

R 127

.2

.L64

FT MEADE
ASIAN

Lalimbarāja.

Vaidyagajivana.

1886.

अथवैद्यजीवन

लोलिम्भराज कविकृतो वैद्यजीवनग्रन्थः।

श्रीसुरवानन्दनाथविरचितया श्रीलो
लिम्भदीपकपायुक्त औषधविषये-

भाषाविवरणसहितश्च.

कालिन्दगिरिनदनीतदानेकटमधुपुरीतिप्रसिद्धनगरे

विराजमानयोः

श्रीमत्हरिप्रसादजमनादामयोःस्वकीयकाशिसमान-

नाम्निप्यंत्वालयैर्निजप्रबंधेहांकिनोभूत्

रामदिशिनन्दचन्द्रमिति विक्रमाब्देशरदेकार्तिक

कृष्ण २ शुभभृगुदिने

ॐ श्रीकृष्णाय नमो नमः

अथ वैद्यजीवनस्य लक्षणपत्रम् ॥

पृष्ठपंक्तिक्रमेण ॥

आशय	पृष्ठ	पंक्ति	आशय	पृष्ठ	पंक्ति
मंगलाचरणं द्वाभ्याम्	१	११	अत्र छिन्नादिक्वाथः	१८	१
स्वस्मिन् सूर्यकुपा	४	५	अथापित्तैः पित्तैः	१८	१४
दुर्जनभयनिरासः	५	४	ज्वरे क्वाथः	१८	१४
स्वकल्पितोक्तपरिहारः	५	१६	सदाहज्वरादौ क्वाथः	२०	६
गन्धानाधिकारी	६	२	दाहचिकित्सा	२१	३
वैद्यलक्षणम्	६	२०	तृड्दाहभोहानां प्रशमनम्	२४	२०
ज्वरिणोद्दिष्टोपदेशः	८	१२	तापप्रतीकारः	२५	१४
पथ्यमेवहितम्	८	३	अन्तर्दाहशान्तिः	२८	५
श्रमानन्तमुत्तमम्	८	१२	यातपेति कज्वरेन वाङ्	२८	४
ज्वरप्रतिकारार्थं कवेः	१०	४	पाचनम्	२८	४
प्रतिज्ञा	१०	४	शवासकासमहिते	२८	२४
ज्वरनिमहेलंघनस्य	१०	१०	कफज्वरेऽवल्लेहः	२८	२४
प्राधान्यम् ततः पाचनम्	१०	१०	मुरयतिक्तताम्रः क्वाथः	३१	८
वातपित्तकफज्वरेषु	१२	१७	कसादीनामुपशमायक्वाथः	३१	२३
क्रमेण क्वाथाः	१२	१७	अरुचिनाशनम्	३३	२
वातज्वरे लोकाभ्यां कषायौ	१४	२१	अरिचलसन्निपाताना	३३	२
वातपित्तज्वरस्य चिकित्सा	१६	४	बुद्धिभ्रंसादीनाञ्चाभावा	३३	१८
पित्तज्वरे कषायः	१६	१५	यक्वाथः	३४	४
अत्रैव विशेषः	१७	४	अत्र क्वाथान्तरम्	३५	४
अत्र योगद्वयम्	१७	१७	सकलसन्निपातापहः क्वाथः	३६	३

तत् सत्

॥ श्रीगणेशायनमः॥

अथ श्रीलोलिम्मराजकृतौ वैद्यजीवनमंथ
श्रीकासाहितः औषधाधिषयेभाषाटीकासाहि
तश्च॥

विश्वेशंशारदांदुर्गा गुरुंगणपतिं हरिम् । सुरधा
नन्दः प्रकुरुते नत्वा लोलिम्मदीपिकम् ॥ १ ॥ अथ लोलि
म्मराजः कविः शिष्टाचारमङ्गीकृत्य प्रारब्धमंथस्याविष्टे
नयारि समास्यर्थं श्रीकृष्णमर्थं यन्नाशीर्वादात्मकं मङ्गल
भातनोति मालिनी । प्रह्लांतसुभगगात्रमिति ॥

प्रकृतिसुभगगात्रं प्रीतिपात्रं रमायादिशतु-
किमपि धाम श्यामलं मंगलं चः अरुण-
कमललीलायस्य पादौ दद्यात् प्रणतहरज
टा लीलांगिरिगत्तरंगौ ॥ १ ॥

वोयुष्मस्यं पाठकेभ्यः, किमपि आनिर्व
चनीयं, धामस्वरूपं मंगलं मभि प्रेतार्यसिद्धिं । दिशतु ददा
तु । दिश आतिसर्जने, सम्प्रदाने चतुर्थी । किंभूतं धाम-
श्यामलम् अतसीपुष्पसदृशम् ॥ श्यामं कृष्णवर्णं वैशि-
ष्टमस्यास्ति । सिध्यादित्याह । पुनः किं प्रकारम् प्रह्लांत
सुभगगात्रम्, प्रकृत्या स्वभावेन सुभगं सुन्दरं कोटिकन्द

पल्लवण्यं गात्रं शरीरं यस्य तत् । प्रकृतिगुणसाम्ये स्यादमा-
 त्यादि स्वभावयोः योनौ लोले गौरवर्ग इति गात्रं गजाम्बु-
 ज्जादौ लीयमङ्गे कलेवरे इति च मोदिनीकारः । पुनः कीदृ-
 शंरमायाः प्रीतिपात्रम्, लक्ष्म्याहर्षस्य भाजनम् । कितद्ध-
 मयस्य पादौ अरुणकमललोलां कोकनद विलासितच्छ-
 विमिति यावत् दधाते धारयतः । ननुर्मिषु दोलाय मान-
 स्यात्तु कमलस्य विलासो नुभूयते नतु निश्चलस्य त-
 त्वाह । कैः, प्रणतहरजटाली गाङ्ग रिङ्ग तरङ्गे रिति ।
 प्रणतः प्रवृत्तिभूतो यो हरः स्मरहरस्तस्य जटाली सदा
 पाङ्क्तिः स्तस्यायं गाङ्गः । गङ्गासम्बन्धिनो रिङ्ग न इतस्ततो
 गच्छन्तस्तादृशाये तरङ्गाः स्वल्पोर्मयस्तैः । यद्यापि श्या-
 मलस्याङ्गे युग्मस्य कोकनदत्वं न सङ्गच्छते तथापि पा-
 दतलस्यारुणत्व मङ्गीकृत्योक्तमिति बोध्यम् ॥ १ ॥

निजेष्ट देवतां भमानीं लक्ष्मीकृत्य पुनर्नमस्कारात्मकं
 मङ्गलमाचरते । रत्नमिति ॥ सूर्याश्वमेधवस्तताः स-
 गुरुवः शार्दूलविकीडितम् ॥

रत्नं वामदृशादृशां मुखकर्म श्रीसप्तशृङ्गास्य
 दं स्पष्टाष्टादशबाहुतद्भगवतो भर्गस्य भा-
 ग्यं भजे यद्भक्तनमया च तस्तानि घटीमध्ये
 समुत्पाद्यते पद्मानांशतमंगनाधरसुधा-
 स्पर्द्धाभिधानोद्धुरम् ॥ २ ॥

अहं लोलिस्मरजः भर्गस्य सदाशिवस्य भाग्यं
 लोभुरवीभूतं दैवममानी स्वरूपं, भजेन मामि । कथम्
 नस्य भर्गस्य भगवतः, शेषवर्गादिविशिष्टस्य । शेषव-
 स्य समग्नस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययो-

1131

ਪ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਿਤੀ ॥ ਪ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਿਤੀ

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
 कृष्णार्जुनसंवादे अर्जुन उवाच ॥ द्रुपदमुनि-
 शिष्यं त्वत्पादौ लब्ध्वा ॥

[illegible]

परिवृतमिति तात्पर्यम् । सन्नुसुधीः कोविदो बुध इत्यमरः ।
 जनेन वैद्यसूदानां मन्त्रनाधिकार इति सूचितम् ॥ ३ ॥ उत्साह

मात्रित्यदुष्टपशुजनभयं सदृशं तमपहरति । तथापीति ।

तथापि कियते मन्यः सन्ति यद्यापि दुर्जनाः
 नहिं दस्युभयास्त्रोको दैन्यवानिह वर्तते ॥

॥ ४ ॥

यद्यापि दुर्जनाः परापवादरताः । पिशुनाः सन्ति तथा-
 मन्यः कियते मयेति शेषः । ननु दुर्जनेभ्यो भेतव्यं, नतत्र दृष्टं
 तः यथा लोको दस्युभयात् चोरभीते दैन्यवान् किं भवति
 अपितु न भवति तथा । दीनस्य भावो दैन्यम् अवुधस्य रूपम्
 र्पण्यम् । तदस्य स दैन्यवान् । नहिं सावधानानां चोर
 भयं भवति । तथा ममापि सत्कवे दुष्टभयं नास्तीति भावः
 ॥ ४ ॥ अधुना स्वकपोलकल्पितत्वं परिहरन्नाह । गद
 गज्जनायेति ।

गदगज्जनाय चतुरैश्चरकाद्यैः मुनिभिर्नृणां
 करुणया कथितं यत् अखिलं रहस्यं गोप्यमभिप्राय-
 स्खलुतस्य रहस्यं स्वकपोलकल्पितमिहा
 स्ति न किञ्चित् ५ ।

चतुरैः कार्यकुशलैश्चरकाद्यैः मुनामः नृणां
 सम्यग्धे करुणया । करुण्येन यत् वैद्यशास्त्रं कथितमस्ति
 । किमर्थं गदगज्जनाय । रोगाणां नाशाय खलु निश्चितं
 तस्य वैद्यशास्त्रस्य अखिलं रहस्यं कृत्स्नं गोप्यमभिप्राय-
 लिरवामि । इहास्मिन् ग्रन्थे किञ्चित् स्वल्पतरमपि स्वकोल
 कल्पितं स्वयं रचितं नास्ति । आदिशब्दादग्निवेशजातकर्ण
 हारीतादीनां ग्रहणम् ॥ ५ ॥ अस्मिन् ग्रन्थे ऽनाधिकारिणा

आह । येषामिति । इन्द्रवज्रयाह ।

येषां न चेतो ललना सुलग्नं मग्नं न साहि-
त्यसुधासमुद्रे ज्ञास्यंतितो किं मम हा प्रया
सा न धायथावारवधूविलासान्

॥ ६ ॥

हा इति रवेदे । ते मनुष्या मम प्रयासान् गन्ध
करणमन् किं ज्ञास्यन्ति आपेतु न ज्ञास्यन्ति । ते के येषां च
तश्चित्तं ललना सुकान्ता सुनलग्नम् । साहित्यसुधासमुद्रे
च येषां चेतो न मग्नम् । साहित्यं काव्यं तदेव सुधासमुद्र-
स्तस्मिन् । तत्र दृष्टान्तः । यथा अंधा नेत्रहीना वारवधूवाः वे
श्याया विलासान् हाव मेदात् न जानांते । हाव मेदा यथा-
प्रियसमीपगमनेयः स्थानासन गमन विलोकनेषु विकारो
ऽकस्माच्च क्रोधास्मित चमत्कार मुखविष्कृन्नं स विलासः ।
यथाहुः । यो बल्लभां चानुगतो विकारो गत्यासनस्थाना विलो-
कनेषु । तथा स्मितं क्रोधचमत्कृती च विष्कृन्नञ्चास्यग-
तं विलास इति साहित्यावेदः ॥ ६ ॥ भिषक् द्रव्याण्युपस्था-
तारोगी पादचतुष्टयमिति चतुष्ट्यादचिकित्साया वैद्यः प्रथमः
पादः । अत आदौ वैद्यस्य लक्षणान्याह । गुरोरीति । उपेन्द्र
वज्राजतनास्ततोगौ ।

गुरोरधीतारिवलवैद्यविद्यः पीयूषपाणिः
कुशलाक्रियासु गतस्पृहो धैर्यधरः कु-
पालुः शब्दोधिकारी भिषगीदृशः स्या
त ॥ ७ ॥

ईदृश ईदृशः भिषक् वैद्यः अधिकारी स्यात् आरोग्य
करणे प्रभुर्भवेत् । किंभूतः । गुरोरधीतारिवलवैद्यविद्यः

गुरोर्वैद्यविद्योपदेशः सकाशात् । अधीता पठिता आखिला
 अष्टाङ्गवैद्यविधायेनसः । वैद्य विद्याया अष्टाङ्गा न्याह
 सुश्रुतः । शल्पशालाक्यं काय चिकित्सा भूतविद्या कौ
 मारभृत्य मगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं बाजीकरणतन्त्रमिति ।
 शरीरनेत्रव्रणरोहणानि विषाणि भूतानि च बालतन्त्रम् ।
 रसायनं पञ्चाविद्यञ्चकर्म अष्टाङ्गमाहुरीतियोगशतकम् ।
 नतुचौ योदिना गृहीत विद्यः । यथोक्तम् । विद्यांगृहीतुमि
 च्छन्ति चौर्यच्छद्म । वल्लदिना । नतैषां सिद्ध्यते किञ्चि
 न्माणि मन्त्रौषधादिकमिति । पुनः कीदृशः पीयूषपाणिः
 पीयूषममृतं पाणौ यस्यसः हस्तासिद्ध इत्यर्थः । पुनः किंवि
 शेषः क्रियासुकुशलः अस्म्यस्तकर्म । यथाहुवाग्भटः ।
 दक्षस्तीर्थासशास्त्रार्थो दृष्टकर्म शक्तिमिषिगिति । पुनः
 किम्भूतः गतस्पृहः गतास्पृहादीनेभ्यो द्रव्यप्राप्तिवाञ्छा
 यस्यसः । यदुक्तम् । नतुकुर्वीतलोभेनोचिकित्सा पण्यवि
 क्रयम् । ईश्वराणां वसुमतीं लिप्सेतार्थन्तु वृत्तयेदिति । पुनः
 कयम्भूतः धैर्यधरः धरतीति धरः धैर्यस्य धृतेर्धरः स्वयं-
 धैर्यं धरति रोगिणोपि धैर्यं धारयतीति यावत् पुनश्च कृपालुः
 दुःषितेषु करुणा शीलः । पुनः किं विशिष्टः शुद्धः वात्या
 म्यन्तर शौचेन पावित्रः । यद्वा । शुद्धावस्त्वाभरणादिनोज्ज्व
 लः । उक्तञ्च । कुचेलः कर्कशः स्वयः कुगामी स्वयमाग
 तः । पञ्च वैद्यान पूज्यन्ते धन्यन्तरिसमा अपीति ॥७॥
 प्रथमतो वैद्यकृत्यमाह । आदाविति ।

आदौ निदानविधिना विदध्याद्याधानि-
 श्चयं ततः साध्यं परीक्षेत परचाद्भिष
 गुपाचरेत् ॥ ८ ॥

भिषक् चिकित्सकः आदौ प्रथमं व्याधिनिश्चयं व्या-
धेः रोगस्य निश्चयमवधारणे निर्णयं विदध्यात् कुर्यात् । य-
था ह वाग्भटः । व्याधेस्तत्परिज्ञानं वेदनायाश्च निग्नहः ।
स्तद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुष्युष इति । केनानिदानवि-
धिना निदानोक्तं पञ्च प्रकारेण । यथा । निदानं पूर्वरूपा-
णि रूपाण्युपशयस्तथा । सम्प्राप्तिश्चेति विज्ञानं रौ-
गाणां पञ्चधा स्मृतिमिति । ततो रोगपरीक्षातः साध्यं
परीक्षेत् । पश्चात् साध्ये ज्ञाते उपाचरेत् चिकित्सेत् । यथा
ह वाग्भटः । रोगमादौ परीक्षेत् तदनन्तरं मौषधम् ।
ततः कर्मभिषक् पश्चात् ज्ञानपूर्वं समाचरेदिति ॥ ८ ॥

अथ ज्वरिणो हितमुपादिशति । औषधमिति ।

औषधमूढवैद्यानां त्यज्यं तु ज्वरपीडिताः

परसंसर्गसंसक्तं कलत्रमिव साधवः ॥ ९ ॥

भोज्वरपीडितानरा मूढवैद्यानां निदानादि शास्त्रान-
भिज्ञा चिकित्सकानां मौषधं त्यजन्तु दूरतः परिहरन्तु ।
यतः । प्रायश्चित्तं चिकित्साञ्च ज्योतिषं धर्मनिर्णयम्
। विनाशास्त्रेण यो व्रूयात् तमाहुर्ब्रह्मघातिनमिति । यथा
ब्रह्मघ्न हस्तात् किमपि न गृह्यते वर्णाश्रमिणा तथा मूढ-
वैद्यस्यापि कस्मादिति भावः सर्वरोगेषु ज्वरस्य मुख्यत्वा-
ज्वरग्रहणेन सर्वरोगाणां ग्रहणम् । तत्र हृष्टान्तः । केकि-
मिव साधवः सज्जनाः कलत्रभार्यामिव । ननु साधू-
नामनुचितः कलत्रत्यागस्तत्राहापरेति किं भूतं कलत्रं पर-
संसर्गसंसक्तम् । परपुरुषसङ्गे आसक्तम् । यथा । स्वच्छं
दगाहियानारीतस्यास्त्यागो विधीयते । न चैवस्त्रीविधेः कु-
र्याति न चैवाङ्ग-विकर्तनमित्यात्मानम् ॥ ९ ॥

रोगिणः पथ्यसेवनमेवहितम् । पथ्याशोनाहि रोगभागीति-
 वृद्धोक्तैस्तानि नौषधि सेवनम् वृथैवेत्याह । पथ्येसतीति-
पथ्येसतिगदार्तस्य किमौषधानिषेव

णैः ॥१०॥

गदार्तस्य रोगिणः पथ्येसति । शास्त्रोपात् पथ्योऽनपेत-
 पथ्यम् । धर्मपथ्यर्थन्यायादानपेत इति यत् । तस्मिन् सति-
 क्रियमाणे । अस्ति अक्रियमाणे च औषधानिषेवणैः किं फलं
 न किम्पीत्यर्थः । यथोक्तं चरकेन । विनापि भेषजे व्यर्थं
 पथ्यादेव निवर्तते । न तु पथ्य विहीनस्य भेषजानां शतैरपीति
 । पथ्येसतीति श्लोकार्द्धं गोमूत्रिकाबंधेन हि रुच्चारिणीयम्
 । एकत्रोर्द्धऽसतीति च्छेदः ॥ १० ॥ द्रुतविलंबितेनाह ।

**द्रुहगामिष्याति वैद्य मतिः श्रमं प्रथम-
 मेव पुनस्तु महासुखं प्रियतमस्य सृ-
 गाक्षि समागमे नवकरग्रहणा गृहणी
 यथा ॥११॥**

द्रुतविलंबितमाह नभौभरौ

हे मृगाक्षि । हे रणीनयने । सृगास्य आक्षिणी इव आक्षिणी
 यस्याः मध्यमपदलोपो समासः । द्रुह आस्मिन् गन्धे वैद्यमतिः प्र-
 थममेव विचार कालस्य श्रमं स्वेदं गामिष्याति प्राप्स्यति ।
 पुनर्विचारोत्तरं सम्यगर्थं ज्ञाते महासुखं प्राप्स्यति । महच्च
 तत् सुखञ्च । आन्महत इत्यात्मम् । काकस्मिन्निव । यथा
 गृहणी प्रियतमस्य समागमे इव । गृहमत्स्यस्याः अत इति कृतं
 विन्तीन् डीप् । सा प्रियतमस्य अतिशयेनाप्रियस्य भर्तुः समा-
 गमे समागमो नाम विवाह प्रथम रात्रौ वडाद्राति विनोदः न
 स्मिन्निव । कथं भूता गृहणी नवकरग्रहणा । कृतनूतन पाणि

महणा नवकर महण मस्यांसा ॥ ११ ॥

आदौ सर्वरोग प्रधानस्य ज्वरस्य प्रतीकारार्थं कविः प्रातिज्ञां करोति । यत इति ।

यतः सर्वेषु रोगेषु प्रायशो बलवान् ज्वरः
अतस्तस्य प्रतीकार प्रथमं ब्रूमहे वयम् ॥

॥ १२ ॥

सर्वेषु रोगेषु अतीसारादिषु यतो ज्वरो बलवान् बलिष्ठो
सुरव्यः । अतएव तस्यैव प्रतीकार सुपापं वयं ब्रूमहे कथय-
मः ॥ १२ ॥ ज्वरोपायेषु लङ्घनस्य प्राधान्यमाह । अधुनेति

अधुना शृणुतान्विलंघनं ज्वरितानां प्र-
थमं प्रशस्यते स्वरपादपधान्यं वा
वनो युगाविश्वौषधपाचनं ततः १३

हेतान्वि अधुना सम्प्रतित्वं शृणु मद्धचनं मवधारय । किं
तु ज्वरितानां सज्जात ज्वराणां स । ज्वरः सज्जातो येषाम् । ते
ज्वरिताः तदस्य सज्जाता मिति तारकादित्वादित्वाच्च । ज्वरस्य-
विप्रकृष्ट कारणं कथनं पूर्विका सम्प्राप्तिर्यथा । मिथ्या हारा वि-
हारस्य दोषा ह्यमाशया श्रयाः । बाहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरदा-
स्पृशसानुगाहति ॥ तस्य सामान्य लक्षणं यथा । स्वेदावरोधः
सन्तापः सर्वांग महणं तथा । युगापद्यत्र रोगे तु सज्वरो व्यप-
दिश्येते इति । तस्य पूर्वरूपं यथा अमोराति विवर्णत्वं वैरेस्यं
नयनप्लवः । इच्छा द्वेषौ मुहुश्चार्षि शीतवातातपादिषु । जुंभा
ङ्ग मर्दो गुरुतारो महर्षो ऽरुचेस्तमः ॥ अप्रहर्षश्च शीतज्वरं म-
वन्त्युत्पत्स्यति ज्वरे इति ॥ ज्वरितानां प्रथमं पूर्व लघनं प्र-
शस्यते अनशनं प्रशस्तं विहितं । यथा ज्वरागमे प्रकुर्वीत
प्रथमं वातवर्जनम् । लङ्घनञ्चोष्णपानीयमिति । ततः परि-

क्व ज्वरेषु । सुरपादपादिपञ्चभिः पाचनार्थं कायः । तत्र सुर
 पाद पादेवदारु १ धान्यं धन्याकम् २ धावनीयुग ३ कण्टकारं
 द्वयम् ४ विश्वौषधं शठ्ठी ५ । तत्र ज्वरपाकलक्षणम् आस
 मरात्रात् तरुणं ज्वर माहुर्मनीषिणः । मध्यचतुर्दशाहान्तं पु-
 राणमत उच्यते । त्रिसप्ताहे व्यतीते तु जीर्णं संज्ञां लभेत स इति
 । एतच्च सर्वज्वरे पाचनम् । यथोक्तमन्यत्र । नागरदेवकाष्टच
 धन्याकं ब्रह्मी द्वयम् । दद्यात् । पाचनकं पूर्वज्वरिताय ज्व
 रापहमिति ॥ पाचनद्रव्याणां परिमाणं यथा । दशरिक्तकसा
 षेण गृहीत्वा तोलकद्वयम् । इत्याम्भः शोडशगुणं ग्नाह्यं पा
 दावशेषितमिति वैद्यकपरिभाषा ॥ तत्र कायाविधिरुक्ता-
 भावप्रकारे । पीनीयं शोडशगुणं क्षुण्णद्रव्यपलेक्षितम् । मृ
 तपात्रे काययेत् ग्नाह्यं मष्टमांशावशेषितम् ॥ कर्षादौ तु प
 लं यावत् दद्यात् शोडशकं जलम् । तज्जलं पाययेद्दीप्तान्
 कोष्णं मृद्गुनि साधितम् । शृतः कायः कषायश्चानिर्यूहः
 सानिगद्यते । कायपानमात्रमाह । मात्रोत्तमा पलेन स्यात्
 त्रिभिरद्वौस्तु मध्यमा जघन्या च पलाद्धेन स्नेह कायेौषधेन च
 । तच्चान्तरे । कायद्रव्यपलेवारि द्विष्टगुणामिष्यते । चतुर्भा
 गाविशिष्टन्तु पेष्यं पलचतुष्टयम् ॥ दीप्तानलं महाकायं पाय
 येत् द्विज्ज्वलं जलम् । अन्ये त्वर्द्धं परित्यज्य प्रसृतन्तु चोक्ते
 त्सकाः कायत्यागमनिच्छन्तस्त्वष्टमागावशेषितम् । पा
 र्म्यर्यौषदेशेन वृद्धवैद्याः पलद्वयम् । अष्टमागावशेषितस्य-
 चतुर्भागावशिष्टायेक्षया गुरुत्वात् दीप्तानलं महाकायं पलद्व
 यपाययेत् मध्यमाग्निमल्यकायं पलमात्रं पाययेत् । मा
 त्रोत्तमा पलेन स्यादित्यादिवचनात् । कायेक्षिपेत सितामंशै
 श्चतुर्थीष्टमं शोडशैः । वातपित्तकफा तद्देविपरीतं मधुस्मृतं ।

जीरकं गुग्गुलुं क्षारं लवणञ्च शिलाजतु । हिङ्गुं त्रिकुटकञ्चैव
 काथेशाणोन्मितं क्षिपेत् । क्षीरं घृतं गुडं तैलं मूत्रचान्यदद्रवं
 तथा । कल्कं चूर्णादिकं काथे निक्षिपेत् कर्षं सन्मितम् । तत्रो
 पविश्य विभ्रान्तः प्रसन्नबदनेक्षणः । औषधं हेमरजतं मृद्धान
 नपरिस्थितम् ॥ पियेत् प्रसन्नहृदयः पीत्वा पात्रं मधोमुखम्
 विधाया चम्पसालिलं ताम्बूलान्धूपयोजयेदिति ॥

भाषाटीका

पाईले सातादिन ज्वरीकूं लंघन कराय के देवदारु
 धानिजा . छोटी बड़ी भटकें टैया . और सोंठ ये सब ब
 स्तु दो तोला लेकर सोलह गुने जल में काथ करै -
 पीछे जवाके चौथाई पानी रहजावै तब उतार ले और
 मन्दोष्ण रहने अर्थात् थोड़ा गुनगुना होने पर पीछादे
 इसी प्रकार तीन तथा पांच दिन पान कराया जाय तो -
 ज्वर पचके नष्ट होजायगा . ॥ १३ ॥

अथ क्रमेण बात पित्त कफ ज्वरेषु त्रीन् काथान् प्रदर्शय स्यादि
 न्द्रवज्जायादितौ जगौगः न्नाह । छिन्नेति ।

छिन्नाौषधां भोधरधन्वयासैः किरात
 तित्तावुदरेणुयासैः विश्वावृषाभो
 धरधन्वयासैः कुवाथो मरुत्पित्तक
 फज्वरेषु ॥ १४ ॥

छिन्नागुडची १ औषधं शृण्ठी २ अम्भोधरो मुस्ता ३ ध
 न्वयासो दुरालभा । सत्तैश्चतुर्भिर्चातुज्ज्वरेकायः । किरा
 तो भूनेम्ब १ तित्ताकडुकी २ अबुदो मुस्ता ३ रेणुः पर्पटः ४
 यासायवासः ५ पञ्चाभिः पित्तजे ज्वरे । विश्वाशृण्ठी १ वृषो
 वासकः अम्भोधरो मुस्ता ३ धन्वयासो धमासकः ४ चतुर्भिः

कफजेज्वरे कायः पाचनार्थे देयः । तत्र वातकादि ज्वराणां
 क्रमेण लक्षणानि यथा ॥ वेपथुर्विषमो वेगः कण्ठोष्ठ पारि
 शोषणम् । निद्रानाशः क्षवस्तम्भो गात्राणां रौक्षमेव च । शिरो
 हृद्वात्रुगवक्त्रं वैरस्यं गाढविद्रुता । शूलार्थमाने जम्भणञ्च
 भवन्त्यनिलज्ज्वरे ॥ १ ॥ पौतिकस्य तस्य लक्षणं यथा ।
 वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्रात्यत्यं तथा वामिः । कण्ठोष्ठ-
 मुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते ॥ प्रलापी वक्त्रकडुता
 मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा । पीतविरामूत्रनेत्रत्वं पौतिकेभ्यः
 सवच ॥ २ ॥ श्लेष्मिकस्यास्य लक्षणं यथा । स्तौमितं
 स्तिमितो वेग आलस्यं मधुरास्यता । रुक्कृच्छ्रपुण्यत्वं
 स्तम्भस्तृप्तिरथापि च । गौरवं शीतमुत्क्लेदो समहर्षोति-
 निद्रता । प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजेऽक्ष्णोश्च
 रुक्कृता ॥ वातपौतिकस्यास्य लक्षणं यथा । तृष्णामू-
 र्च्छा भ्रमो दाहः निद्रानाशः शिरोरुजा । कण्ठस्य शार्पव
 मथू रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ॥ पर्वभेदश्च नृम्भाच्च वात
 पित्तज्वरा कृते रिति ॥ वातश्लेष्मिकस्यास्य लक्षणं यथा ।
 स्तौमित्यं पर्वणां भेदो निद्रा गौरवमेव च ॥ शिरोरुजः प्रति-
 श्यायः कासः स्वेदापवर्तनम् । सन्तापो मध्यवेगश्च ।
 वातश्लेष्मज्वरा कृते रिति ॥ पित्तश्लेष्मिकस्यास्य लक्षणं
 यथा । लिप्ततित्तास्यता तन्द्रा मोहः कासो रुचिस्तृषा ।
 मुहुर्दाहो मुहुः शीतं पित्तश्लेष्मज्वरा कृते रिति ॥ + ॥ +
 सान्निपातकस्यास्य लक्षणं यथा । क्षणे दाहः क्षणे शीत
 मास्थिसंधिशिरोरुजा । सास्त्रावेकलुपेरक्ते निभुग्ने चापि
 लोचने । स्वमनो सरुजो कण्ठो कण्ठः शकैरिवाद्यतः । तन्द्रा
 मोहप्रलपश्च कासश्वासोऽरुचिस्तमः । परिदग्धास्वस्य

शोणिह्लास्यस्ताडनापस्म । शीवनं रक्तापित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य
 च । शिस्मोत्थोत्तनतृष्णानिद्रानासोद्वादिव्यथा । स्वेदमूत्रपुराणां
 चिराद्दर्शनमल्पशः ॥ कृशत्वं नातिगात्राणां प्रततं कण्ठकूजनम्
 । कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् ॥ सूक्ष्मत्वं स्नोतसं
 पाको गुरुत्वमुदरस्य च । चिरान् पाकश्च दोषाणां सन्निपात
 ज्वराकृते रिति । असाध्यस्य सान्निपातकस्यास्य लक्षणं य-
 था । दोषे विरुद्धे नष्टे र्नौ सर्वसम्पूर्णलक्षणः । सान्निपातज्वरो
 ऽसाध्यः कृच्छ्रसाध्यस्ततोऽन्यथा ॥ सप्तमे दिवसे यासि दश
 मे द्वादशे यापेया । पुनर्द्यौरतरो भूत्वा प्रशमं याति हान्ति च । स-
 मसाद्दिगुणाच्चैव नवम्येकादशी तथा ॥ सप्तात्रिदोषमर्यादा-
 मोदाय च बधाय च ॥ सान्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सु
 दारुणः । शोथः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते । इति
 साधवकरः ।

भाषाटीका

बात के ताप में - गिलोय . सोंठ . मोथा और ध
 मासा जिसे जवासा भी कहते हैं . इन चार चीजों का
 काय पीवें - और पित्त के ताप में चिरायता . कुटर्की
 . मोथा . पित्तपापडा . और जवासा इन पाचों का का
 य अर्थात् काढ़ पीवें - और कफ के ज्वर में . सोंठ ,
 अडुसा . मोथा और जवासा इन चारों बस्तुओं का -
 काढ़ पीवें तो कफ ज्वर जाय ॥ १४ ॥

* । पुनश्च वातज्वरे श्लोकाभ्यां कषायमाह । पीयूषेति ।

पीयूषलोकपाचात् शीचरणानां कषाय
 कः पीयमानः प्रियहन्ति हनुमज्ज
 नकज्वर ॥ १५ ॥

हेप्रियेत्रियाणां पीयूषलोकपांचालीचरणानां पीयमानः क
षायकः हनुमज्जनकज्वरहन्ति । पीयूषं गुडूचीलोकः श
ण्डी । पाञ्चालीचरणः । पिप्पलीमूलम् । पाञ्चालीमागधी
करोति निघण्टः । हनुमतो बानरस्य जनकः पिता वायुस्तस्य
ज्वरः नाशयतीत्यर्थः ॥

भाषाटीका

गिलोय, सोरं और पीपरामूल इनतीन का काथवा
तज्वरको नष्टकरे है ॥१५॥ उशीरेति-

उशीरकलशीमहोषधकिरातकांभो-
धरास्थिरा दृढाति काह्वयामृतलतात्रि
कण्टैः कुतै कषायकमसुपिवेत्
पवनजज्वरव्याकुलः पुमान्दशशत
च्छदच्छदमदग्नसल्लोचने ॥१६॥

है दशशतच्छदच्छदमदग्नसल्लोचने । दशशतच्छदः प
त्राणियस्यसदशशतच्छदः सहस्रपत्रकमलतस्यच्छदः
पत्रतस्यमदं सौंदर्याभिमानं गन्साते इति ग्नसत् । ग्नसन्तीलो
चने यस्याः सातत्सम्बोधने दशेत्यादि । पवनजज्वरव्या
कुलः वातजनितज्वरेण विवृल्लः पुमान् असुमुशीरादिदशभिः
कृतं कषायकापिवेत् । तत्र उशीरं । जलारायं बीरेण मूलमि-
नित्यात् १ कलशीपरिनिपणी २ महोषधं शण्डी ३ किरातको मूनि
म्बः ४ अमोघरोमुस्ता ५ स्थिराशालिपणी ६ दृढाति काह्वयं ७
काण्टकारीयुग्मम् ८ असृतलता गुडूची ९ त्रिकण्टारो हसुरः १० ॥

भाषाटीका

स्वमं च करोति विठवनी इति मध्यदेशभाषा चाकुल्य
सेसोगौडदेशभाषा प्रसिद्धो परिनिपणी सोरं चिरायत

मोथा. शालपणी. दोनों कटेरी. गिलोय. गोरबुरु. इन दश
कैकाय कूं वातज्वरी पीवै तो वातज्वर जाय ॥ १६ ॥

अथ वातपित्तज्वरं पशमाय पंचमदनामानं कषायमाह छिन्नोद्धवादि

छिन्नोद्धवापपेटवारिवाह भूनिं वरं ठी
जानितः कषायः समीरपित्तज्वरज
जराणां करोति मद्रं खलु पचमद्रः १७

समीरपित्तज्वरजराणां वातपित्तज्वरेण व्योकुलानां नरा
णां छिन्नोद्धवादिभिः कृतः पचमद्रनामा कषायः खलु निरचये
न मद्रं कुशलं करोति । तत्र छिन्नोद्धवा गुडूची १ पपेटः तित्तमूर
वारिवाहं मुस्तकः ३ भूनिस्वः किरातः ४ शृण्ठी शृङ्ग वेरम् ५ ॥

भाषाटीका

गिलोय. पित्तपापड़ा. मोथा. चिरायता. और सोंठ
इनका काढ़ा पीनेसे वातपित्त का ज्वर नष्ट होय १६
॥ अथ पित्तज्वरे कषायमाह। मृगमदोति ॥

मृगमदविलसल्लाटमध्ये मृगमद
हारिणि लोचनद्वयेन मृगानुपतिनू
दरात्रिपित्तज्वरमहहृद्यति रणयः कषा
यः ॥ १८ ॥

हे मृगमदविलसल्लाटमध्ये. मृगमदकस्तूर्याविलसत् शोभ
मानं ललाटस्य मध्यं यस्याः । पुनः किं भूते हे मृगमदहारिणि.
मृगयोमदोनेत्रचाञ्चल्यरूपस्तमपहर्तुं शीलमस्याः सा. तत्संवा
धने केन लोचनद्वयेन । द्वौ अवयवौ यस्मि तद्वयम् । संख्याया
अवयवे तयम् । द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा । लोचनयोर्दशनसाध
नयोर्नेत्रयोर्द्वयम् - तेन । पुनश्च हे मृगानुपतिनूदरात्रि. मृगा
णां नृपतिः सिंहः तस्य यत् तनुसूक्ष्ममुदरं तस्य श्रीशोभायस्याः

सा। त्रीणि सम्बोधनानि परिचित कथनायेति भावः। रेणवः कषा
यरेणोः पर्पटस्यायरेणवो निर्यासः पित्तज्वरं ह्यतिहन्ति त्यहः हः
अद्भुतम् ॥ १८ ॥

एकस्य वरवलुपैतिकज्वरं हन्ति पर्पटकु
तः कषायकः चन्दनोदकमहोषधा-
न्वितश्चेत्तदा किम्पुन विचारणा ॥ १९ ॥

अयं श्लोक क्षेपकः कस्मिंश्चित् पुस्तके दृश्यते चातोम
यापि व्याख्यायते। एकस्येति। पूर्वार्द्धे उक्तार्थे सवः। रक्तचंदनं
। ताम्रसारकम्। महोषधं शंठी। आम्बाननिवृत्तौ सुकरश्चेत्तदा
पैतिकज्वरं हन्तीत्यत्र पुन विचारणा प्रमाणेस्तत्त्वपरीक्षा किं
सु। अत्रापि विमर्शः किम्। उक्तंच। एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वर
विनाशनः। किम्पुन र्यदियुज्येत चन्दनोदीच्य नागरैरिति ॥

भाषाटीका

अकेले पित्तपापड़े को काढ़ा पित्तज्वर कूं नष्ट करे है-
और जो वामें रक्तचंदन तथा सोंठ भी मिलाय के करें तो-
कहा कहनी ॥ १९ ॥

द्राक्षा पर्पटराज रूक्ष कडुका मुस्ता मया-
नांजलं सूक्ष्मा शोषान्निदाय तृट्प्रलपन
स्नान्त्यादयः पित्तज्वरे दुस्पर्शप्रमदा-
किरात कडुका मिहास्य रेणुद्रवः कायः
शर्करयान्वितो हरति तृट्दाहास्त्रिपित्तज्व-
रान् ॥ २० ॥

द्राक्षादिषणांजलं कायं सूक्ष्मादियुक्ते पित्तज्वरे देयम्। तत्र द्राक्ष
गोस्तनी १ पर्पटः २ राज रूक्षः ३ कडुका कडु
रोहिणी ४ मुस्ता मुस्तकः ५ अमयापज्वरं रवा हरीतकी ६ सूक्ष्मो

ह्येननरः काष्ठवत पतितशोषः यक्ष्मा । निदाघः स्वेदः । तृट् उद-
न्या । प्रनपलम् प्रलायः । भ्रान्तिभ्रमः । यथोक्तम् । द्वाशाभया
पर्यटकाद्वतिका काथंससम्पाकफलं विदध्यात् । प्रलाप
मूर्च्छाभ्रमदाहशोष तृष्णान्विते पित्तमवेज्वरेत् इति ।

भाषाटीका

दारुव. पित्तपापडा. सोनालु जैसे इतरजन अमल-
तासकहते हैं. कुटकी. मोथा. और हरड इन हैं. ची
जोंका काढ़ा. मूर्च्छा. राजयक्ष्मा. यसीना. प्यास. चरडाव
ना. और भ्रान्ति इन संयुक्त जो पित्तज्वर वा कुं नष्ट करे ॥

दुस्पर्शोयवासः । प्रमदा. प्रियङ्गुः । किरातोभूनिंबः । कडुका
कटुराहिणी । सिंहास्योवासकः । रेणुः पर्यटः । स्तेषां पत्रां क-
षायः शर्करयान्वितः सितासंयुक्तः पीतः तृट् दाहास्त्रापित्तज्व-
रान् हरति दूरी करोति । तत्र काथे सिद्धे पूते अर्द्धपल्लोन्मिता
शर्करापश्चात् प्रक्षेप्य । यथोक्तम् । काथे क्षिपेत् सितामंशैश्च
तुर्थाष्टमषोडशैः । वातापित्तकफा तङ्के विपरीतमनुस्मृतिमि-
ति । अंबे वंक्रमः । वातातङ्के सिताकाथे त जलाच्चतुर्थीशा प्रक्षे-
प्या । पितातङ्के अष्टमांशा कफातङ्के षोडशांशा शर्कराप्रक्षेप्य ।
मधुनि विपरीतक्रमः । यथा । वातातङ्के शोडशांशं मधु । पित्त-
तंके अष्टमांशं कफातंके चतुर्थींशं मध्वित्यर्थः । तृट् तृषा । दा-
होगात्र सन्तापः । अस्त्रापित्तं. स्त्रापित्तम् । ज्वरः पित्तज्वरः प्र-
करणात् । एकस्मिन् व्याधौ योगद्वयमनेन श्लोके नोक्तं बोध्यम् ।

भाषाटीका

जवासा. कगुनी. चिरायता. कडुकी. अडुसा. और पित्त
पापडा. इन छ ओंका काथ. तृषा. शरीरमें दाह. अस्त्रापित्त
रोग. और पित्तज्वर इन कुं नष्ट करे ॥ २० ॥ अहोइति

अहोकिमर्थं बहुभिः कषायैः पराशराहो-
मुनिभिः प्रादिष्टैः छिन्नाशिवापर्पटतौय
पानात् पित्तज्वरः किं न सरोसरीति ॥ २१ ॥

अहो इति विस्मये. पराशराहो मुनिभिः प्रादिष्टैः प्रदर्शितैर्वा
हुभिः कषायैरनेकैः कथैः किमर्थम् किंप्रयोजनम् । यतः
छिन्नाशिवापर्पटतौयपानात् पित्तज्वरः किं न सरोसरीति अ-
तिशयेन न गच्छति किम् अपितु गच्छत्येव । तत्राहिना गुडूची
शिवाधात्री । पर्पटो-रेणुः स्याद्वक्त्रस्य पानात् पित्तज्वरो वश्यं
गच्छतीत्यर्थः । उक्तञ्च पर्पटामृतधात्रीणां कथः पित्तज्वरजपे
दिति-

भाषाटीका

गिलोय. आमरा. औरापितपापडाइनका काढापो
ने से पित्तज्वर अवश्य नष्ट होय ॥ २१ ॥

॥ अथ पित्तश्लेष्मिकज्वरं कथमाह । लोहितेति ॥

लोहितचंदनपद्मकथान्यच्छिन्नरुहा

पिचुमन्दकषायः पित्तकफज्वरदाह

पियासावांतिहुताशाविनाशकरः स्यात् २२

लोहितचंदनादीनां कथः पित्तकफज्वरादीनां नाशको भव-
ति । तत्र लोहितचंदनं कुचंदनम् । पद्मकपद्मकाष्ठम् । धान्यं कु-
स्तुम्बुरु । छिन्नरुहा अमृता । पिचुमन्दो निम्बः । कीदृशः कषायः ।
पित्तकफज्वरदाहः पियासावान्तिहुताशाविनाशकरः । तत्रापि
तत्तकफाभ्यां सहितो ज्वरः । पित्तकफज्वरः शरीरोष्णयवा । पि-
यासा उदन्यावान्तिः उल्लेखनम् । हुताशाविनाशः जाठराग्नि-
मान्द्यम् । सतानि हरति ईदृशः । उक्तञ्च । गुडूची निम्बधन्य-
कम्पद्मकरत्तचंदनम् । स्य सर्वज्वरानि हन्ति गुडूच्यादिस्तु
दीपनः ॥ हस्त्रासरोचकच्छर्दिपियाना दाहनाशनः इति ॥

भाषाटीका

रक्तचंदन. यक्षाककीत्वचा. धानेजा. गिलोय. और
रनीचइनका काढा पीनेसे पित्त और कफसे जन्मा जो
ज्वर और प्यास बंमन और मदारिनि ये सब नष्ट होय २२
सदाहज्वरादौ कायमाह । जलजलजोते ॥

जलजलजलजलवाहरेण विष्वोषधः
शिशिरैः शिशिरं जलं शृतं स्यात् सपादि
सुरवकरं सदाहदाहज्वरतृषियोज्याम
दनवज्वरापि २३

जलादिषाङ्गिः शृतं कथितं तज्जलं पश्चात् शिशिरं जलं शी-
तकृत्वा सदाहज्वरतृषिपिवतः सपादि तत्क्षणं स्वसुरवकरं-
स्यात् । यथोक्तं चक्रपाणिदत्तेन । विश्वास्वुर्पटोशीरघन
चंदनसाधितम् । दद्यात् सुशीतलं वारं तृदं हृदि ज्वरदाहनुदि-
ति ॥ इदं पित्तजे नवज्वरेपि सदाप्योज्यम् । पित्तिके वा ज्वरे देयं म-
ल्पकालं समुत्थिते इत्युक्तेः ॥ नवजलम् । द्विवेरम् । जलजः
मुशीरम् । जलवाहो मुस्ता । रेणुः पर्पटः । विष्वोषधं शंटी । शिशि-
रं रक्तचंदनम् । कषायपानयोर्प्योज्यं चंदनं रक्तचंदनमित्युक्तेः ।
शिशिरजलम् । शिशिरं जलं यस्य एतादृशमिति शृतमित्यस्य
विशेषणम् । सदाहज्वरतृषिदाहेन सह वर्तमानो योज्वरः त-
स्मात् यावद्दतस्यामित्यर्थः ।

भाषाटीका

दाहके साथ ऐसे ज्वरमें जो प्यास होय तो सुगंधिवा
ली वीरण मूल जिस्को खस कहते हैं मोथा. पित्तपापड़ा.
सोंठ. और रक्तचंदन इनका काढा करे. जब शीतल हो जाय
तब पिवायदे. तो ज्वरकी तृषा नष्ट होय. और सही काय

शीतलकरके नये पित्तज्वर में भी पीने को वैद्यदेय २३
सहस्रंति।

सहस्रधौतेन दृतेन कर्तुं रम्यं गयोगः कृ
शतां विभार्ते अन्यांगना संगमसादर
स्वस्वायुषुदारेषु यथा भिलाषः २४

दृतेन पक्कनवनीतेन आज्येन अम्यङ्गयोगः स्वस्वायुषुदारेषु
कर्तुं दाहस्य कृशतां दौबल्यं विभार्ते दाहस्य नाशं करोतीति
भावः । कीप्यते विशिष्यते इतस्तत्तत्त्वा ल्यते कायेन सकृत्
दाहः कृविक्षेपेण दुल्ल दृचा विंति तृच । कोह्यते दृतेन सहस्र
धौतेन सहस्राद्यत्या सहस्रवारं प्रक्षालितेन । तत्र हृष्टांतः अन्याङ्ग
नासङ्गमसादरस्य परयोषायां रसस्यापि हृष्टस्य स्वीयेषुदारेषु जात
मीयभार्यायामभिलाषो यथा वाञ्छेव । इवार्थोत्र यथा शब्दः

भाषाटीका

सहस्रवार धौये हुवे धौके मर्दन करने से दाह किंजि
सें मनुष्य हाथ पांवां को जलन के मारे इत उत फैकता
होय तो ऐसे दाह को जलन अवश्य शांति होय ॥ २४ ॥

अमलैकमलैरिति

अमलैः कमलैरथानिलैरलसैः पुष्पर-
सैः समन्वितैः जलकैलिकथ्याकुतू
हलैरपि पित्तज्वरजारुजीजयेत् ॥ २५ ॥

वैद्यः सत्तैर्वैद्यमाणैरपि पित्तज्वरजाः पौनिकज्वरोद्भवाः रु

जः तृददाहादीन् आमयान् जयेत् । रणामाभिभवेनोत्कर्षं स्वी
कुर्यात् । कैस्तत्राह । अमलैरिति । अमलैरजोराहितैः सद्यो वि
कसितैः सहस्रपत्रैः पुनश्च पुष्परसैः समन्वितैः मकरन्द-
युक्तैः स्नाद्विशैः अलसैर्मन्दैः रणिलैः शीतलैर्वायुभिः पुनः कै

। जलकेलिकथाकुतूहलैः जलैर्नद्यादिमलिलैर्याः केलयः की
डांतासांनौकादिष्वारोहणंकृत्वाऽवलोकनेन नतस्वयमज्जनेन।
कथाभिः प्रबंधकल्पनाभिः। कुतूहलैः अपूर्ववस्तुदिदृक्षाद्य-
तिशये चेष्टाविशेषैः सन्तैरित्यर्थः ॥

भाषाटीका

फूलेकमल मन्दमन्दसुगंधालियेगैसे शीतलपवन जल
कौडा जो वात्पुद्गी जिसे छोटछोटी छोटसु छोटकहतेहैं
वाकरके वयस्यों का जोखेलना उसका देखना नानाप्र
कारकी जो कथावार्ता और कुतूहल जो विस्मयको उत्पन्न
करेगैसे कौतुकों का देखना इनकरके भी वैद्यापितज्वर
से जन्में जो व्यास और दाह आदि उनको जोते ॥ २५ ॥

श्रीरवण्डेति

श्रीरवण्डमंडितकलेवरबल्लरीणां मुक्ता-
फलाकुलविशालकुचस्थलीनां वै
दग्ध्यसुगंधवचसां सुविलासनीनां मा-
लिंगनं सकलदाहं मया करोति ॥ २६ ॥

सुविलासनीनां लीलावतीनाम् यद्वापिलासो हावाविशेष
ताद्विशेषानां शोभनस्त्रीणां यत् आलिंगनमुपगहनंतत्
पित्तज्वर जनितं सकलदाहं पूर्वलक्षणं गान्धर्वसन्तापमया क
रोति निराकरोति। कीदृशानां सुविलासनीनां श्रीरवण्डमंडित
कलेवरबल्लरीणाम् श्रीरवण्डेन चन्दनेन मंडिता अलंकृत
कलेवरबल्लरी शरीरलतायासां तासाम् पुनः किम्भूतानां
मुक्ताफलाकुलविशालकुचस्थलीनाम् मुक्ताफलैरिन्दुर-
जैः सकुलाव्यस्ताव्यासा विशालाप्रथुला कुचस्थलीस्त
न परिधीयसिंतासाम् पुनः कीदृशानाम् वैदग्ध्यसुगंधव

चनमास वैदग्ध्येन दाहयेण . सुगंधमनोहरं वचो वचनं यमां .
तामांमित्यर्थः ॥

भाषाटीका

चन्दन करके शोभायमान हैं शरीर लता जिनकी .
और मोतीनकी मालान करके छाये भये हैं विशाल कुज
मंडला जिनके । और चतुराई के साथ मन के हरने वाली-
हैं वचन जिनके ऐसी सुघड़ नारीन को जो आलिंगन
सा पित्त ज्वर के सारे दाह को दूर करे ॥ २६ ॥

शय्योति

शय्या पद्मवपद्मपत्ररचिता वासो वय-
स्यैः समं . कांतारकुसुमस्फुरत्तरुवर-
वीणान्वितगायनं । आल्लापाश्च शम्भा
लिको किल कृताः कांतारचकांताः कथा
वाताश्चामलयालूकज्यजनजादाधनि
राकुर्वते ॥ २७ ॥

सन्नेशय्यादयः दाघं दह्यते कायोऽनेन . दहमस्मीकर
णे . हलश्चेति वज . न्यंकादित्वात् कुत्वम् . दाघो दाहस्ते
निराकुर्वते दूरीकुर्वन्ति । केतेतत्राह । पद्मवपद्मपत्ररचिता
शय्या . पद्मवानि . कदल्याः किसलयानि नूतनानि यत्रा
णि . पद्मपत्राणि . कमलदलानि . तैरचितानि निर्मिता शय्या
संस्तरः । दाहार्दितं कंजकदली दलसंस्तरे इत्युक्तत्वादनुक्त
पिकदली योज्या । पुनश्च कुसुमस्फुरत्तरुवरे . कुसुमैः सुमन
सैः स्फुरन्तः प्रकारमानास्तरुवराः श्रेष्ठवृक्षा यत्र नास्मिन्
कान्तारे वने वयस्यैः सवग्रोमैः स्निग्धैः समं सार्द्धं वासोऽव
स्थानम् । पुनः वीणान्वितं गायनम् । वल्लक्यामिन्वितं गायनम्

गायकंगानंवा । भूयश्च शकालिको किलकृता आलापाश्च
 शकारश्च अलयरश्च कोकिलारश्च ते तत्र शकाः प्रियदर्शनाः
 कीराः । अलयाभ्रमराः । कोकिलाः वनाप्रियाः ।
 स्तेषामालापाः आभाषणानि । पुनश्च कान्ताः कान्ताः मनोरमाः
 सवाई सुन्दर्यो नार्यः । कान्ता इत्युभयान्वयि । तेन
 कान्ताः कथाः मनोरमाः प्रबन्धकल्पनाः । यद्वा काताः स्त्रियः
 । काता कथा इत्येकं पदम् । तेन कान्तानां स्त्रीविशेषाणां
 कथाः शृङ्गारसोत्तराः गोष्ठ्यः संलापाः भूयश्च । अमल-
 बालक व्यजनजाः वाताः । अमलं निर्मलं बालकं स्वल्पं
 यत् व्यजनं तस्माज्जाता सतादृशा वाताः ॥

भाषाटीका

ये सब भी पित्तज्वर के दाह कुं दूर करें हैं ये कौन-
 कदलीपत्र वा पक्षपत्र इनसे रची शय्या अर्थात् इनके
 साथ रात और फूलों से शोभावान् वृक्षों के वन में समान
 अवस्थावालों के साथ वास, और वीणा संयुक्त गायन
 और तोते भौंरे तथा कोकिल आदि पक्षीगणों के शब्द
 और बातन में चतुर मन के हरनेवाली नारीन की बातें
 और खस और बस्त्र आदि के वने निर्मल बीजनों के हव
 ये ॥ २७ ॥

तुडित

तुददाहमोहाः प्रशमं प्रयांति निवप्रवा-
 लोत्थित फेनलेपात् यथानराणां धनिना
 धनानि समागमाद्वारयित्वा सिनीनामुर

निम्बप्रवालोल्लोत्थित फेनलेपात् । निम्बस्य सर्वतो
 मद्रस्य प्रवालान्यभि नवपत्राणि किं सलयाणि तेभ्यः उत्थित
 उत्पन्नोयः फेनो जलहासः तस्य लेपात् लेपनात् निम्बप

आणां स्वरसो नन्यनीयस्तस्माद्यः फेनउत्तिष्ठते समर्था इति या
 यः तन्मर्दनात् तृट्चदाहश्चमोहश्चतेः प्रशमशमतां प्रया
 न्ति प्राप्नुवन्ति । कस्मात् कानीव वारविलासिनीनां वारज
 नसमूहो विलसनशीलानां निर्विज्जानां वेश्यानां समागमा
 त् सङ्गात् मियुनीभावाद्वा धनिनां धनसम्पन्नानामात्मानां
 नराणां धनानीव विज्ञानेयया । वारः सूर्यादि वासरे । हा
 रेहरे कुञ्ज वृक्षे चन्द्रावसरयोः क्षणे इति मोदिनीकरः ।

भाषाटीका

नींव के कोमल पत्तों का कूट के वस्त्र से निचोड़ के उ
 सरस कुं मयै और उस से उठे गो फेन उसके मर्दन करने से ज्व
 र की प्यास, शरीर का दाह, मोह और मूर्च्छा ये सब शांति होय
 जैसे वेश्यान् के संगत धनी पुरुषों का सब धन नष्ट होय है तैसे
 २८ पुनश्च ताप प्रतीकारमाह । अयीति

अयं नितं विनिर्गायन लालसे मधुर चारि
 ण काममदालसे इरति दाहमर्थमेक
 रानने हिमहिम शृङ्गलरनु लपनम ॥ २९ ॥

सम्बोधने अयीति । हे नितम्बिनि नितम्बः

स्त्रियाः पश्चात् कटितटः सविशालोस्त्यस्याः अत इति ठना
 वितीनेः डीप् तत्संबोधने नितम्बिनीत् । हे निविड नितम्बो
 हे गायन लालसे गायने लालसा महाना मिलायी मनोरथोऽ
 स्याः सा तत्संबोधने । पुनः हे मधुर चारिणी मधुरं नितम्बस्य
 भरेण गजवत्तन्दरगमनेन प्रियं चरितुं शीलमस्याः तत्संबोध
 ने हे काममदालसे कामेन रिरंसया यो मदो हर्षो मत्तता वातेन
 अलसे क्रियायां मन्दे आलस्य युक्ते इति यावत् । पुनश्च हे
 अमर्षकरानने धर्मकरः सूर्यः तादृजोऽधर्मकरः शीतलः

तद्वदनं मुखं यस्याः माह चन्द्रे वदने । हिमाहिमां मुजलैः स्नुलेपन
दाहं इति । तत्र हिमं चन्दनम् हिमांशुः कपूरः जलद्वीचेरम् । एतै-
स्त्विमि स्नुलेपनं लेपः दाहं शरीरं संतापं हृस्तीत्यर्थः

भाषाटीका

चन्दन कपूर और सुगंधवाला तीनो को घिसकर
और मिला के लेप करें तो शरीर का दाह अर्थात् जलना भेद
पुनश्च । श्रुञ्चोते

शुभाश्रयिभ्रमधरे शशांककर सुन्दरे !
चन्दनैश्चर्चिते हस्ये स्वापस्तापमपोहति

॥ ३० ॥

शुभाश्रयिभ्रमधरे शकलवर्णचंद्रमंघः आका
शो वातस्यावेभ्रमो भ्रांतिस्तस्य धरोधारणकर्तुं तस्मिन् । अ-
त्युच्च धवलत्वान् तद्वद्भवतीत्यर्थः । ननु मंघो काशयोः शु-
भ्रत्वम् प्रसिद्धं स्यामो मघः नीलं न भवति नु प्राप्तिदं । शुभ्रत्वं क-
यमित्याशङ्क्याह । शशांककर सुन्दरे इति । शशाङ्कः स्यादहिमां
शोः करादीधितस्य स्ताभिः सुन्दरशोभने । चंद्रे कायाहितयोः
शुभ्रत्वं सुप्रसिद्धम् । पुनश्च चन्दनैश्चर्चिते चन्दनैर्मलयजैश्च
र्चिते तज्जलैः संसिक्ते इदृशि हस्ये काष्ठेषु कादिभिर्निमिते धनी
नाथवलपृष्ठे अत्युच्चैस्तस्वापो निद्रां तापं वेदं संतापमपोहति
दूरीकरोति ।

भाषाटीका

धौले मंघ वा आकाश के सन्देह को धारण करे
और चन्द्रमा की किरणों करके शोभायमान तथा चन्दन
के जलों से सींचे ऐसे मनोहर हस्य में जो सोवना सोताप
को हरे है ॥ ३० ॥

पुनरप्याह । पित्तज्वरे किमिति

पित्तज्वरो किं रसफांटलेपैः किं वा कषायै
रमृतेन किं वा पेयं प्रियां पामुरवमेक
मेवल्लोलिस्मराजेन सदानुभूतं ॥ ३१ ॥

हे काममदालसे इति संवोधनं संवध्यते । रसफांटलेपैः पित्त
ज्वरो किम् । तत्र रसः स्वरसः फाण्टः कषाया विशेषः स यथा
क्षुण्णमौषधजातमुष्णोदके प्रक्षिप्य ऽ भिषुत्यपूत्यायः पीय
ते सफांटः । यथाहुः । माक्षिप्रोष्णतोये मुदितः फांटः इत्यभि
धीयत इति । अपिच । क्षुण्णद्रव्यपलसम्यग्जलमुष्णा विनिः
क्षिपेत् । मृतपात्रे कुड्योन्मानं ततस्तु स्रावयेत् पटात् । सोयं चू
र्णद्रवः फांटो भिषाग्नि रभिधायत इति । तेषां लेपाः निम्ब प्र
वालोलित फेनादीनां लेपनानि कषायाः क्वाथाः स्तैः किम्
प्रयोजनम् । अमृतेन शीतलजलेन वा किं प्रयोजनम् । ननु चि
किं त्सां विना कथं ज्वरताप शान्तिः स्यात्तत्राह । पेयमिति ।
एवं सर्वोपायेभ्यः श्रेष्ठं केवलं प्रियायाः प्रीणातीति प्रियाभा
र्या तस्याः मुरवमेव वक्त्रमेव निश्चयेन पेयम् पातु योस्यम् । ए
वेत्यवधारणो यतो लोलिस्मराजेन मन्यकर्त्ता सदानुभूतम् ।
सर्वदा कृतपरिचयम् । अत्र संदेहो न कर्तव्य इति तात्पर्यम् ।
अथाविधिः कामज्वरोपि । यत उक्तम् । कान्ता कदाक्षदग्धानां
वदं वैद्यकिमौषधं । हृदमालिङ्गनं पथ्यं काथञ्चाधरचुंबनानि
ति । अपिच । कृष्णान्तरचलिनी ऽ सि वैद्यक गृहं कितद्रुजां शान्त
ये किं ते नास्ति गृहे सर्वे प्रियतमा सर्वान् गदान् हंतिया ।
वातं तत्कुच कुंभमर्दन वशात् पिवन्तु वक्त्रा मुतात् श्लेष्माणं
व्यपहन्ति हन्त सुरत व्यापार केलिभ्रमात् पुनश्च । अधरा
मृतेन पित्त वातञ्च हराते तदङ्गसंगेन । हन्ति च सुरतेन
कफं त्रिदोष शमनं वपुः स्त्रीणा मिति । अपिच । प्राण

प्रेयसिमापिवन्तु पुरुषाः पित्तज्वर व्याकुलानां नाचक्षिजलं
विल्वानिफलं पाने विषाद प्रदम् । ततः तैः किं केपतां चिकित्सा
कपते मुग्धे सुखं सेव्यतां सद्यस्नापहरः सुधाधिकतरः कांता
धरः केवलमिति ।

भाषाटीका

सब जोरसः फांटः लेपः काढा और शीतल जल इनकुं त्य
गिकें पित्तज्वर में अपनी प्यारी स्त्री का अधरा मृत यौवः ३१

॥ अथ पित्तज्वरे अंतर्दाहं शान्त्युपायमाह । यदीति ॥

यदि पयुषितं धान्यसालिलं सिताया समं
प्रभातसमये पीतमन्तर्दाहं नियच्छति ॥

॥ ३२ ॥

यदि पित्तान्तरे धान्यसालिलं धान्यस्य धन्याकस्य
जलं पर्याषितं व्युषं सुषं धन्याकं मृतपानस्य जले प्रक्षिप्या
च्छाधरात्रौ वहिः स्थापितं तत् व्युषं सिताया शर्करया समं
साहं तत् प्रभातसमये प्रातः काले पीतं सत् अंतर्दाहं शरीराम्भ
न्तरज्वालां नियच्छति नाशयति । यथाहुः । व्युषितं धन्याक-
जलं प्रातः पीतं स शर्करं पुंसाम् । अंतर्दाहं शमयत्याचिराद्
प्रहृष्टमपीत । अपिच । प्रातः स शर्करः पेयो हि सो धन्याकस्य
सम्भवः । अंतर्दाहं तथा तृष्णां जयेत् स्रोतोविशोकमवति । प-
लं धान्यस्य षट्पलं जलम् सितापलमिता इति कर्तव्यता ॥

भाषाटीका

जो शरीर के भीतर पित्त की आधिकार से ज्वाला सी
जलती होय तो १ पल धानियां को कुट कर ६ पल जल
में मिलाय मृत्तिका के पात्र में रात्रि भर भिगोय दे । प्रातः
काल उसमें १ पल शर्कर घोल के छान के पीले तो पित्त

को ज्वाला शान्ति होय. और तृषा भी जाय. और सब इंद्रि
यां रुकी होय तो खुजलाना चाहिये ॥ ३२ ॥

अथ वातपैतिक ज्वरे नवङ्ग पाचनमाह। पञ्चमूली
पञ्चमूल्यमृतामुस्ताविश्वभूनिर्वसा-
दितः कषायः शमयत्याशु वायुना
शुभवज्वर ३३॥

पञ्चानां मूलानां शालपपर्णादीनां समाहारः पञ्चमूली
हि गोरिति डीप तथा हि। शालपर्णी पारिपणी बृहती हयगो
क्षुरम्। वातपित्तहरं रुष्यं कनिष्ठं पञ्चमूलकम् ॥ अमृता गुडच
। मुस्ता मुस्तकम्। विश्वं शृण्ठी। भूनिम्बः चिरानेकः। एतैर्न
वांभिर्निर्मितः कषायः काथः वायुमायुमवं वायुर्वातः सायु
पित्तं ताम्यां जनितम् ज्वरम्। शशीञ्जं शमयति नाशयति ॥
यथाह च कपाणिदत्तः। संसृष्ट दोषेषु हितं संसृष्टं मथ पाचनम्
॥ विश्वामृताद् भूनिम्बैः पञ्चमूली समन्वितैः। कृतः कषायो
इत्ताशु वातपित्तोद्भवज्वरमिति ॥

भाषाटीका

पञ्चमूली जो शालपर्णी जिसे गौडदेश में शालपर्णी
कहते हैं १ पारिपणी जिसे मध्यदेश में चिकरोत और पित्त
वर्णी कहते हैं २ बृहती बड़ी दोनों कटे ली ४ गोरखु ५ यही
छोटी पंचमूली कहाती है। गिलोय ६ मोथा ७ सांठ ८
और चिरायता ९ इन नौ चीजों का काढ़ा बनाय के पीवे
तो वातपित्त का ज्वर शीघ्र ही नष्ट होय ॥ ३३ ॥

अथ कासश्वास सहिते कफज्वरेऽवलेहमाह। शरङ्गीति
शृङ्गी कणाकद्वलपुष्कराणां शौद्रान्त्रि
तानां विहितो वलेहः श्वासनकासन

युतां विलासज्वरं जयेदन्नकापिशंका ३४

शोद्रानिवतानां शृङ्गादिचतुर्णां विहितोऽवलहेहः स्व-
मेनकासेनच साहितं वलामज्वरं जयेति । अन्नकापिशंकाना-
स्ति । तत्र शोद्रं कपिलवर्णं मधु । यथोक्तम् । माक्षिकाः कापि-
लाः सूक्ष्माः क्षुद्रारण्यास्तत्कृतमधु । मुनिभिः शोद्रमित्युक्तं
तद्वर्णात् कपिलं भवेत् । गुणैर्माक्षिकवत् शोद्रं विशेषात्मेह-
नाशनमिति भावप्रकाशः । क्षुद्राभिर्माक्षिकाभिः कृतम् । क्षुद्रा-
भ्रमेत्यञ् । शृङ्गाज्जशृङ्गा । कणामागधी । कदूलः श्रीपर्णिक-
पुष्करं कुष्ठौ वधम् । एषां कृतोऽवलहेहः । अवलेहो नाम का-
यादेर्यत् पुनः पाकात् घनत्वं सास्त्राक्रिया । सोऽवलहेहश्च प्राश-
इत्युच्यते बुधरिति वैद्यकपरिभाषा-

भाषाटीका

स्वास और कास के साथ जो कफज्वर होय तो मेंढा
सोंगी पीपल कायफल और कूट इन चारों को कूटकर
चूर्णकरै उस चूर्ण को कपिलवर्ण माक्षिक वा साधारण
मधु के साथ मिलाय के चाटें तो कास स्वास के साथ जो क-
फका ज्वर सो नष्ट होइ इसमें संदेह नहीं ॥ ३४ ॥

भार्गीति

भार्गीगुडची घनदारु सिंही शुंठी कणा-
पुष्करजः कषायः ज्वरं निहन्ति श्वस-
नं क्षिणोति क्षुधा करोति प्ररुचिं तना-
ति ॥ ३५ ॥

भार्ग्याद्यष्टानामोषधीनां कषायः ज्वरं नितरां-
हन्ति श्वसनं श्वासं क्षिणोति नाशयति । क्षुधा करोति प्ररुचिं प्र-
रुष्टमन्नाभिलाषं । तनोति विस्तारयति । तत्र भार्गी

ब्राह्मणपशुका. गुडूचीतंत्रिका. धनोनेघनामादारुर्देवदारुसिंह
कंदकारी शूरी महौषधम्. कणारुष्णा. पुष्करजः पौष्करसूलम्।

भाषाटीका

भारंगी १ गिलोय २ मोथा ३ देवदारु ४ भटकटैया ५ मों
६ पीपल ७ और पौकरसूल ८ इन आठों का काढ़ा चाटने
वापीनेसे ज्वर जाय, स्वासन रह्योय, क्षुधा बढ़े अन्नमें रुचि
बढ़े ३५॥

समेति

-समद्वयं विस्मयमातनोति तित्ताकप्रायो
मुखतित्ताघ्नः निषाडितोरजसरोज-
कोषा योषा प्रमोदं प्रचुरं प्रयाति ॥ ३६ ॥

समलो लिस्मरजस्य. वस्तुद्वयं विस्मयमाश्चर्यमात-
नोति उत्पादयति। किंतु द्वयं. तित्ताकप्रायो मुखतित्ताघ्नः
तित्ताककटका तस्याः कषायः कषायः समुखतित्ताघ्नः मुख-
त्वनाशनो. . भवतीत्येकम्। प्रलापो वक्त्रकटुतेत्यादि नि-
दानोक्तत्वात्. मुखतित्ता पिचज्वरकृता बोध्या पुनश्चनपी-
डितो रजसरोजकोषा नितरां पीडितकरण उरोजसरोजयो कु-
चकमलयोः कोषः कुड्जलं यस्याः सा योषास्त्री. प्रचुरं प्रभू-
तं बहुतरं. प्रमोदं हर्षं. प्रयाति प्राप्नोतीत्येतद्वयमित्यर्थः ॥

भाषाटीका

कुटकी का काढ़ा पीनेसे पित्त ज्वर रहे होय जो मुखका क
डवापन सो न रह्योय. ये कुटकी का काढ़ा ऐसा है ॥ ३६ ॥

कायइति

कायः कटुफलकटुणा वृद्धनिका शृं
रुग्मगंधाभया भार्गपिपदा विश्व
देवतरुजा वाल्हा कमध्वान्यतः का

सर्वासुसुखामयज्वरबलश्लेष्मप्रको
पंहरत तद्वत्कोमलकण्ठिकंठजानिता
पीडांचजेडीयते॥३५॥

वाल्मीकमध्वान्वितः कटफलकचूणाब्धधानिकाशु
ङ्गुगन्धामया भार्गोपिपटविश्वदेवतरुजः कायः कासश्वास
सुखामयज्वरबलश्लेष्मप्रकोपंहरत । तत्रवाल्मीकंहिङ्गुतच
शाणामितम् । मधुमाक्षिकमृतस्रतोळकद्रुयात्मककर्षामितम्
कटफलः कैटर्यः कचूणंपोरम् । अब्धोमुस्ता । धानिकोधन्याक
म् । शृङ्गीकर्कटशृङ्गी । उन्नगन्धावचाः । अमयाहरीतकी । भार्गो
वाह्मणयष्टिका । पिपटः । पित्तारिः । विश्वरुष्णी । देवतरुदेवदारु
रुकादशोभिरेतैर्द्रव्यैर्जनितेकायेयूतेचसरितत्रपरचाद्धिङ्गुम
धुनीप्रक्षेपव्ये । सपीतः सनकासादीन् हरत । तत्रकासः श्वेतु
श्वासः श्वासरोगः सुखामयोगलशृङ्गादि रूपो मुखरोगः
ज्वरबलज्वरवेगः श्लेष्मप्रकोपंकफवृद्धिम् । हेकोमलकण्ठि
मृदुगलध्वानिविशिष्टे तद्वत्तथैव । कंठजानितां गलोद्भवां पीडां
व्यथान्चजेडीयते अतिशयेन नाशयति कोमलं मृदुलं जलेइ
ति । कंठगले सान्निधाने ध्वनौ मदनपादपेइति च मोदिनीकरः

भाषाटीका

कायफलः कचूणाजसेगोडदशपासीरामकर्पूर-
कडतैडै, मोथा, धानियां, काकडासींगी, वच, पांचरेखा
वालीइडै, भारंगी, पित्तपापड़ा, सेंठ, औरदेवदारु, इनपरह
औषधोंकाकाढ़करकेछानलेपोहेहीग ४ भासेकोमून
केपीसलेऔरदोतोलैसइत इनदोनोंकोउसकाढ़ेमें
डालकेपीवेंतो, खांसी, स्वासरोग, मुखकेरोग, ज्वरकावेग
तथाकफकीवृद्धि, औरकंठपीडा, येसब रोग नष्टहोंय ३५

अरुचिमिति

अरुचिद्यातेलुंगकेसरं सद्यतं सैधवचूर्णमिश्रितं
रुचिमपुरुहस्यतान्विते-

नयनं स्वज्जनगज्जनयथा ३८

हेतान्विहेरुणाङ्गिः सद्यतं साज्यं सैधवचूर्णमिश्रितम्-
शातशितं जोयुक्तं लुङ्गकेसरं बीजपूरकेसरम् । बीजपूरकेस-
रयोर्धृते । सहावलेहः अरुचिमन्त्रानामिलाषस्वरूपम् रोगं द्याति
स्वङ्यारि । अवदृष्टान्तः । हेतान्वि स्वज्जनगज्जनं स्वज्जनं-
स्वज्जरी टारव्यपादिणं गज्जनयति समदत्वात् तिरस्करोति-स
व्यंभूतं तेनयनं लोचनं यथा अस्फुरहस्य अम्भोजस्य रुचिंशो
भांरवण्डयति तथेत्यर्थः ॥

भाषाटीका

विजोरा नीचू केभीतरसे केसरो को निकालके सैधे
नोनका चूर्णउसमें मिलाके इसमें गौके बीके साथ स्वांय-
नौ अरुचि रोगाजिससे अन्नमें इच्छा हो न होय, नष्ट होय
अर्थात् अरुचि रोग अवश्य मिले. ३८.

अथ सकलमन्त्रिपातानां बुद्धिभ्रमसंवेदादीनाञ्चाभावाय क्वा-
- यमाहा गन्ध्यादिरुल्लेकाभ्याम्

गन्ध्याद्रिजामरपुरहस्यसुरात्रुभार्गीभृङ्ग-
विकटुनलकटफलपाष्कराणां रा-
स्नाभयाहतिक्वद्वयदीप्यभूतकेशो-
किरातकवचाचाविकाटुकीणां ॥ ३९ ॥
क्वायाहत्यात्मानिपातान्समस्तान्बु-
द्धिभ्रमसंवेदशैत्यप्रलापान् शूलो-
ध्मानविद्राधिश्लेष्मपातान्वातज्याधि-

सूतिकानांचतद्धत४०

गन्ध्यादीनां त्रियोविंशतिद्रव्याणां काथः समस्तान् सक-
लान् सान्निपातान् त्रिदोषजनितान् बुद्धिभ्रंशंचित्तवैकल्य-
म् स्वेदंप्रस्वेदं शैत्यंशरीरे शीतभावम् प्रलापमनर्थभाष-
णम् शूलवातेन जठरपीडां आध्मानं वातनिरोधजं सवेदनो-
दरपूर्णत्वम् शूलाध्मानयो हृद्द्वैक्यम् विद्वार्धहृद्भ्रणम् हे-
ष्मवातं कफयुक्तव्यायुम् तद्धततथैव सूतिकानां नवप्रसू-
तानां वातव्याधिं वायुरोगञ्च हन्यात् नाशयेत् । हन्यादे-
त्यस्य सर्वत्र सान्निपातादौ सम्बधः । तत्रगन्धिः पीपल्ली-
मूलं इन्द्रजः इन्द्रयवः अमरः कुलिशचक्षः सिङ्गुण्डः अम-
रोदेवदार्वितिकारिचत् पुरोगुग्गुलः कृमिशत्रुः विडङ्गः
भार्गीफरिजका भृङ्गः गुडत्वक् त्रिकटु विश्वोपकुल्या-
मारिचम् अनलशिचत्रकः कटफलः श्रीपाणिका पौष्कर-
पुष्करमूलम् रास्नानाकुली अभयापंचरेरवाहरीतकी च-
हातिका द्वयंकण्टकारी युग्मम् दीप्योयवानी भूतकेशी
जटामांसी दीप्योयवानी भूतकेशी जटामांसी कैरातक-
श्चिरातकः वचापंगन्था चविका चव्यम् चकीपाठा ॥

भाषाटीका

पीपलामूल इन्द्रजव सिङ्गुण्ड वा देवदारु गुग्गुलु-
वायविडंग भारंगी दालचीनी सोंठ मिर्च पीपल चीता-
कायफल पौडुकरमूल रायसन जैतकेबीज और-
हड दोंनों कटेली अजवायन जटामांसी चिरायता
चुडबच चव और पाठा इन २३ द्रव्यों का काढ़ा पीनेसे
सब सान्निपात बुद्धिभ्रंस पसीना शीतकमलगना अनर्थ-
काबोलना शूल अधोवायु रुकनेसे पीडा के साथ पेट

फूलना. हृदयका विस्फोट. कफयुक्तवायु. और प्रसू
तवायु आदि समस्त रोग नष्ट होंय. ॥ ३६ । ४० ॥

काथांतरमाह। अर्कानंतेत्यादिना ॥

अर्कानंता किराता मूरतरुरसना सिन्दु
वारोग्नगंधा तर्करी शिगुपंचोषण-
घुणदायिता मार्कवाणा कषायः सु
द्यस्तो प्रास्त्रिदोषान् उपहरति धनुर्मा
रुतं दंतबंधं शैत्यं गात्रे च गादं श्वसनं क
सनं कस्तिका वातरोगान् ॥

अर्कदीनां शोडशो द्रव्याणां कषायः काथः पीतः सन्
तीव्रानूदुःसहान्. त्रिदोषान् सान्निपातान्. धनुर्मरुतं धनु
वातम्. दंतबंधं दन्तानां रदनानां बंधो बंधनम् गात्रेशरीरे.
गादं दुःसहं. शैत्यं कम्पम्. श्वसनं श्वासम्. कसनं कंकासम्
. सूतिका वातरोगान् प्रसूतस्त्री वातव्याधीन् सद्यस्तत्काल
मपहरति। तत्र अर्कः. अर्कमूलम् अनंताताम्रमूलायासः
किरातारिचरतिकः अमरतरुर्देवदारु. रसनारास्ना. सिंदुवारः
सिंधुकः उग्नगंधावचा. तर्करी अरणी अग्निमंथः शिगुशोभा
जनः पंचोषणम् पंचकोलम्. तद्यथा। पंचकोलं कणामूलरुष्ण
च व्याग्निनागैरिति। घुणदायिता अतिविषा. मार्कयोभुंगराजः

भाषाटीका

अर्कमूल. जवासा. चिराइता. देवदारु. राइसन क्या जैत के रंज
संभालू. घुडबच. अरणी. सहजना. पीपूला मूल. पीपल
. वच. चीता. सोंठ. अतीस. भांगरा. इनमालह औषधों
का काढ़ा पीने से दुः सान्निपात के ज्वर, धनुर्वाय, दां
तों के बंध, शीत से असह्य से शरीर का कांपना, श्वास

औरकास तथा प्रसूतास्त्री के वातव्याधिः सरोगनष्टहोय
४१ अपरं सकल सान्निपाताय हंकायमाह । तित्तेति ॥ ४२

तित्ता तित्ता कपप्यदा मृतसदी रास्ना क
णा पौष्कर त्रायन्ती च हती सुरोषध-
शिवा दुस्पर्श भार्गीकृतः कथानाः
शयातो त्रिदोषानि कर स्वापं दिवा जागर
नक्तं तृणमुख शोषदाह कसन रथासान
शेषानापि ४२

तित्तादियञ्च दशौषधैर्विहितः कषायः सर्वान् सान्निप-
तान् स्वापं दीरचनाशयति । तत्र तित्ता कडुका तित्ताकोभू-
निम्बः पर्यटः पित्तारिः अमृतागुडूची शटीगंधमूली रास्नाभु-
जङ्गली कणाचपला पौष्कर पुष्करमूलम् त्रायन्ती त्राय-
माणा च हती कण्टकारी सुरोदेवदारु औषधं शंणुी शि-
वाहरीतकी दुस्पर्शो धन्वयासः - भार्गी ब्राह्मणयाष्टिका एतै-
पंचदशभिर्निर्मितः कषायः त्रिदोषानि करं सान्निपात समूहम्
दिवा स्वापं दिवसे शयनम् नक्तं जागरं रात्रौ जागरणम् तृणमुख
शोषदाह कसनम् तृदपिपासा मुखशोषो वक्त्रस्य शोषणम्
दाहो गात्रसंतापः कसनं कासः एषां द्वंद्वैक्यम् । अयेषान्
निःशेषान् महाश्वासादीन् नाशयति । सान्निपातायथा मा-
ण्डवीये । शीघ्रगस्तान्नि कश्चित्ता विभ्रमः कण्टकुब्जकः
कर्णिकोजिह्वगश्चैव कमाहरचान्तकस्तथा । भग्ननेत्रो वि-
लापश्च प्रलापः शीतलाङ्गकः । अभिन्यासश्चेति विद्यात्
सान्निपातस्त्वयौदशेति ॥ एतेषां लक्षणान्याह चक्रपाणि-
दत्तः । सदास्यं श्लेष्मणा पूर्णं शूलः कासोतिवेदना शोथश्च
लक्षणान्येवं शीघ्रगो सान्निपातिके ॥ १ ॥ अतितन्द्राज्वरश्च

सः कासस्तापोऽतिसारकः । स्थूलकण्ठः शिताश्यामा जिह्वाकं
 दे च कूर्जितः ॥ श्रुतिरत्याचोति विद्यात्तान्त्रिके सान्निपातिके
 ॥ २ ॥ मोहोमोहोमोहस्तापोहास्यशीतप्रलापवान् नित्यं वैकल्प
 तापीडाविकटाक्षानिरीक्षणम् ॥ लक्षणैः सान्निपातोऽयं ज्ञातव्य
 रिचत्ताविभ्रमः ॥ ३ ॥ कण्ठगदहो ज्वरोमूर्च्छा दाहः कम्पोविळा
 पनम् । मोहस्तापः शिरोऽतिश्च वातार्तः प्रलयंगतः ॥ कण्ठ-
 कुञ्जं सान्निपातं कष्टसाध्यं विनिर्दिशेत् ॥ ४ ॥ ज्वरः कर्णान्ति
 शोथश्च श्वासः कम्पः प्रलापनः । स्वेदः कंठगदहस्तापस्तृणमोहो
 भयमेव च ॥ कर्णिके सान्निपाते च लक्षणानि भवन्ति ह ॥ ५ ॥
 सङ्कुटाकटिकाजिह्वाकासः श्वासोतिविह्वलः सूकोवाधिरता
 तापीवलहानिश्च लक्षणम् ॥ जिह्वारगः सान्निपातोऽयं कष्टा
 त्कष्टतरः परः ॥ ६ ॥ मोहस्तापः प्रलापश्च व्यथा कंठोसमः श्रमः
 वेदना च तृषाजाड्यं श्वासाश्च लक्षणैरिमेः ॥ कष्टात्कष्टतरो ज्ञे
 यः कम्पाहः सान्निपातिकः ॥ ७ ॥ दाहोमोहः शिरः कम्पोहि-
 वकास्यासाङ्गमर्दनम् । सन्तापश्चान्तकोशेयः सान्निपातोति
 मारकः ॥ ८ ॥ श्वसनं लोचनेभुग्ने स्मृतिः स्थूलाज्वरोऽधिकः
 । मोहप्रलपनं कम्पोमोनिद्राचलक्षणैः ॥ ज्ञातव्यो भुग्ननेत्रो
 ऽयं सान्निपात क्षयंकरः ॥ ९ ॥ रक्तनिषीवनं मूर्च्छा ज्वरोमोह
 स्थूलाश्रमः । चान्तिर्हिक्काऽतिसारश्च संज्ञानाशेददिव्यथा-
 मडलं श्यावरक्तश्च देहेषु लक्षणैरिमेः । ज्ञातव्यः सान्निपातोऽयं
 रक्तघ्नीनीपातकः ॥ १० ॥ प्रलापतापकर्णार्तिप्रज्ञानाशोतिता
 पवान् । श्वसः प्रलापकरिचन्हैः सान्निपातोतिमारकः ॥ ११ ॥ श
 रिराहिमवच्छीतमातिसारश्च कंपनम् । कर्णनादोहस्ततापोहिर्क
 श्वासः कम्पोत्तरम् । सर्वाङ्गशीतलोहान्तिशीताङ्गः सान्निपातक
 ॥ १२ ॥ विदोषश्च मुखं शङ्खं निद्रावैकल्पकष्टवाक् । निश्चेत

नमतिश्वासोमन्दाग्निवेलहीनता ॥ मृत्युतुल्यमभिन्यास-
 सन्निपातञ्चलक्षयोदिति ॥ १३ ॥ श्वासमेदांस्तेषां लक्षणा
 निचाहभावमिश्रः । महोर्द्ध्वच्छन्नतमक क्षुद्रभेदैस्तु पञ्चधा
 । मिथ्यते समहा व्याधिः श्वासस्य को विशेषतः । उद्धूयमानवा
 तोयः शब्दबहुः खितोनरः उच्चैः श्वासितिसन्नद्धो मत्तर्षभद्व
 वानिशम् ॥ प्रणष्टज्ञानविज्ञानस्तथा विभ्रान्तलोचनः । वि
 द्यताद्वयाननो कृद्धमूत्रवर्च्चा विशीर्णवाक् । दीनः प्रश्वासेतंचा
 स्य दूरात् विजायते भृशम् महाश्वासो यस्य हस्तुक्षिप्रमेव वि
 पद्यते ॥ अस्यार्थः ॥ उद्धूयमानवातः उर्द्धनीयमानो वातो यस्य स
 शब्दवत् शब्दं यथा स्यात् । कीदृक्संशब्दस्तद्वो धायितुमाह ।
 मत्तर्षभद्व उच्चैः श्वासितीत्यन्वयः । सन्नद्धः आनाह युक्त इति
 यावत् । ज्ञानं शास्त्रम् । विज्ञानं तदर्थं विनिश्चयः विशीर्णवाक्
 सवलितवचनः दीनः ग्लानः । मारकश्चायं महाश्वासः ॥ १॥
 ऊर्द्ध्वश्वासमाह । ऊर्द्ध्वश्वासितेपोत्यर्थेन च प्रत्याहरत्यधः
 श्लेष्मावृते मुखं स्वातः कुद्धगन्धवहार्हितः ॥ ऊर्द्ध्वदृष्टिर्विप
 र्यस्तु विभ्रान्ताक्ष इतस्ततः । समुह्यन् वेदना तश्च शर्ष्कस्यो
 रते पीडितः ॥ ऊर्द्ध्वश्वासे प्रकुपिते ह्यधः श्वासानिरुध्यते ।
 मुह्यतस्ताम्पतश्चोर्द्ध्वश्वासस्तस्यैव हन्त्यसून् ॥ अस्यार्थः
 ॥ सर्वेषु श्वासेषु ऊर्द्ध्वश्वासते । अत्रात्यर्थमिति विशेषः । न च
 प्रत्याहरत्यधः । न श्वासमधः करोति । श्लेष्मावृतेत्यादि ।
 श्लेष्मणा आवृतं यन् मुखं स्नोतां सिचतेः कुद्धो योगन्धवहस्ते
 नार्हितः । विपर्यन् इतस्ततो विवृणतं यथा स्यादेवं पश्यन् । अधः
 श्वासो निरुध्यते श्वासो नाधः प्रवर्तते इति ॥ ऊर्द्ध्वश्वासस्या
 रिष्टस्य लक्षणमाह । मुह्यतो मोहं प्राप्नुवतश्च । ऊर्द्ध्वश्वासो
 भून् प्राणान् हन्ति । तस्यैवोति न तु मोहग्लानिरहितस्य २

छिन्नश्वासमाह । यस्तुश्वासमिति विच्छिन्नं सर्वप्राणेन पीडितः ।
 नचाश्वासमिति दुःस्वात्तो मर्मच्छेद रुजार्हितः ॥ आनाहस्वे
 दमूर्च्छातो दह्यमाने नवास्तिना । विप्रुताक्षः परिक्षीणः श्वस
 न् स्तोक्लोचनः ॥ विचेताः परिरुष्कास्यो विवर्णप्रलपन्
 नरः । छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः संशीघ्रं विजहात्यसून् । अ
 स्यार्थः । विच्छिन्नं सविच्छेदम् । सर्वप्राणेन यादृलेन । म
 र्मच्छेद रुजार्हितः हृदयाशिरच्छेदबेदनयेव पीडितः । द
 ह्यमानेन वास्तिनो पलक्षितः । विप्रुताक्षः अश्रुपूर्णनेत्रः ।
 विचेताः उद्विग्नचित्तः । छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः सः । य
 स्तुश्वासमिति विच्छिन्न मित्यादिलक्षणयुक्तोपः सनरश्चिन्न
 श्वासेन विच्छिन्नः पीडितो बोद्धव्य इति । मारकश्चापं विच्छि
 श्वासः ॥ ३ ॥ तमकश्वासमाह । प्रतिलोमं यथा वायुः स्वा
 तांमि प्रतिपद्यते । ग्रीवांशिरश्च सङ्घ्न्य श्लेष्माणं समुदीर्य च
 करोति पीनसंतेन कण्ठे बुधुरकं तथा । अतीव तीव्रवेगञ्च
 श्वासं प्राणप्रपीडकम् । प्रताप्याते सवेगेन त्रस्यते सन्निरु
 ध्यते । प्रसोहंकासमानश्च सगच्छति मुहुर्मुहुः । श्लेष्मणा
 मुच्यमानेन भृशं मवाते दुःस्वितः । तस्यैव चाविमोहान्ते
 मुहूर्तलभते सुखम् ॥ तथा स्योद्धमते कण्ठः कृच्छ्राच्छक्रोति
 भाषितम् । नचापि निद्रालभते शयानः श्वासपीडितः । पार्श्वे तस्य
 वगृह्णाति शयानस्य समीरणः । आसीनो लभते सौख्यं मुष्णञ्चै
 वाभि नन्दति ॥ उच्छ्रितासौ ललाटे नखिद्यता भृशमार्तिमान्नी
 विश्रुष्कास्यामुहुः स्वासो मुहुश्चैवावधम्यते ॥ मेघास्वुशीतप्रा
 ग्वातेः श्लेष्मलेश्चाविवहते । स याप्यस्तमकः श्वासः सा
 ध्यो वास्यान्न बोध्यतः ॥ अस्यार्थः ॥ सङ्घ्न्य व्यथय्या । समु
 दीर्य वर्द्धयित्वा । पीनसं नासासावम् । तेन श्लेष्मणा । बुधुरकं

धुर्धुरशब्दम् । प्राणपीडकप्राणाधिष्ठानहृदयप्रपीडकम् । प्रता-
प्यते तमसि प्रावशतीव । वेगेन श्वासवेगेन । सानिरुध्यते निश्चे-
भवतीति चक्रः सानिरुध्यतेश्वासइति जैष्यटः । श्लेष्मणा अमु-
च्यमानेन । सुखं सुखमिव । उद्धंसते व्यथितो भवति । शयानः
शय्यानिहिताङ्गः । अवगृह्णाति पीडयति । उष्णञ्चैवाभिनन्द-
तीत्यनेन तमको वातकफाख्यइति बोधव्यम् । उद्धितासः शू-
नाक्षः ललाटेन खिद्यता उपलक्षितः । अवधम्यगजान् रुदस्यो-
वसर्वगात्रं चाल्यते इति ॥ ४ ॥ क्षुद्रश्वासमाह । रुद्धायासो-
द्भवः कोष्ठे क्षुद्रो वात उदीर्यन् । क्षुद्रश्वासेन सोऽत्यर्थं दुःखे-
नाङ्गप्रवर्धकः ॥ हिनास्तेन च गात्राणि न च दुःखोपयेतर । न च
भोजनपानानां निरुणह्युचितां गतिम् ॥ नेन्द्रियाणां व्यथा-
ज्वापिकाञ्चिदुत्पादयेद्भुजम् । ससाधुक्तो बलिनः सर्वे वाच्य-
कलक्षणाः । अस्यार्थः । क्षुद्रः अल्पनिदानलिङ्गः । उदीर्यन्
ऊर्ध्वगच्छन् । दुःखः दुःखप्रदः । सर्वमिहाश्वासादयोपीति ॥

भाषाटीका

कुटकी. चिरायता. पित्तपापडा. गिलोय. कचूर. रा-
यसन. कजा. जेतके. बीज. पीपल. पौडकर. मूल. वायंती. जि-
से. गोंडिये. वलावा. बडला. कहते हैं. भटकट्या. देवदारु.
मोंद. हड. जवासा. और भारंगी इन पंद्रह औषधियों का
काढ़ा पीने से. सारे सन्निपात. दिन की नींद. रात्रि का जा-
गना. और प्यास. मुख का सूखना. तथा देह का दाह. खां-
सी और सब प्रकार के स्वास के रोग नष्ट होय. यह का-
दाहोसाहे. ॥ ४२ ॥

कालेन सङ्गसन्निपातस्यामेदवदन्तज्जयकर्तुर्वैद्य-
स्य प्रशंसा गाहदाभ्याम् । सन्निपातस्योत्ति ॥ ४३ ॥ विदोषोति

सन्निपातस्य कालस्य कश्चित् भेदो न विद्य-
ते । चिकित्सको जयेद्यस्ततस्मात् कोऽस्ति प्र-
तापवान् ॥ ४३ ॥ त्रिदोषाजगर्गस्तमोचयेद्य-
स्तु वैद्यराट् आत्मापितस्मै दातव्यः कन-
कः कनकादयः ॥ ४४ ॥

सन्निपातस्य त्रिदोषजनितव्याधेः कालस्य मृत्योश्च कश्चित्
कश्चनः भेदो विशेषो न विद्यते नास्ति । यो वैद्यः तस्य सन्निपातजयेत्
पराङ्मुखीकुर्यात् । तस्माद्द्विषजान्योऽपरः प्रतापवान् नाममात्रो-
च्चारणैर्न वैरिबेदारणकर्ता । कोऽस्ति न कोपीत्यर्थः । उक्तञ्च । मृत्युना
सहयोद्धव्यं सन्निपातचिकित्सुना । यस्तु तत्र भवेज्जेता सजेताभ्य-
संकुल इति ॥ ४३ ॥ त्रिदोषाजगर्गस्तं त्रिदोषः सन्निपातः स-
र्वजगर्गः सर्पविशेषो बाहसः तेन गस्तं गिलितं नरः यो वैद्य-
राट् मोचयेत् तस्मै वैद्यराजे आत्मा देहोऽपि दातव्यो देयः कनका-
दयः पुनः किम् कनकादीनां पुनः कावार्तेति ॥ ४४ ॥

सन्निपातानन्तरं कर्णमूलेशोयो भवति तदुपायमाह । यः शोफ इति

यः शोफः श्रुतिमूलजः सुकाठिनः शान्ते त्रि-
दोषज्वरे रक्तं तत्र जलौक्यापरिहरत्स-
र्पिः पिबेच्चातुरः रास्त्रानागरलुगमूल-
हृतभुगदाव्याग्निमन्थैः समैः लेपः स्यादर-
विन्दनयनशोथव्यथाध्यसनः ॥ ४५ ॥

त्रिदोषज्वरे सन्निपातज्वरे शान्तो न दृते सति श्रुतिमूल-
जः कर्णपाशवौद्धव्यः शोफः शोथः कीदृशः शोफः सुकाठिनः
आतेकहोरः । तत्र जलौक्या रक्तपया रक्तलुधिरं परिहरेत् निष्का-
शयेत् । जलौक्योतिगावावेकवचनम् । आतुरो रोगी सर्पिः घृतं
चापि वेत् । हे अरविन्द वंध्यनयने अरविन्दैर्महोत्पलैर्बन्धनीये-

नयनेलोचनेयस्यास्तत्सम्बोधने हे अरविंद वंद्य नयने इति। शो-
थल्यथाध्वंसनः शोफपीडाविनाशनः रक्षादिषाङ्गिलेपः स्यात्।
नत्रराक्षानाकुली-नागरशंखी-लुंगमूलं बीजपूरवध्मम्-हुतभुक्
चित्रकः-दावीदारुहरिद्रा-आग्निमन्थोगाणिकारकास्ते-पाङ्गिः
समैः नैर्लेपोविहितः ॥ अत्राहवाग्भटः। सान्निपातज्वरस्यानेकर्ण
मूले सुदारुणः। शोफसंजायने तेन करिचदेव प्रमुच्यत इति ॥ सुश्रु-
ते तु विशेष उक्तः। ज्वरादितो वा ज्वर मध्यतो वा ज्वरान्ततो वा कति
मूलशोफः। क्रमादसाध्यः खलुकष्टसाध्यः सुखेन साध्यः कथि-
तो मुनिन्द्रैरिति ॥

भाषाटीका

सान्निपात ज्वरको निवृत्ते केपीछे जो कर्णके मूलमें
आति कठोर शोथ होय तो तिस शोथमें जो के लुगवाय के प्र-
थमतो रुधिरको निकसवाय दे फिर रोगी गौका घृत पावे
और रायसन कया जैत के बीज-साँद-वैजौर-नीबू के जड़-
चाता-दारुहल्दी और गंगोरन जिसे अरणी भी कहते हैं इन
छूओं को समान ले के पीस के लेप करें तो सृजन की पीड़ान
एहाय रोगी सुख पावे- ॥ ४५ ॥

अथ शिरःपार्श्वस्थित शूलकासश्वासजीर्णज्वराणां निवृत्ते रूपाय

माहाशुलादिति

शूलशिरःपार्श्वस्थितात्कसनतःश्वासा-
च्च जीर्णज्वरान् मुक्तः स्यात्पुरुषः पयःप-
रिपिवन्धज्वाधिणा पाचितं सकासौ
गुडापिप्पलीविजयते जीर्णज्वराऽजीर्णरुक्
क्षुन्माद्या रुचिपाङ्गुलुकसनश्वासान्-
किमन्योपधेः ४६

पुरुषो मनुष्यः पञ्चाङ्गिणा शालपण्यादि लघुपञ्चमूलेन पा-
चितं पक्वं पयोजलसं पातेपिवन् सम्यक् पानं कुर्वन् पार्श्वेशिरः स्थि-
तात् मस्तकान्ते कस्यात् शूलत् पीडायाः कसननः कासात्
श्वासात् स्वासरोगात् च पुनः जीर्णज्वरात् त्रिसप्ताहतीतान् महा-
गदाच्च मुक्तः स्यात् रहितो भवति अपि च हे भरावेन्दु वंघनयने-
असौ गुडपिप्पली गुडेन शिशुप्रेयेण युक्ता पिप्पली कृष्णा-
रुक्ता रुक्ता केनी जीर्णज्वरा जीर्णरुक्ता क्षुब्धा रुचिपाण्डु जंतु-
कसन रवासान यदि विजयते जयाति तद्द्वेन्यौषधैः गुडपिप्प-
ल्यातिरिक्तैः भेषजैः किमनू किमपि फलमित्यर्थः तत्रापिप्यत्य-
पेक्षया गुडोद्दिगुणो योज्य इति मर्यादा । जीर्णज्वरः त्रिसप्ताहे व्य-
तीते तु जीर्णसंज्ञा लभेत् इत्युक्तः । अजीर्णरुक्ता अपाक् रोगः क्षु-
ब्धा च दोषोऽप्युसुक्ष्मायाः मन्दत्वम् अरुचिः अन्नादनाभिन्ना वस-
त्यप्यप्यवहारा सामर्थ्यरूपो रोगः पाण्डुः त्वडः नेत्रादीनां पीतत्व-
जनको रोग विशेषः जन्तुः उदरे कृमिजनको रोगः कसनं कसः
श्वासः श्वासरोगः ॥

भाषाटीका

शालपाणी १ चकरोत् २ छोटी बड़ी दोनों कटेली ३-४
और गोरखरूढ़न पांच औषधन को पीवेतौ सिर के पास
का शूल वा स्वांसी श्वासरोग और पुराना तप इन रोगों
से रोगी मुक्त होय । और जो रोगी दूने पुराने गुड के सा-
थ अकेली पीपल के चूरन की गोली का सेवन करे-
तो भी पुराना ज्वर अनपच भूख को मन्दता वा अन्न में
अरुचि पाण्डुरोग उदर में कृमि रोग स्वांसी और स्वासक
रोग ये सब नष्ट होय और रोगी सुखी होय ॥ ४६ ॥

अथ कफकृते जीर्णज्वरे पाचनमाह । जीर्णज्वरमिति ॥ ४७ ॥

जीर्णज्वरं कफकृत् कणया समेतः छिन्नोद्भू-
 तोद्भवकषायकः कण्ठं हन्ति रामोदशास्य
 मिश्ररामोद्भवप्रलंबं रमायया समरमूर्द्धनि
 कार्तवीर्यं ॥ ४७ ॥

कणया पिप्पली चूर्णेन समेतः संयुक्तः एवपुरोवर्ती छिन्नो-
 द्भवोद्भवकषायकः छिन्नोद्भवाया गुड्या उद्भवो जन्मयस्य सता-
 द्दशः कषायकः कषायगव कषायकः कायः कफकृतं श्लेष्मकृतं
 जीर्णज्वरं ज्वरागमादिनं परित्यज्य त्रिसप्ताहव्यतीतं ज्वरं हन्ती हेन-
 स्ति । अत्र दृष्टान्तः । कः कर्मिव । रामोदशराशिः दशास्यामिव राव-
 णं यथा । पुनः रामोद्भवायुधः प्रालंबमिव प्रलंबासुरं यथा । पुनश्च
 समरमूर्द्धनि संग्राममुखे रामोजामदग्न्यः कार्तवीर्यं हि हयमिवेति

भाषाटीका

गण्डाय के कायको योपल के चूर्ण के साथ मिलाय के
 पीवे तो कफ साहित जो जीर्ण ज्वर सो नष्ट होय ॥ ४७ ॥

पुनराह पञ्चमूर्द्धनि

पंचमूर्द्धनी कषायस्य सकृष्णस्य निषेवणं त-
 जीर्णज्वरः कफकृतो विदधाति पलायनं ॥

॥ ४८ ॥

सकृष्णस्य पिप्पली चूर्णयुक्तस्य पञ्चमूर्द्धनी कषायस्य लघु-
 पंचमूर्द्धन्याः कायस्य निषेवणात् तत्पानाम्नासात् कफकृतः श्ले-
 ष्मप्रकोपाज्जातः जीर्णज्वरः पलायनमपयानं विदधाति स्वयं ते-
 पलायतीत्यर्थः ॥ उक्तं च ॥ पिप्पली चूर्णसंयुक्तः कायारिहन् रुहो-
 द्भवः । जीर्णज्वरकफध्वंसी पंचमूर्द्धनी कृतो यथा ॥ कासाजीर्णरुचि-
 श्वासहृत् पाण्डुरुमिरोगनुदिति ॥ ४८ ॥

जीर्णविषमसान्निपातज्वराणां शान्त्युपायमाह । शरीशुंठीत्यादिना ॥

सटीशंठीरेणुःसुरतरुनंताचट्टइती घन-
स्तिक्तगतिक्तंखलुनवभिरेभिर्विरचितः क
षायःपातोयमधुकणाविमिश्रःशमयतित्रि
दोषानिःशेषं विषममपिजीर्णज्वरमापि ॥

॥ ४९ ॥

शल्यादिनवभिर्द्रव्यैर्विरचितो निष्पादितः कषायः क्वा
यः अयमधुकणाविमिश्रः मधुचकणाचताभ्यां युक्तः पीतः सन्
खलुनिश्चयेनानिःशेषं त्रिदोषमारिवलं सन्निपातं विषमज्वरं चतु
र्थकादिज्वरं जीर्णज्वरमपिशमयतीत्यन्वयः । कषायेसिद्धेभूते
चमधुपिप्पल्यौ पश्चात् पक्षोमव्ये । तत्रशटीगन्धपलाशी शृण्णी
विश्वभेषजम् रेणुः पर्पटः सुरतरुर्देवदारुअनंतादुरालभा चट्ट
तीकण्टकारिका घनोमुस्ता तित्ताकडुकीतिक्तो भूनिस्वः ॥५॥

भाषाटीका

सटी. सोंठ. पित्तपापडा. देवदारु. जवासा. भटकट्टैया
मोथा. कडुकी. औरचिरायताइन नौ ओषाधियोंका-
काढा मृत्तिका के पात्र में करे पीछे उसे छानले फेर उ-
समें मधु और पीपल का चूर्ण मिलाय के पान करेतौ स
न्निपात के ज्वरों को तथा विषमज्वर और जीर्णज्वर को
नष्टकरे इससे रोगी सुखपावे ॥ ४९ ॥

अथकाहिकज्वरस्यौबधसाह । वासोते ॥

वासापटोलत्रिफलाद्राक्षससम्पाकनिंबजः
समधुःसासितःकाथोहन्यादैकाहिकज्वर
॥ ५० ॥

वासाद्यष्टानांकाथः कषायः समधुः सासितश्चसाक्षिक
शर्कराम्यां युक्तः पीतः सन् रक्ताहिकंदिनोर्दिने एककालेयः

समायातिसज्वर एकाहिक संहन्यात् नारायेत् ॥ कायेसिद्धे पूते
तत्र मधुमिते प्रक्षोभयेत् तत्र वासा अटस्यः पटोलः कुलकम् त्रि
फला यथ्याविभीत धात्रीणां फलानां समाहारः अजादित्वाद्या
पूहिगोरिते च डीपः । द्राक्षा गोस्तनी सम्पाको व्याधिघातः निम्बः
सर्वतोभद्रः ॥

भाषाटीका

अडुसा पलवल हड़ बहेड़ा आमला दारु आ
रुचध और नीचके पतें इन आठों का काढ़ा करके छानके
उसमें मधु और सर्करा मिलाय के पीले इससे दिन दिन
आवे एकही समय पै बुरवार सो नहिं आवे ॥ ५० ॥

अथात्र तर्पणमाह तन्वङ्गोति ॥

तन्वङ्गिगङ्गोत्तरतीरभूमौ समारहाकोऽसु
तस्तपस्वी । ज्वालं जालं तस्य कृतं ददातु सैका
हिकः साद्यादितनुजन्मा ॥ ५१ ॥ ✠ ॥ ✠ ॥

हे तान्वाङ्गे हे रुशावयवे तनूने रुशान्यङ्गान्यस्याः

। कोपि अज्ञाननाम जात्यादिः असुतो विद्यमान पुत्रः तपस्वी
तापसः गङ्गोत्तरतीरभूमौ भागीरथ्यावासकृत् भूमिकायां हाड
तिशोके समारभृतोऽभूत् । सैकाहिकः एकाहिकेन सह वर्त्तमा
नः पुमान्यादिचेत् ते तव अनुजन्मा कनीयान् भ्राता स्यात् तर्हि
तस्मिन्ने अपुत्रतापसार्यं कृत्यानां कर्त्तोरि चेते वष्टी । भवती जलं
ज्वालं ददातु । गङ्गोत्तरतीरभूमौ यो पुत्रस्तपसोमृतः स तृप्यता
मिदं स तिलं जलं तस्मै स्वधानम इति वाक्ये नारदस्य पत्रहस्त
स्तर्पयेत् ॥ यश्चात् ॥ अङ्ग वङ्ग कलिङ्गे पुमौराष्ट्रमगधेषु च ।
वाराणस्यान्व महंतं तदेकाहिकं संस्मरेत्ययं श्लोकः पठनीयः

अथतृतीयकज्वरे पाचनमाह। सशिशिरइति

सशिशिरः सधनः समहोषधः सनलदः स
कणः सपयोधरः समधुशर्करस्य कषा
यको जयाति बालमुगाक्षितृतीयकं ॥५२॥

हे बालमुगाक्षि. बालमुगस्य हरिणशिशोराक्षिणी

इवास्थिरे आक्षिणी नयने यथास्तत्सम्बोधने। सधः पुरोवर्ती
कषायकः कायः समधुशर्करः साक्षिकेण सितयाच सहितः तृ
तीयकज्वरं विशेषं तृतीये ह्यनिभवम्. कालप्रयोजनाद्रोगइति
कम्। जयाति नाशयति। कथं स्मृतः। शिशिरचंदनम्. धनं धन्य
कम्. महोषधं. नलदमुशीरम्. कणामगधोद्भवा. पयोधरोमु
स्तारणैः सपदपूर्वैः सह वर्तमानः सिद्धे पूते काये मधुसितयोः
प्रक्षेपः कार्यः। उक्तञ्च चक्रपाणिदत्तेन। महोषधामृता मुस्त
चदनीशीरधान्यकैः। कायः स्तृतीयकं हंते शर्करामधु यो
जितइति॥

भाषाटीका

चंदन. धानियां. सोहं. स्वस. पोपल. औरमोथा.

इन छः द्रव्यों का काय करके छानके और मधु सक्कर
मिलाय के पीवे तो तीसरे दिन का ताप भागजाय ५२

अथचतुर्थकज्वरे नस्यमाह। चतुर्थकइति

चतुर्थको नशयति रामठस्य घृतेन जीर्णं नि
युतस्य न स्नात् लोलाचर्तनानवयोचना
नां मुखवायलौकादिवसाधुभावः ॥५३॥

॥ ५३ ॥

हे बालमुगाक्षी जीर्णेन पुराणेन. घृतेन लोचिषा. युतस्य

रामठस्य बाल्हीकस्य. नस्यात्. न स्नात् नासिकायां पदानादि

तियावत् नासिकायै हेतुम् शरीरावयवर्धयत् । नस्र नासिकाया
 यन्न तसद्भुद्भेदोऽप्यिति नासिकाया नसादेशः ॥ तस्मात् चतुर्थे कोज्य
 रः चतुर्थेऽन्ते अवोमहागदा । दिनद्वयं तन्नति कस्ययः स्यात् स
 हि चतुर्थक इत्युक्तेः चतुर्थकश्चतुर्थेऽन्ते त्यत्र त्वागमादिनं गृही
 त्वा व्याख्येयम् । नश्याते लयं प्राप्नोति । कस्मात् कश्चन च यौव
 नानासातिक्रान्तमुग्धभावानां युवतीनां पुनश्च लीलावतीनां क्रीडा
 युक्तानां विलासवतीनां वा शृङ्गारभाव चेषा विशिष्टानां वा सत्ता
 दृशीनां स्त्रीणां मुखवलोकात् मुखस्य वदनस्य अवलोका-
 दवलोकनादर्शनात् साधुभाव इव साधोः सज्जनस्य कुल
 जस्य भावः स्वभावो यथा नश्याते तथा । लीलाकेलिर्विलास
 श्च शृङ्गारभावजाकियेति हेमचन्द्रः ॥

भाषाटीका

एक वर्ष से पुराना घी उसमें डोंग मिठाई के जो
 उसकी नस्य लेवें तो चौथेया जो दो दिन बीच में दे
 के चौथे दिन तप आवै सो नष्ट होय ॥ ५३ ॥

नस्यान्तरमाह । अरवांडितोति ॥

अरवांडितशरत्कालकलानिधिसमानने
 चतुर्थकहरनस्य मुनिद्रुमदलाम्बुना ॥ ५४ ॥

॥ ५४ ॥

हे अरवाण्डितशरत्कालकलानिधिसमानने अरवांडितः
 सकलोयः शरत्काले वर्षावसानसमये कलानिधिश्चन्द्रः तेन
 समानमाननं मुखस्य स्यात् तत्सम्बुद्धौ । मुनिद्रुमदलाम्बुना वं
 गासेन पत्रस्वरस्नेन नस्यं कृतं तन्नस्यं चतुर्थकहरं चतुर्थक-
 ज्वरस्य हन्तृ भवति ॥

भाषाटीका

भाषाटीका

अगास्तिया के पत्तेन को मलके निचोड़े लें और उस
निचोड़े जल को नस्य लेने से चौथैया तप नष्ट होइ ॥ ५४

चतुर्थक ज्वर पाचनमाइ । सुरदार्वित्यादिना ॥

सुरदारु शिवा शिवा स्थिरा चृषा विश्वक
यितः कषायकः मधुना सितया सम-
न्वितः पार्ष्णीतः शमयेच्चतुर्थकं ॥ ५५ ॥

॥ ५५ ॥

सुरदार्वीदिषाड्यैः कषायकः कायः कथितोऽभिहितः
मधुना कुसुमासर्पेण सितया शर्करया च समन्वितः संयुक्तो ये
न चतुर्थक ज्वरिणा पीतः कृतपानः तस्य चतुर्थवां चतुर्थे अहिम
वज्जरं शमयेत् शान्तिं प्रापयेत् । तत्र सुरदारु देवदारु शिवा पञ्च
सेवा हरीतकी यद्वा स्वर्णवर्णजीवन्ती हरीतकी शिवा आमलकी
स्थिरा शालिपर्णी चृषो वासकः विश्वशंखी ॥ उक्तञ्च ॥ सुरदा
रु शिवा चृषा विश्वशिवा स्थिरवारिभृतां तितया मधुना । अपहर्ति
चतुर्थे दिन प्रभवज्वरमारुक्कुभृत्य इषाधियातिमृदति ॥ तथाहि
चक्रपाणिदत्तः । वासाधात्री स्थिरादारुपथ्यानां गमाधितः ॥

भाषाटीका

देवदारु हरड़ आमला सालिपाणी वांस और
सोखड़न छुओं का काय करके उसमें मधु और शक्कर
मिलायके पान करें तौ चतुर्थक ज्वर की शांति होइ ५५

अथ शीतज्वरमेव जमाइ । तक्रमित्यादिना-

तक्रं त्र्युषणचूर्णयुक्तमथवा मद्यं हसंती
सती तद्धृत्कषलरत्नकानथकुश्या शीता
तुरः शीलयेत् आलिंगयेद्यवामइ

दृढतरं तारुण्यमद्यालसाः काश्मीरागुरु
लिम्पपीवरकुचाः कामं कुरंगीदृशः ॥

॥५६॥

शीतातुरः शीतज्वरीः श्रूषणचूर्णयकं नयाणां मूषणैः
विश्वोपकुल्या मरिचानां समाहारश्च श्रूषणम् । तस्य चूर्णेन रज
सायुक्तं मिलितमेतादृशं तत्र चतुर्थींशं जलसंयुक्तं दधिशीलयेत्
सेवेत् ॥ यतः । तत्रं रुचिकरं बहिदीपनं पाचनं परम् ॥ उदरयेग
दास्तेषां नाशनं तु मि कारकम् ॥ श्रूषणं दीपनं हंति श्वासकासत्व-
गामयान् । गुल्ममेहकफस्थौल्यमेदः श्लीपदपीनसान् । अथ-
वा यक्षान्तरे मद्यं हलिप्रियां शीलयेत् । यत मद्यं सर्वमये दुष्णं
पित्तघृहातनाशनम् । मेदनं शीघ्रपाकं च रूक्षकफहरं परम् ॥ अ-
म्लञ्च दीपनं रुच्यं पाचनं वासकारि च तीक्ष्णं सूक्ष्मञ्चा विशदं
व्ययापि च बिकाशि च ॥ अथ वासतीं शोभनां हसंती मङ्गारधानी
शीलयेत् ॥ यतः आग्निर्वायुकफस्तम्भशीतकम्पविनाशनः । आ-
माशयकश्चापिरक्तपित्तप्रकोपनः ॥ तद्धतूतथैव कंवल रत्नका
नसेवेत् । तत्र कंवलो मेषादिलोमनिर्मितः रत्नकः पर्वतीयो ने
पालकम्बलः कुतयाभिघश्लो गत्तो मराचेत द्वाविमेदः । यतः
। कंवलर्षतं न वाधते शीतः । अथ तद्धतूतकुन्थां कन्थां सेवेत् । यत
आहुः । भिक्षा प्राणस्य रक्षार्थं कन्था शीतनिवारणीति । अथ वा-
सवीं क्लृष्टपक्षे तारुण्यमद्यालसाः तारुण्ययोचनं तदेव मद्यं
मत्ततोत्पादकम् । तेन तारुण्यमद्येन अलसाः क्रिया मन्दाः आ-
लस्ययुक्ताः पुनः काश्मीरागुरुलिम्पपीवरकुचाः काश्मीरं कुंकु-
मम् अगुरवांशिकम् । ताभ्यां लिम्पौ दिग्धौ पीवरौ स्थूलौ कुचौ-
स्तनौ यासाम् एवंभूताः कुरंगीदृशः कुङ्कुमाराण्यः दृशो नेत्रे इव
दृशौ यासां ताः नार्यदृढतरं गाढाभालिङ्गनं यथा भवति तथा कामं

ययेष्टं मुहुः पुनः पुनः आलिङ्गैत् उपगहेत् यत उक्तम् । कूपोदकं-
चटच्छायानारीणां सुपयोधरो । शीतकाले भवन्त्युष्ण उष्णकाले
कशीतला इति ॥

भाषाटीका

जो शीतज्वर वाले को जाड़ा बहुत असह्य लगे तौ सोंठ
मिरच और पीपल इनका चूर्ण मिठाये के तक्र को पोवै । यद्वा
• मादिरा को पोवै • वा निर्धूम अंगोठी आगिन से भरी हुई
को आगे धर के तापै • तथा कम्बल वा गुदमा वा सौड़
ओढ़ै • अथवा केशर और कुचन में लगाये हुए और
यौवन मदमाती हारेणी के से हैं नेत्राजिन के ऐसी कामे-
नीन को छूट कर के बेर २ मन भार के आलिङ्गन करै तौ-
शीत निवृत्त हो जाय ॥ ५६ ॥

* अन्यदपि शीतज्वरे भेषजमाह शक्राव्हेत्यादिना

शक्राव्हदद्रुघ्नवृषामृतानां निर्गुडिकासुं
गमहौषधानां क्षुद्रायवानी सहितः
कषायः शीतज्वरारण्यहिरण्यरेताः ॥

॥ ५७ ॥

शक्राव्हादिभिर्नवाभिर्द्रव्यैराचितः कषायः शीतज्वर ए
व अरण्यं विपिनं तस्य हिरण्यरेतः आग्निर्भवति । तत्र शक्राव्हः
इन्द्रजवः दद्रुघ्नश्चक्रमर्दकः • वृषोवासकः अमृता गुडची • निर्-
गुडिकासिन्दुकः मृद्गोमार्कवः महौषधं शण्ठी • क्षुद्रानिदिग्ध
कांयवानीवातारैः ॥

भाषाटीका

इन्द्रजौ, कसौदी, अडुसा, गिलोय, संभालू, भागरा, सोंठ, भर
कैटया इनका काढ़ा शीतज्वर बनन प्रकरने में आगिन होहै ॥ ५७ ॥

अथानेकैः श्लोकैर्विषमज्वरस्य भेषजात्माह । वाङ्माधुर्येत्यादिना
 वाङ्माधुर्यजितामृतमृतलतालहरीशिव-
 वाभेशिवा विश्वाविश्ववरे धनो धनकुच-
 सिंहाचसिंहोदरे रमिपंचमिरौषधै-
 र्मधुकणामिश्रः कषायः कृतः पीतश्चे-
 द्विषमज्वरः किमुतदात न्यङ्ग नक्षीयते-
 ॥ ५८ ॥

अत्र पञ्चभिः सम्बोधनपदैः पञ्चौषधाणां योगः । हे
 वाङ्माधुर्यजितामृते वाचावाण्याः माधुर्यरामणीयकं तेन ज-
 नंपरामृतममृतं पीयूषं पियासा तत्सम्बोधने । अमृतलतावत्स-
 दनी । हे लहरीशिवामे लहरीश्च शिवाचते तयोः आमेव आमा
 शोमायस्याः सा तत्सम्बोधने । शिवाजामलकी । पुनः हे विश्व-
 वरे विश्वाम्यः सर्वाभ्यो वानिताभ्यो वरे श्रेष्ठे । विश्वं कण्ठी-
 । पुनः हे धनकुचे धनो निरन्तरो कुचोस्तनोयस्याः तत्सम्बोधने
 धनो मुस्तकः ॥ पुनः हे सिंहोदरे सिंहवत् उदरं यस्यास्तत्सम्बो-
 धने । सिंहो कण्टकारी रमिरैकैः पञ्चभिः पञ्चसङ्ख्याकैरौषधै-
 रगदैः कृतो निष्पादितः कषायः काथः । मधुकणामिश्रः साक्षिकस-
 हितेन पिप्पलीचूर्णेन मिश्रः सम्युक्तः चेत् यदि पीतः कृतपानः
 तदा तर्हि हेतुवद्भिः तनूनि सूक्ष्माणि लक्षान्यङ्गान्यस्यास्तत्सम्बो-
 धने किमु विचारयुत्तम् यद्वा त्वं सम्भावय क्रियायां योम्यतां
 निश्चिनु । किमु सम्भावनायां स्याद् द्विचारे चापि दृशते इति चेद-
 निकरः । विषमज्वरः सन्ततादिभेदमिन्नौज्वरविशेषः नक्षीयते
 क्षामो न भवति आपितुमवत्येवेति शिरश्चालनेनार्थः । यथाह
 भावमिश्रः । स्वप्रकाशे । मुस्तामलकगुडुचीं विश्वौषधकण्टका-
 रिकाकाथः । पीतः सकणाचूर्णः समधुर्विषमज्वरं हन्तीति ।-

ज्वराच्चविषमाः सर्वे सन्निपातसमुद्भवाः । अथोत्पन्नस्य दोषस्य
तेषु कार्य्यं चिकित्सतम् ॥ विषमेव्ययकर्तव्यमूर्द्धनाधश्चशो-
धनम् । स्निग्धोष्णोरन्नपानैश्च शमयेद्द्विषमज्वरम् ॥ अथास्यभे-
दः । सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकाविति ॥

भाषाटीका

जो विषमज्वर सामान्य सा जाता होतो गिलोय, सोठ-
गांवला, मोथा, और कुंदकारी, इन पांचों का कूटकर का
करले, फिर उसे छान के उसमें पिसोपी पलों का चूर्ण और म
धुमिलाय के पीवें तो विषमज्वर नष्ट होय ॥ ५८ ॥
सनागराया इति । अयं श्लोकः पूर्वश्लोकार्थस्य स्वीकरणाय ॥ ५८ ॥

नान्यानीति ।

सनागरायाः सपयोधरायाः ससिंहिक्रा-
याः सगुडाचकायाः धात्र्याः कपाया
मधुना विमिश्रः कणा विमिश्रा विषमज्वर-
रघ्नः ॥ ५९ ॥ नान्यानि मान्यानि किमौ-
षधानि परन्तु कान्तेन रसो न कल्कात् ।
तैलेन युक्तादपरः प्रयोगो महासमीरविष-
मज्वररूपि ॥ ६० ॥

हे कान्ते हे सर्वङ्ग सुन्दर, सर्वङ्ग सुन्दरी नारी कान्ता का
व्येयुक्यते । कास्यते स्म, कर्मणिङ्, तात् भावेत्तः विषमज्वर
विषये अन्यानि कथ्यमाना द्वेषजादितिराणि औषधानि भेषजानि
। किमेतप्रश्नो । न मान्यानि न मन्तव्यानि किम् । अपितु मान्या-
न्येव । परन्तु किन्तु, महासमीरं अर्दितरोगं, विषमज्वररूपि सन्तता
दौच, तैलेन तिलतैलेन, युक्तात् सम्पृक्तात्, रसो न कल्कात्, पिष्टं
तुल्यकृतात्, अपरोऽन्यः, प्रयोगः उत्कृष्टोपायो न नास्तीत्यर्थः ।

यथाहभावमिश्रः । तिलतैललवणयुक्तः कल्कोनश्कनस्यसोपित
प्रातः । विषमज्वरमपहरते वातव्याधीनशेषांश्चोति ॥

भाषाटीका

लहसन को पीसके तिल के तैल में मिलायके ल
वणभीगेर के प्रातःकाल सेवन करें तो अर्दितादिवात
के रोग और विषमज्वर ये नाहें रहें ६० ॥

भवतीति ॥

भवति विषमहंत्री चेतुकी क्षौद्रयुक्ता भवति
विषमहंत्री पिप्पलीवर्द्धमाना विषमज्वर
मजाजीहान्तयुक्ता गुडनप्रशमयति तथाग्ना
सेव्यमाना गुडन ॥ ६१ ॥

क्षौद्रेण कपिलवर्णेन मधुना युक्ता मिश्रिता चेतुकी
अस्त्राहरीतकी विषमहंत्री भवति विषमस्य सन्ततादिज्वरस्य
नाशकर्त्री भवति । पुनश्च वर्द्धमाना पिप्पली विषमहंत्री भवति ।
पिप्पल्यां वर्द्धमानत्वं यथात्रिष्टुप्ता पञ्चष्टुप्ता वा सप्तष्टुप्ताथवा
कणा । पिवेदष्टादशदिनं तथैवायकर्षयेत् ॥ षट्त्रिंशद्दिनं
सिद्धं पिप्पली वर्द्धमानकमिति ॥ पुनश्च । गुडनयुक्ता अजाजी
जीरेकः विषमज्वरं हन्ती । तथातुल्यं गुडन सह सेव्यमाना सेव्य
ता उरनायबानी विषमज्वरं प्रशमयति तस्योपशान्तिं करोति अत्र
क्रमेण योगचतुष्टयमुक्तम् ॥

भाषाटीका

जोहरीतकी के चूर्ण को मधु में मिलायके ककुदिन
सेवन करें तो या तीन वा पांच वा सात इन्में किसी एक प्र
म से वढ़ाके पीपलों को दूध में औटावे पानी जल जायतब
दुग्धको पीके यसीना लें अथवा जीरेके चूर्णको गुड में-

मिलायकेसेवनकरेतोबिषमज्वरभागजाय ॥ ६१ ॥

स्वकांतिजितोति

स्वकांतिजितरोचनेचपललोचनेमालती
प्रसूनानिकरस्फुरत्कवरिपंचवक्त्रोदारि।
पटोलकडुरोहिणीमधुकंचेतकीमुस्तकं-
प्रकाल्पित कपायकोविषममारुजंजीय
ते ॥ ६२ ॥

हे स्वकान्तिजितरोचने। स्वकीययाकान्त्याशोभया

जिता पराजितारोचनार कृकह्लारं गोपितं वाययासातत्संबो-
धनेरोचनार कृकह्लारे गोपितवरयोपितोः। रोचनः कूटशा-
ल्मल्यां पुसिस्याद्रोचकोत्रिष्यति मोदिनीकरः। हे चपललो-
चनेचपलेतरलेलोचनेनेत्रेयस्याः सा तत्संबोधने। पुनः के-
स्मृते हे मालती प्रसूनानिकरस्फुरत् कवरिमालती प्रसूनानांसु-
पनाः कुसुमानां प्रकरोनिकरः तेनस्फुरन्ती प्रकाशमाना सक-
पना वा कवरी केशानां सान्निवेशोयस्याः सा तत्संबोधनेपुनः
हेपंचवक्त्रोदारि पञ्चवक्त्रः सिंहस्तद्गुदंयस्यास्तत्संबोधने। प-
टोलस्तिक्तकः कडुरोहिणीकडुका मधुकंमधुपक्षी चेतकी
त्रिरेवाहरीतकी मुस्तकोमुस्ता एतेपञ्चभिः प्रकल्पितोरत्वि-
वः कपायको निर्यासः आशुक्षिप्रं विषमं सन्नतादिभेदभि-
न्नं ज्वरविशेषं जंजीयतेआतिशयेन जयति ॥

भाषाटीका

पल्लव कडुकी मुल्हैटी हरड़ और मोथा इन पाँ-
चोंका काढ़ा पीनेसे शीघ्र ही बिषमज्वर जातारहे ॥ ६२ ॥

किमुन्नमयसीति

किमुन्नमयमिप्रियेकुवलयंकराभ्यामि

दंमदीयवचनं सुधारसं समाकर्णय पु
राणाविषमज्वरकुलकनिवासं ह्येव जातु
ताद्यनकषायकामधुयुतावरीवर्तते ६३

हे प्रिये पीणातो तो प्रियाभार्या तत्सम्बोधने करा
भ्यां कुठत इति करौहस्तौता यम् इदं कुवलयं कमलकुमुदादि
सामान्यं जलजपुष्पं कमलमिति यावत् किमुभयसी किम
र्थं त्वयैतत् प्राम्यते अनेन ज्वरव्याकुलतां विहाय चित्तं रात्रि-
धानं कुर्वीति सूचितम् । तर्हि किं करोमीति चेत् तत्राह सुधा
रससंमंजमृता स्यादतुल्यं मदीयवचनं ममोक्तिं समाकर्णय
त्वाचित्तं स्थीरं कृत्वा शृणु । किं वत् तदाह पुराणोति । पुराणाविष
मज्वरे पुरातने विषमज्वरे कुलकादिष्वप्यकषायकः क्वाथो
मधुयुतो माक्षिकसंयुक्तो वरीवर्तते अस्ति अतः किम्भयम् ।
तत्र कुलकं पटोलस्य फलम् निम्बः निम्बस्य त्वक् सिंहीकं
कारिका इन्द्रजः इन्द्रयवः । अमृतागुडूची धनोमैधनामा ॥

भाषाटीका

पल्लवः नीमकीछालः भटुकट्या इन्द्रजौ गिलोय
और मोथा इनका काढ़ा पीके फिर पुराने विषमज्वर से क्या
भय है ॥ ६३ ॥ यो भजेदिति

यो भजेत्समधुश्यामां हे हे मकलशस्त-
नि । विषमेषु व्यथास्तस्य न भवन्ति कदा
कच ॥ ६४ ॥

हे हे मकलशस्तनि हे मन्त्रः कनकस्य कलशो घटौ ता
विवस्तनौ वक्षोजौ यस्याः । स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगो यथा
द्वितीयोऽङ्गोपः तत्संबोधने । यो विषमज्वरी समधुश्यामां म
धुना माक्षिकेण सह श्यामां त्रिघृतां भजेत्संवेत् तस्या विष

मेघुसन्ततादिज्वरेषु व्यथादुःखानिकदाचनकस्मिन्नपि क
ले नभवान्ति कदाचिदापि नभवन्तीत्यर्थः ॥ अथवा यः पुमा
न् समधुश्यामां मधुना सहश्यामां कृष्णां पीप्यलोभजेत् तस्य
विषमेषु ज्वरेषु व्यथाः कदाचन नभवान्ति । षडायः कामी समधु
श्यामां मधुना मद्येन सहश्यामां षोडशवार्षिकी भार्या भजेत्
तस्या विषमेशोः कामस्य पीडानभवन्तीत्यर्थः ॥ मधुमद्ये पुष्प
रसे क्षौद्रे इत्यमरः । श्यामा षोडशवार्षिकीति प्रसिद्धिः । अस्या
लक्षणम् । स्निग्धनखनयनदशनानि स्नुश्यामानि नीस्थिरस्ने
हा । सुस्पर्शा शिशिरमांस लवङ्गनामा मत्तारयामेति ।

भाषाटीका

जो विषमज्वरी मधु के साथ कालेति धारे का सेवन
करे अथवा मधु के साथ पीसी पीपलों का सेवन करे
तो उसको विषमज्वर की पीडा कभी नहीं होय ॥ ६४ ॥

क्षणमपीति

क्षणमापि चलतां जहो हि मुग्धे शृणु बच
नममतान्विसावधाना बसति शिरसे
मेघनादमूलप्रजाति तरा विषमा विला
सहृष्ट ॥ ६५ ॥

हे मुग्धे हे अङ्गुरति यौवने उदयद्यौवना मुग्धाल-
ज्जावेदिति मन्मथेति लक्षणात् । हे विलासहृष्ट विलासोद्वा
वभेदोद्बलौ दर्शने नेत्रयोर्बुद्धौ वा यस्य स्तत्संबोधने । दृष्टि...
रस्त्रियां बुद्धौ लोचने दर्शनेऽपि चेति मेदिनि करः । क्षणमापि नि
र्व्यापारतया स्थिरी भूय किञ्चित् कालमपीति यावत् । चलतां
चाञ्चल्यं जहो इत्यज । हे तात्वे हे कृशाङ्ग तनूनि कृशाङ्ग
न्यस्याः तत्संबोधने । योता गुणवचनादेति डीप् । सावधाना

माने योगेन सहवर्तनानाभवती ममवचनं मदीया मुक्ति शृणु आ
कर्णय किंतवतदाहवमतीति । मेघनादसूले मेघनादस्य तंडुल
यशाकस्य मूलस्रग्ध्रः जमिन् शिरसि उत्तमाङ्गे वसाते वहेसाते
विषमो विषमज्वरः व्रजति तराम् आतिशयेन गच्छतीत्यर्थः ।

भाषाटीका

चौलाईकी जडका शिरसि बाधना विषमज्वर को रोंता है
हित निपुन श्रम ममवचनं शृण्विति संबंधः । किंतवतदाहा विषममपीति

विषममापि हरत्यसौ कषायो मधुमधुरो
मादिरासृता शिवानां अहमि वसत-
तन्तव प्रकोप चरणसरोरुहयो लुठन
हठेन ॥ ६६ ॥

मधुमधुरः मधुना मादिकेण मधुरो मधुरसयुक्तो ।
मादिरासृता शिवानां त्रयाणामसौ कषायो निर्व्यहः विषमं विषम
ज्वरं हरत्यापि हन्ति केम् हन्त्येव । आपिसम्भावना प्रश्नशङ्का ग-
हीतसुचये । तथायुक्तपदार्थेपि कामकारा क्रिया सुचोति मोदने क-
रः । अत्र हृष्टान्तः । कः कसि वतव प्रकोपत्वदीयं प्रकृष्टं क्रोधमह-
मिन् यथाऽहं हारामित्या किं कुर्वन् तव चरणसरोरुहयो मत्व
पादपद्मयोः सततमश्नन्तं हठेन वलात्कारेण लुठन् अ-
श्वइवेतस्ततः पतन् । अनेन गुरुमानो दर्शितः । सच अपरस्त्री
सम्भोगदर्शनाद्विजन्ता चरणपातभूषणदानाद्यपनेन योगुरु-
रित्युक्तः ॥ तत्र मादिराता मधुपुष्याधातकी अमृता गुडूची शि-
वा आमलकी ॥

भाषाटीका

मधुके मेलसे मीठा जो धातु के फूल और गीलोय तथा आ-
मले इनका काढ़ा पीना विषमज्वर को हरे ॥ ६६ ॥

अवलेइति।

अवलेकमलातनुरक्तकले चलदृक्कम
लेष्टतकामकले अमृताब्दाशिवम्-
धुमाद्विषमेविषमेविषमेपुर्विलासरते
॥ ६७ ॥

अवलेन अल्पवलंयस्यायस्याः सा. तत्संबोधने
अल्पार्थेऽन्ननन् । हेकमलातनुरक्तकलेकमलात्रोस्तस्यास्त
तुः शरीरतद्वद्रक्तालोहिताकला अंशमात्रंयस्याः सा. तत्संबोधने
पुनः किंमृतेचलदृक्कमले. दृशोकमले इवचलतीचंचले
द्वक्कमले यस्याः सा. तत्संबोधने । पुनः दृष्टकामकले दृष्टागृही
तः. कामेन अनुरागेण भोगेच्छया वा कल्रो मधुरव्यानेर्ययाः सा.
तत्संबोधने । पुनः द्वोविषमे हे असमाने विगतासमासदृशीः य
स्याः तत्संबोधने । पुनरच विषमेषु विलासरते विषमाः पंच
द्वयवः शरायस्य तस्य कामस्य यो विलासो लीला तत्रातिरन्तुरा
गोयस्यास्तत्संबोधने । विषमे विषमज्वरं निमित्तं कृत्वा अमृ
तादीनां त्रयाणां काथः कर्तव्यः । निमितात कर्मयोग इति सप्त
मी । अत्र काथस्य निमित्ता विषमः तस्यामृतादिकर्मणा सह सं
योगात् । तत्रामृतागुडचो. अक्षौमेधनामा. शिवां आमलका
रुषान्द्वैद्वैक्यम्. तच्च मधुमत् माक्षिकसहितम् । रुषां कषायं
पिबतो विषमीनस्य तीत्यर्थः ॥

भाषाटीका

गिलोय-मोया. और- आवलों का काढ़ाकर उसमें
मधुमिलाके पीवेंतो विषमज्वर अवश्य नष्ट होय ॥ ६७

अथज्वरहरंधूपनमाह । आयति

आयिकुशाग्नसमानमतेमतेमातिमता

मऽतिमन्मथमंथरे ज्वरहरंरुगारिष्ट
शिवावचायवहविर्जतुसर्षपधूपनं।

॥ ६८ ॥

अपीत्यनुराग पूर्वकंसम्बोधनम् । हेकुशाग्रसमान
मते दर्भाग्रतुल्यातीक्ष्ण मतिर्बुद्धिर्यस्यास्तत्संबोधने । हेमति
मतांमते पाण्डितानांमध्येमाननीये । पुनः हे अतिमन्मथमंथ
रे अतिमन्मथीत्यर्थः कामस्तेन मन्थरे मन्दगामिनि । रुगाद्यष्ट
नां धूपनं धूपः ज्वरहरम्भवाति ॥ तत्र रुक्कुष्ठम् अरिष्टोनि
म्बः शिवाधानी बचागोलोमी यवः इन्द्रयवः हविर्घृतम्
जतुलाक्षा सर्षपः गौरसविषयः ॥

भाषाटीका

कूटनीमकीत्पुचा आंवला बच इन्द्रजव चीला-
स्व औरस्वेतसरसो इन आठों का धुआं ज्वरकूहरै है इष्ट
अथैकस्मिन्दिने द्विवार मागच्छत ज्वरस्य भेषज्यमाह ॥ तित्ते
त्यादिना ।

तित्तोशीरवलाधान्यपर्यटांमोधरैः-

कृतः । क्वायः पुनः समायांत ज्वर-

शीघ्राविनाशयेत् ६९

तित्तादिषडभिर्द्रव्यैः कृतो निष्यादितः क्वायः पुनः समायांत
मेकस्मिन्नहनि एकवारमागत्य पुनर्द्वितीयवारं तस्मिन्नेव दिने
आगच्छंत ज्वरं शीघ्रं त्वरितं विनाशयेत् अदर्शनं कारयेत् ॥ त
त्र तित्ता कटुका उशीरं बीरणमूलम् वलावाद्यालकः धान्यं
धन्याकम् पर्यटः पित्तारिः अम्भोधरोमुस्ता ॥

भाषाटीका

कूटकी स्वस बडियाला धानिया पित्तपापडा मोर्य

इन छगों का काका दादिन में दो वे आने वाले ज्वर को दूर करे है
॥ अथ विषमज्वर क्षयादि रोगाणां प्रत्यारब्धानां यद्युता विशेष मोह ॥ *

गोपीत्यादिना

गोपीह्यामलकीस्थिरामगधजातिका-
पयःपालिनी द्राक्षाश्रीफलधावनीहिः
माविषामुस्तन्द्रजःसाधितं स्यादाज्य
विषमज्वरक्षयशिरःपार्श्वव्यथारोच-
कच्छर्दिःशोकहृल्लोमकप्रशमनली-
लालतामंजरी ॥७०॥

हेलीलालतामंजरीलोलैयष्टंगारादिचैष्टैवल्लतावल्ली
तस्यैमंजरीवल्लरी तत्संशोधने । गोप्यादिभिरोषाधिभिः साधितं
निष्पादितमाज्यद्युतं पानान्नस्याद्वा विषमज्वरादीनां रोगाणां प्रशम-
नं मारणं भवति ॥ तत्र गोपीशारिवा आयल्ला सालपाणी पीपल कडुकी सुगंधयाला
त्रायमाणा द्राक्षाश्रीफलः शार्ङ्गल्यः धावनीलुहरी हि
मंचंदनम् विषाअतिविषा मुस्तामुस्तकम् इन्द्रजः कालिङ्गम्
विषमज्वराऽनियतकालजाजूतीः ॥ क्षयकासरोगाविशेषो यस्मा
शिरःपार्श्ववथासूर्यावर्तिर्द्विभेदाभ्यां सन्तकेयनागोपीडाऽरोचके
ऽरुचिरोगः । कूर्द्धिर्बमनरोगः शोकः शोथरोगः हृल्लोमकः पांशुरोगम
भेदः । अस्य स्वरूपन्तु । यदा तु पांडोर्वर्णः स्याद्भरति श्वावपीतकः ।
यलोत्साहक्षयस्तन्द्रामंदाग्नित्वं मृदुज्वरः ॥ स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमर्दश्च
श्वासतृष्णारुचिभ्रमाः । हलीमकं तदा तस्य विद्यादनेलपित्ततइति

भाषाटीका

सारिवा आयल्ला सालपाणी पीपल कडुकी सुगंधयाला
त्रायमाणा दास्व वेल्ह कटेली चंदन अतीस मोद्या और

इन्द्रजौ. इन चौदह औषधोंसे सद्धमया जोर्धा इस्के पीने
वा सुंघने से विषमज्वर. कृद्दि रोग. आधासीसी. अरुचि रोग
बमनकारोग. वादीकी सूजन. और हलीमक जो पाण्डु
रोग. विशेष ये सब मिटें ॥ ७० ॥

अथ कर्मजज्वरं यायानाह । चलदल तरुसेवेत्यादिना ॥४॥

**चलदल तरुसेवा होम मंत्रौ त्रिनेत्रादिज्ञ
सुगुरु पूजा कृष्णनाम्ना सहस्र माण
ध्यातिपरिदानान्या शिषस्तापसानां सकल
मिदमारिषु स्पष्टमष्टज्वराणां ॥१॥**

इदं चलदल तरुसेवादिकं सकलं सम्पूर्णं यथाविधि श्रद्धया नु
ष्ठितमष्टज्वराणां वातिकदीनामारिष्टम्. अरिक्वतिष्ठतीति अरिष्टं
नाशनं भवतीति शेषः । अष्टज्वरायथा ॥ दक्षापमानसङ्कुद्धरुद्रानि
श्वाससम्भवः । ज्वरोष्णधा पृथग् द्वुद्धसंघातागन्तुजः स्मृतइति
। तथाहि । वातिकः पौर्तिकैश्च वक्त्रे वातपित्तजः वातश्लेष्म
प्रभूतश्च पित्तश्लेष्मोद्भवस्तथा ॥ संघातागन्तुजा विषं ज्वरोष्णवि
धुच्यतइति । स्पष्टं संघान्तरे स्फुटम् । किन्तु इत्यपेक्षायामाह
चलदलेति । तत्र चलदल तरुः पिप्पलरुद्रः तस्य सेवाविधिनि
र्दिष्टवर्त्मना पूजा होमः प्रतिकूलग्नहमंत्रेण तमेव महामुहिष्य-
विधेव तस्यापितेनो रग्नहप्रोत्पुत्यादकस्य हविषः प्रक्षेपः ।
मंत्रः प्रतिकूलग्नहमंत्रस्य. सिद्धमंत्रस्य वा जपः । त्रिनेत्रः मदा-
शिवस्तस्य पूजा सहस्रकलशानिषेकादिरूपा । द्विजानां ब्राह्मणानां
भोजनाच्छादनाद्यर्पणेन प्रीत्युत्पादनरूपा पूजा । सुगणां वा सुग-
हयाणां दिषु पूजा । गुरोः परमार्थपददानकर्तुर्ब्राह्मणस्य च पूजा
। गुरुरग्निद्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुरिति । सर्वेषामेव वर्णा-
नां जन्मना ब्राह्मणो गुरुरित्यादि स्मृतेः ॥ कृष्णनाम्ना सहस्रम्

विष्णोर्नामसहस्रस्य पाठः । मक्ल्यरोगोद्युतिमान्बलरूपगुणा-
 न्वितः रोगार्त्तो मुच्यते रोगादिनिफलकृतेः । माणैद्युतिः मणीनां
 माणिक्यादिरत्नानां महदोषशान्त्यर्थं महाविपात्तया विधार-
 णम् । महमणायो यथा । माणिक्यमुक्ताफलविद्रुमाणिगारुत्म-
 कं पुष्पकवज्जनीलम् । गोमेदवैदूर्यकमर्कतः स्पूरत्नानीति ।
 परिदानानि दृतकुस्मादीनि ज्वरोक्तानि दानानि । तापसानां तप-
 स्विना माशीर्षादामङ्गुलप्रार्थनाः । यदुक्तं ग्रन्थान्तरे स्पष्टमिति
 तदाह मायमिश्रः । सोमं मानुचरं देवं समातृगणमीश्वरम् ।
 पूजयन् प्रयतः शीघ्रं मुच्यते विषमज्वरात् ॥ सोमउमासाहितम्
 मानुचरं नन्दादिगणसाहितम् । प्रयतः पावित्रः । विष्णुं सहस्र-
 मूर्द्धानं चराचरपातिं विभुम् । स्तुवन्नामसहस्रेण ज्वरान् सर्वा-
 न् च व्यपोहति ॥ सहस्रमूर्द्धानामिति सहस्रशीर्षेत्यादिवेदाभि-
 हितम् । नामसहस्रेण भारतोक्तेन ॥ ज्वरस्यापि देवतात्वात्-
 पूजाकार्या । यत आह विदेहः ॥ तीर्थाय तन देवाग्निगुरुवृद्धो
 पसर्पणैः । श्रद्धया पूजनैश्चापि सहसा शास्यति ज्वरः ॥ तीर्थं मृषि-
 जुष्टं जलम् । आयतनं देवाधिष्ठितं जालं चरपीठं पुरुषोत्तम क्षेत्रं
 श्रीशैलादीनि दानैर्दयामिरपि चाद्विजदेवतागोर्गुर्वचनप्रणति-
 मिश्च जपैस्तपोभिः । इत्युक्तपुण्यानि च यैरपचीयमानाः । प्रा-
 क्पापजायादिरुजः प्रशमं प्रयान्तीति मेषजाचार्यश्च ॥ +

भाषाटीका

पौपलकीपूजा. दुष्टग्रहकर्मत्रकर्के होम. दुष्टग्रह-
 कीप्रीतिर्वैजयंस्केमत्रकाजप. सहस्रकलशाभिषे-
 ककर्के महादेवजीकीपूजा. वास्तुयागऔस्रगहयाग
 द्वारादेवतानकीपूजा. महामारतोक्ताविष्णुसहस्रनाम-
 कापाठ. ज्वरकोनष्टकरैरैसेरत्नोंकाधारण. ज्वरके

नाशकसेसेहतकुंभादिकोंका दान. औरतपस्वीजनोंके
सीर्षादइत्यादिपुण्यकर्माँकरके सबज्वरोंकी शांतिहोती

अथलोलिम्भराजःस्वकांतासम्बोधयन्ज्वरमुक्तज्वर

मुक्तयोर्हितमुपादिशति। अयीति॥

अथिरत्नकलेकलानिधेकुशलकोकि
लकोमलस्वरे ज्वरवान्ज्वरवाज्जिता
यवाल्लघुकुर्यादशनान्दिनात्यये॥७२॥

अयीतिकोमलालये. हेरत्नकलेस्नानेस्वीजातिश्रेष्ठा-
निकलाअंशायस्यास्तत्सम्बोधने। हेकलानिधेकलाश्चतुष्पाष्टि
संख्यकाः निधीयन्तेयत्र. इधाजः कर्मण्यधिकरणेचेत्याधिक
रणीकिः तत्सम्बोधने। यद्वाकलाचन्द्रकलानिधीयतेऽत्रतेनहेश
शिवदने। हेकुशलेहेविसे। हेकोकिलकोमलस्वरेकोकिलस्य-
पिकस्येव. कोमलोमृदुलस्वरोयस्यास्तत्संबोधने। ज्वरवान्ज्व
रोविद्यते यस्यसः ज्वरवर्जितोज्वरमुक्तोवादिनात्ययेवासराव
साने अशनंभोजनंलघुअगुरुकुर्यात् ॥ ज्वरमुक्तस्यलक्षणमाह
माधवकरः। स्वदोलघुत्वंशिरसः कण्डूः पाकोमुखस्यच। शव
युश्चानालिप्साचज्वरमुक्तस्यलक्षणमिति-

भाषाटीका

क्याज्वरवाला क्याबिनाज्वरवाला सांरुकोहल्काभोजन
करनाचाहिये॥७२॥

इति लो लिम्भराजकृतौ ज्वरप्रतीकारः प्रथमो वि
लासः॥१॥

ज्ञानेश्वरकुलावधूत श्रीरत्नहस्त परिव्राजकाचार्य श्रीमद्
गिरगनन्दनाथभारतशिष्यवालावधूत श्रीसुखानन्दनाथकिर
चिताया सुखानन्दिन्यालो लिम्भदीपिकायां ज्वरप्रतीकारनाम्न

* प्रथमविलासस्यप्रकाशार्थः ।

अथक्रमप्राप्तस्यज्वरातिसारस्यरुक्प्रतिक्रियामाह । अमृतोति ॥

अमृतातिविषासुरराजयवस्तनायित्नुकि
गतकाविश्वपयः आतिसारहरंज्वरना
शकरंशृणुनिर्जितकुंजरकुमकुचेर
हेनिर्जितकुंजरकुमकुचेनिर्जितौ पराजितौ कुंजरस्य-

राजस्य कुंभौ हास्तिशिरस्थौ मांसापिण्डौ कुचाभ्यांस्तनाभ्यांपय
तत्संबोधने । अमृतादिषणांपयः कायस्तच्छृणुआकर्णय । की
दृशम् अतीसारहरं हरतीतिहरम् आतिसारस्यान्तगन्धेर्हरम् पुनः
ज्वरनाशकरंज्वरस्यविनाशकरम्ज्वरातीसारनाशनम् ॥ तत्रअ
मृतागुडूची अतिविषाशकवल्ककन्दा सुरराजयवोवत्सकःस्तन
यित्नुर्मुस्तकः किरातकोभूनिम्बः विश्वंशंण्वी यथाह चक्रपाणि
दत्तः । नागरातिविषामुस्तभूनिम्बा मृतवत्सकैः सर्वज्वरहरः काय
सर्वातीसारनाशन इति ॥

भाषाटीका

गिल्लोय अतीस इन्द्रजौ मोथा चिरायता औरसोहड
नकाकादा सबअतीसारों तथा सबज्वरों कोनष्टकरैहै २

कायान्तरमाह । शीतेत्यादिना

शीतोरीरकयुग्मवत्सकडुकोपद्माक्
धान्यामृता भूनिम्बास्वदवाल्कवित्नु
कविषाविश्वोषधःसाधितः । कथो-
माक्षिकसाक्षिकोविजयतेह्रस्वासतृ-
ष्णावमोदाहारोचकसंगभगचतुरः

सर्वातिसारामयान् ॥ २ ॥

शीतादिचतुर्दशमिरोषधिभिः साधितोनीष्यन्तः माक्षिकसा-

क्षिकः सधुप्रक्षेपयुक्तः क्रायः कषायः सर्वातिमारामयान् अ-
 रित्तानुदरामयान् विजयते जयति । कथम्भूतः क्रायः हृन्ना-
 सतृष्णा वमीदाहारोचकमङ्गभङ्गचतुरः हृन्नासः हिक्कारोगः तृ-
 णापिपासा वमीचान्तिः दाहः संतापः अरोचको रुचिरोगः
 रण्डुसङ्गः अहंहृन्नासीतृष्णावानित्पाद्याभिनिवेशस्तस्य मङ्गभ-
 ज्जने चतुरोर्नेपुणोयं क्रायः तत्र शीतं रक्तचन्दनम् कषाय-
 लेपयोगीह्यं चन्दनं रक्तचन्दनमिति वचनात् । उशीरकयुग्मम्
 उशीरं चौरणमूलमेकम् अपरं लामज्जकं तच्च उशीरवत् पीतच्छ-
 विटृणं भवतीति भेदः । यत्सकः कुटजः टुकीपाठा पचाहं क-
 मलम् धान्यं धन्याकम् अमृतागुडूची भूनिम्बश्चरित्ततः अ-
 म्बुदोमुस्ता बालंहीवेरम् विल्वकं विल्वपेशी विषाअतिविषा
 विश्वौषधं शृणु ॥

भाषाटीका

रक्तचन्दनं रवसदोर्नो कुटजकोलाल पाठाजिसेप
 वती पटांडूकं हें हें कमल धानियां गिलोय चिरायता
 मोथा सुगंधयात्रा बेलगिरी अतीस और सोंठ इनका का-
 दा पीनेसे हृचकी प्यास वमन अन्नमें अरुचि और
 सब भांतके अतीसार ये सब रोग जीते जाय ॥ २ ॥

अथातिमारं पञ्चमूल्यादि कथमाह । पञ्चाङ्गीति ॥

पञ्चाङ्गीति हृक्पद्वलेन्द्रवीजत्वक्सेव्य-
 तिक्ता मृतविश्ववित्त्यै ज्वरातिमा-
 रान् सवमीन् सकासान् सश्वासशूलान्
 शमयेत्कषायः ॥ ३ ॥

पञ्चाङ्ग्यादि पञ्चदशभिः कृतोयः कषायः सः सवमीन्
 सकासीन् सश्वासशूलान् सतादृशान् ज्वरातिमारान् शमयेत्

दित्यन्वयः । तत्र पञ्चाङ्गिः शालपण्यादिपञ्चमूलं प्रागुक्तम् । वृ-
कीपाठा । अन्दोमुस्ता । बलावाल्यालकः । इन्द्रवीजत्वक् वीजं च-
त्वक्च अनयोः समाहारः । इन्द्रस्य वीजत्वक् इन्द्रस्य कुटजस्य
वीजं फलमिन्द्रयवम् । तस्यैवत्वक् कुटुजवल्कलम् । सेव्यमु-
शीरम् । तिक्ताकटुकी अमृतास्त्रिन्नरुहा । विश्वं नागरम् । वि-
ल्वं विल्वपौशिका आमां विल्वमित्यर्थः ॥ यतः । फलेषु प-
क्षेषु योगुणः समुदाहृतः । विल्वादन्यत्र संज्ञेयो विल्वमामं-
गुणोत्तरमित्युक्तम् ॥

भाषाटीका

लघुपञ्चमूली । पाठा । मोथा । बडियाला । इन्द्रजो-
कुटजकीकाल । खम् । कटुकी । गिलोय । सोठ । बेलगिरी ।
इन १५ औषधियों का काढ़ा । बमन । खांसी । स्वास । और
शूल इनके साथ ज्वरातीसार को शान्ति करे ॥ ३ ॥

हेलोलिस्मराज पञ्चमूल द्विपोतिश्रुतिसत्यास्मिन् किंगुरु
पचमूलं प्रक्षेप्तव्यं लघुवेति प्रियया पृष्टे तत्राह । कफाधिकइति ॥

कफाधिके वापवनाधिके वा हिष्णाधि-
के वा गुरुपचमूलम् । पित्ताधिके वा
लघुपञ्चमूलं पुनः पुनः पृच्छासीकम्
गादि ॥ ४ ॥

हेमृगादि । कफाधिके ज्वरातीसार । अथवापवना-
धिके । वाद्वयाधिके वातकफाधिके गुरुपञ्चमूलं प्रक्षेप्त-
व्यम् । यथाह चक्रपाणिदत्तः । विल्वशयोनाकगाम्भारी पाट-
लागणिकारिकाः । कफवातहरं त्रैलोक्यं पञ्चमूलमिदं महदिते ॥
पित्ताधिके लघुपञ्चमूलं प्रक्षेप्तव्यम् । तदाह चक्रपाणिदत्तः
शालपर्णी पारिपली वृहताद्वयगोक्षुरम् । वातापित्तहरं वृष्यं

कनीयः पञ्चमूलकमिति ॥ ४ ॥

॥ अथ शोकातिसारस्याचिकित्सासाह । सदेवदारुरीतिः ॥

सदेवदारुः साविषः सपाठः सजंतुशत्रुः
सघनः सतीक्ष्णः सवत्सकः काथ
उदाहृतोसौ शोकातिसारो बुधिकुम्भज-
न्मा ॥ ५ ॥

हे मृगादिः असौ काथः शोकातिसारो बुधिकुम्भजन्मा
उदाहृतः शोकेन अतीसारः स एवाम्बुधिः तस्य कुम्भजन्मा अग-
स्त्यः । कोसौ तमाह सदेवदारुरीति । देवदारुणा पूतिकेन सा-
तः साविषः विषयां प्रति विषया साहितः सपाठः पाठया अम्बुध-
र्य सह सजन्तुशत्रुः सहजन्तुशत्रुणा विडङ्गेन सघनः सहघनेन
मुस्तैन सतीक्ष्णः सहतीक्ष्णेन मरिचेन सवत्सकः सहवत्सकेन
कुटजेन सर्वत्र सहस्यसः संज्ञायामिति सादेशः । भयशोकसमु-
द्भूतौ त्रेपौ वातातिसारवत् । तयोर्वीतहरीकार्या हर्षणाश्वासन-
क्रिया । हर्षणाश्वासनपूर्विका वातहरी क्रिया कार्येत्यर्थः ॥

भाषाटीका

देवदारु अतीस पाठा विडङ्ग मोथा मरिच और
कुटज की छाल इनका काथ पीनेसे शोकसे भया जो-
अतीसार सो जाता रहे ॥ ५ ॥

इति ज्वरसातिसारः

अथातिसारपाचनान्याह । अयात्यादिपद्यैः

आयामिष्य प्रीतिभृतां मुरारौ किं बालक
श्रीघनधान्या विश्वः यस्याप्यतीसा
ररुजानतस्या किं बालक श्रीघनधान्य
विश्वः ॥ ६ ॥

अपिप्रिये द्रुतिसंस्थोधनम् । सुगंरोश्रीकृष्णोप्रीतिभृतां
 इर्धमुद्धतां पुरुषाणां बालकश्रीधनधान्यविश्वैः किंनारिक
 मापिप्रयोजनमात्रबालकः पुत्रः श्रीर्लक्ष्मीः धनधान्यं धान्य
 समूहः विश्वं प्रपन्नजालम् । यस्य मनुजस्य अतीसाररुजः
 आतिसारभवारुजो रोगानसान्निहतास्यापि बालकश्रीधनधा
 न्यविश्वैः किम् न किमपि फलम् । अत्र बालकं ह्रीवेरम् श्री-
 विल्वम् धनोमुस्ता धान्यं धान्याकम् विश्वं शण्ठी । यथा
 इत्यक्रपाणिदत्तः । धान्यं किं नागरं सुस्तं बालकं किल्वमेव च
 आमशूलावेव लब्धं पाचनं वह्निदीपनमिति ॥

भाषाटीका

सुगंधबाला वेलगिरी माया धनियां और मोठ
 इन पांचों का काय पीने से अतीसार रोग दूर होय ॥ ६ ॥

पित्तातिसारद्वारे ।

पित्तातिसारो धान्याम्बु विल्वाब्दानां
 निरुध्यते केनाऽत्र ज्ञायते कर्ता पांड
 तेन त्वया विना ७

धान्याम्बु विल्वाब्दानां केन जलेन पित्तातिसारः पौन-
 कमतिसरणं निरुध्यते न श्याति । अत्रास्मिन् पद्ये त्वया पांडिते
 न विदुषा विना केन कर्ता ज्ञायते त्वयैव ज्ञायते न तु मूर्खेणेत्य-
 र्थः । तत्र धान्यं धान्याकम् अम्बु ह्रीवेरम् विल्वमामम् अद-
 मुस्तकः । यथाह । इदं धान्यचतुष्कस्यात् पित्तेशण्ठी विना
 पुनरिति ॥

भाषाटीका

जो पित्तातीसार होय तो धनिया सुगंधबाला वेलगिरी
 और माया इनका काढ़ा करके जब वह ठंडा हो जाय तब

पीवैतो पित्तातीसार रोग नष्ट होय ॥ ७ ॥

इन्द्रजोति।

इन्द्रजमेघसदाकुसुमश्रीरोध्रमहौष-
धमाचरसाना चूर्णमिदगुडतत्रस
मेतंहन्त्याचिरादतिसारमुदारम् ॥ ८ ॥

इदमिन्द्रजादीनां द्रव्याणां चूर्णं सम्यक्पेण जनितं रजः
गुडतत्रसमेतं इक्षुपाककालशेषाभ्यासं युक्तम् उदारमातिसा-
रं महान्तमातिसरणम् आचिराच्छीघ्रम् हन्ति नाशयति । तत्रैन्द्र-
जमद्रव्यम् मेघो मुखकः सदाकुसुमं धातकी पुष्पम् श्री-
विल्वमामम् रोध्रोगालवः महौषधं शण्ठी मोचरसः शाल्म-
लो वेषः । अत्राहलटकनसूनुः । मुस्तावत्सकबीजं मोचरसो
विल्वधातकी लोध्रम् । गुडमायित सम्ययुक्तं गङ्गामापि वेगवाहि-
नीं रुन्ध्यादिति ॥

भाषाटीका

इन्द्रजो मोघा धाईके फूल वालविल्व लोध्र-
सोंठ और समल का गूद इन मातों के चूर्ण को गुड और तद्र
अर्थात् छाछ में मिलायके पीवैतो आतिप्रबल अतीसार
को भी नाश करदे शीघ्रही ॥ ८ ॥

कल्याणीति

कल्याणीकां च नलता ललिताङ्ग यष्टे-
ताम्बूलशाल्मल्यदनललनं शुणुष्य शू-
हीमदाकुसुममाचरसाजमादास्तक्रान्ति-
ताः प्रशमयन्त्यातिसारमुग्नम् ॥ ८ ॥

हे कल्याणि हे मन्द्रे हे काञ्चनलता ललिताङ्ग-
यष्टे काञ्चनलतेव हे नः शरिषि शारवावत ललिता मनोहरा

अङ्गुयाष्टिर्देहयाष्टिकाशरीरलतावा यस्यास्तत्सम्बोधने। पुनः हे
ताम्बूलशालिबदने ताम्बूलेन पर्णेन शालते शोभतं इति ना
म्बूलशालिः स्नादुशवदनमाननं यस्य स्तत्सम्बोधने। पुनः
हेल्लने अङ्गुनोत्तमे। शृणुष्व आकर्ण्य मद्धचनमिति शेषः
। किंतत् तदाह शृणुषीति तक्रान्विताः दण्डाहतसंयुक्ताः शंख
दयः उन्नमुत्कटमाते सारमाते मरणं प्रशमयन्तीनाशयन्ती
त्यर्थः ॥ तत्र शंखी वैश्वम् मदाकुसुमधातकासुमम्। मो
चरसः शाल्मलीवेषः अजमोदा उन्नगन्धा ॥

भाषाटीका

सोऽरुः धार्दिके फूल मोचरस और अजमोदा इन चारों के
चूर्णको तक्रमे मिलाके पीनेसे अतीसार रोग नष्ट होय हे
आतिसारेति

**आतिसारप्रशमनीचित्रपत्रकशोभिता
हृद्दिदानुवन्दश्चक्ष्यामाश्यामचरा
जते ॥१०॥**

हे कल्याणि श्यामा गोपीराजते आतिशयेन शोभते
कथम्भूताचित्रपत्रकशोभिताचित्राणि अद्भुतानियानि पत्र
काणि पलाशानितैः शोभिताकान्तियुक्ताः पुनः अतनुवन्देरन
ङ्गाग्नेर्हृद्दिदास्फाते प्रदापुनः कीदृशी आतिसारप्रशमनी अति
मरणस्य वधकर्त्री यथोक्तं निघण्टौ शारिवायुगलं स्वादुस्नि
ग्धं शक्रकरंगुरु। अग्निमान्धारुचिश्वासकासामन्निषनाश
नम् ॥ दोषत्रयास्त्रप्रदस्त्वरातीसारनाशनमिति ॥ यद्वा श्यामा
प्रेयङ्गुः सा च चित्रपत्रकशोभिता जलपिप्पली समेता आति
सारप्रशमनी भवति। तत्र दृष्टान्तः। केवलश्यामेव षोडशवार्य
कीस्तीव। कथम्भूताश्यामाचित्रपत्रकशोभिताचित्रमद्भुतम्

यत्पत्रकंपत्रमङ्गः स्तनकपोलादिषु कस्तूरिकादिभीराचिता
पत्रावलीतेन शोभिता भल्लङ्घिता । पुनः कीदृशी श्यामा अति सा
रप्रशमनी अतिसारोतिवलस्तस्य प्रशमनकर्त्री सङ्गमाद्वल
हानिकर्त्रीत्यर्थः । उक्तञ्च । सद्योवलहरानारी सद्योवलक
रंपयः । स्त्रियंगच्छेत्पयः पीत्वा ताञ्चत्यक्त्वा पुनः पिबेदे
ति । सारोवले स्थिरं शेषेत्यमरः । पुनः कथम्भूता श्यामा अत
नुवन्देर्द्यद्विदा । यद्योक्तम् । श्यामा गुणवती कान्ता प्रियाम
धुर्भाषिणी । रक्तेषु दृष्टायानारी सास्त्री वृष्यतमा स्मृतेति ॥१०॥

वाले इति ॥

वालेवाललता प्रवालललिता कारांघ्रि
हस्ताधरे मल्लीमाल्यलसत्कुचद्विती
धरे रत्नज्वलन्मेखले चंचत्कुण्डल
मण्डले विजयतरक्तमश्लक्ष्मिताती
सारकुटजाब्जवित्त्वकविषोदीच्यः

कषायः कृतः ॥११॥

हेवाले हे श्यामे हे वाललता प्रवालललिता कारांघ्रि
हस्ताधरे वालकोमलायालता वल्ली शाखिशारवावातस्याय
प्रवालाः नवीनपत्राणि तद्वत्तललिता कारौ लचिरा कृत्ती अङ्गी च
रणा च हस्तौ पाणी च अधरौ ओष्ठौ च यस्याः तत्सम्बोधने ।
पुनः मल्लीमाल्यलसत्कुचद्वितीधरे मल्लीमालिका तस्यामा
ल्यं पुष्पलकं मालैवमाल्यम् चतुर्वर्णी दिव्यात् स्वार्थे व्यञ्ज
ति नलसन्तौ प्रकाशमानौ कुचावेवाक्षितिधरौ भूधरौ यस्यास्त
त्सम्बोधने । पुनः हे रत्नज्वलन्मेखले रत्ने मणि कथमुक्ता
मरेकतादिभिर्ज्वलन्ती देदीप्यमाना मेखला काञ्ची यस्यास्त
त्सम्बोधने । पुनः हे चंचलकुण्डलमण्डले चंचती जगज्ज्वल्यमाने

कुण्डलयोः कर्णवेष्टनयोर्मण्डलेचक्रवालेकपोलस्वरूपेयस्य
स्ततसम्बोधने । कुटजादियंचभिः कृतोनेष्यादितः कषायो-
निर्यूहः रक्तमशूलान्वितातीसारं रक्तमशूलारोगाविशेषाः प्र-
सिद्धास्तैर्युक्तमातिसरणं विजयते जयाते । तत्र कुटजो वत्सक
स्तस्यत्वक् । अब्दोमुस्तकः वित्त्वंवालं श्रीफलफलं स्वार्थे
कः विषाभातिविषा । उदीच्यंद्गीवेरम् । यथाहुः । सवत्सकः सा-
तिविषः सावैल्वः सोदीच्यमस्तैरचकृतः कषायः । सामेसशूले
महशोणितेच । चिरप्रवृत्तेऽपिहतोऽतिसारः । इति ॥

भाषाटीका

रुधिर और आंव ओर शूल इन करके सहित जो-
अतीसार होय तो कुटजको छाल । मोथा । बेल । सोंठ । अ-
तीस और सुगंधवाला इनका काढ़ा पीवतौ रोगी सुखी
होय ॥ और अतीसार नष्ट होय ।

अथमहङ्गुधरारव्यंचूर्णमाह । धातकोति

धातक्यामलकी पयोधरचूकी कदुदु-
यष्टामधुश्रीजंघासफलास्थिनागरवि-
षादीवेरलोधेन्द्रजैः । तुल्यंशौविहि-
तं सतडुलजलगंगाधरारव्यमहचूर्ण-
तूर्णम् । पाकरोति सकलं जीर्णातिसार-
म्परम् ॥ १२ ॥

धातक्यादिचतुर्दशद्रव्यैस्तुल्यंशैः समभागैर्विहितं निमि-
तं । महङ्गुधरारव्यंचहङ्गुधराभिधंचूर्णं रजः सतडुलजलं
षष्टिकादिधान्यं धौततोयेन सह पीतं सकलं सप्तविधं जीर्णाति-
सारं पुरातनमातिसरणंतूर्णं शीघ्रमुपायकरोति नाशयतीत्यर्थः ।
यथोक्तम् । सराम्प्रापांधातुरग्निप्रवृद्धोवर्चोऽग्निश्चोवायुनाय-

प्रणुन्नः सरत्पतीवातिसार तमाहुव्याधिं घोरं पाद्विधन्तं वदन्ति ॥
 एवं केशः सर्वशश्चापि दोषैः शोकेनान्यः यष्टुर्आमेन चोक्त इति
 साम्यादागन्तु कत्वेनातीसारं भयजस्पुनः । वांछन्ति सप्तमङ्गुचि
 दुदरामयमुत्कटम् ॥ तत्र धातकी मध्यपुष्पातस्याः पुष्पाणि आ
 मलकी धात्री फलम् । पयोधरे सुस्तकम् । वृकी पाठा । कद्वद्
 श्योनाकः । यष्टी मधुयष्टी । श्रीः । आमं विल्य फलम् । जम्बूनी
 लफला तस्या आस्थि । आम्र फलास्थिर सालसस्य मज्जा । ना
 गरं शठ्ण्ठी । विषाप्रितो विषा । ह्रीवेरम्बालम् । लोघ्रस्तिरदिः
 इन्द्रजमिन्द्रयवम् ॥

भाषाटीका

घाई के फूल । आंवले । मोथा । पाठा जिसे पहाड़ी पर
 ड और गौडिये आकनादी कहते हैं । सोना पाठा जिसे
 गौडिये शोनागाछ कहते हैं । जैठी मधु । बेलगिरी जाम
 नकी गुठली । आमकी गुठली । सोठ । अतीस । सुगंधवात्स्र
 लोघ । और इन्द्रयव इनका चूर्ण बनावै । और उसे फांक
 के ऊपर से तंदुलों के धोवन जल को पीले तौ सातों भां
 तक पुराने अतीसार शोघ्रहीनष्ट होंय । रोगी सुखी होय ॥

अथ रुधिरातिसारं पाचनमाह । अयोति

असिकंदकनिन्दकस्तनिप्रमदारूपमदा

पहारिणि रुधिरातिसृत्तौ कषायकः

समधुर्दाडिमवत्सकत्वचः ॥ १३ ॥

अय इति कोमलालाये हे कन्दुकनिन्दकस्तनिनिन्द

तस्तच्छीलौ निन्दकौ निन्दाई सोते पुत्र । कन्दुकस्य गोन्दुकस्य

निन्दकौ निन्दाशीलौ स्तनौ कुचौ यस्यास्तत्सम्बोधने । पुनः

प्रमदारूपमदापहारिणि प्रमदयति पुरुषं मदीहर्षे अचूटा

प्रमदायाउत्तमास्त्रियाः यद्वह्यं मनोहरा कृतिः तनयोमदोहं
रूपलावण्यं सम्पन्नेति गर्वस्तमपहर्षु शीलमस्यास्तलं बोधनं
दाडिमवत्सकत्वं च दाडिममिश्रकरकः तस्य फलमवत्सकः
कुटजः अनयोस्त्वकयत्कलम् तस्याः कषायकः कथः -
कथम्भूतः समधुः माक्षिकप्रक्षेपयुक्तः रुधिरातिसृतीरक्ताति
सारनाशने निमित्तं भवतीत्यर्थः । यथोक्तम् । कषायो मधुना
पीतस्त्वचो दाडिमवत्सकात् । सद्योजयेदतीसारं सरक्तंदुर्ने
वारणमिति ॥

भाषाटीका

मोटे दाडिम के फलको लवचा और कुटज को छाल
इनका काढ़ा करे उसमें माक्षिक गरके पीवे तो रोगी
रक्तातीसार को जीतके सुखी होय ॥ १३ ॥

आपेच । चंदनामिति

चन्दनम्विमलतण्डुलाम्बुना संयुतं मधु
युतां सितायुतम् । तृट्ठिखण्डनमसृग्वि
खण्डनखण्डनप्रचुरदाहमेहयोः
॥ १४ ॥

विमलतण्डुलाम्बुना विमलानां निर्मलानां तण्डुलानां शालि
षादिकादिधान्यसाराणामम्बुना तोयेन संयुतं युक्तं चन्दनं घृ
ष्टं श्वेतं मलयजम् तच्च मधुयुतां सितायुतञ्च माक्षिकशर्कराभ्यां
संमिलितं पीतं सत् तृट्ठिखण्डनं तृषस्तृष्णाया विखण्डनम् नि
राकरणकरं भवती पुनरसृग्विखण्डनं रक्तातीसारनाशनञ्च
पुनः प्रचुरदाहमेहयोः प्रचुरो प्राज्यौ यौ दाहमेहौ गात्रसंताप
प्रमेहौ तयोः खण्डनमञ्जनं भवतीत्यर्थः । यथोक्तम् । पीतम
धुसितायुक्तचंदनतण्डुलाम्बुना । रक्तातिसारजिह्वरक्तापित्त

अनारफलकी छाल २
सहित २

तृददाहमेहनुदिति ॥

भाषाटीका

अच्छेतंदुलोंकेनेमेलधोवनमेंखेतचंदनकोधिसेऔर
उसीजलमेंमधुऔरशक्करमिलायपीवेंतौप्यासऔर
क्वातीसारऔरशरीरकीजलनतथाप्रमेहइनरोगोंकास्व
इनहोय ॥ १४ ॥ कुक्षीति

कुक्षिशूलामशूलघ्नमिविविधास्नाति-
सारजित् सेवेतसगुडाविल्वविल्व
तुल्यपयोधरे १५

होविल्वतुल्यपयोधरे विल्वेनश्रीफलेनतुल्योसमो
पयोधरोस्तनोयस्यास्तत्संबोधने । कुक्षिशूलाद्यामयचामपु
रुषः कुक्षिशूलामशूलघ्नं कुक्षिशूलं कुक्षाबुद्धे यद्धोदरस्यवा
मे दक्षिणे वा भागे शूलव्यथा । आमशूलमूत्रादोपहृद्वास
वमीगुरुत्वं सौमित्यमानाह कफप्रसेकैः । कफस्यालिङ्गेनम
मानालिङ्गं मामोद्भवशूलमुदाहरन्तीति लक्षणं लक्षितम् । कु
क्षिशूलञ्च आमशूलञ्च त कुक्षिशूलामशूले हन्तीति कु
क्षिशूलामशूलघ्नस्तम् । पुनः विविधास्नातिसारजित् । विवि
धा बहुप्रकारेण रक्तातिसारस्तज्जयाति । यद्वा । विवन्धास्नाति
सारजिदितियाहः तत्र विवन्धो मूत्राधिरोधः अस्नातिसारश्च
तौ जयाति स्ताद्विशंसगुडं ... गुडसहितं विल्वसुस्विन्नं वाल
विल्वगर्भं शीतं कृत्वा सेवेत् तस्योपमोगं कुर्यात् । तत्स्वेद
नोदकञ्चानुपि वेत् । यथोक्तम् । गुडेन मक्षये विल्वं रक्ताती
सारनाशनम् । आमशूलविवन्धघ्नं कुक्षिरोगहरं परमिति ॥

भाषाटीका

कुक्षिशूलतथा आमशूलतथा विवन्ध वा सवप्रकार

के अतीसारवाला रोगी. छोटे बेल को उवाले के ढंडा क
रके और उसे पुराने गुड में मिलाय के स्वाय और ऊपर से उ
सी उवाले पानी को पीले तो. सबसे गनष्ट होंगे ॥ १५ ॥

असाध्य मती सारिणं दृष्ट्वा भगवन्नामोच्चारणाभिधं परस्मै लघुमुपादि
शाति । तृडोति

तृटश्वासकासज्वरशोफमूर्च्छाहिवक्का
न्निविद्वेषणवान्तिशूलैः युक्तोति सारो
स्मरतु प्रसह्य गोविन्ददामोदरमाधव
ति ॥ १६ ॥

तृडादिभिर्दिशोपद्रवैर्युक्तश्चेदतिसारी तदा सप्रसह्य
सर्वोपद्रवं साद्वाक्लात्कारेण गोविन्ददामोदरमाधवोति । स्मरतु
साचिहितकालत्वात् । यथोक्तम् । त्वामेव याचे समदोहि जिह्वे
समागते दण्डधरे कृतान्ते । आवर्तयेयामधुराक्षराणि गोविन्द
दामोदरमाधवोति ॥ अपिच ॥ शोथं शूलं ज्वरं मूर्च्छां श्वासं कास
मरोचकम् । हृदि तृष्णां च हिक्कां च दृष्ट्वा तीसारिणं त्यजेदिति ॥
इति सारिणौ तदवश्यं त्याज्यम् । स्नानावगाहनाभ्यङ्गं गुरुस्निग्ध
दिभोजनम् । व्यायाममग्नि सन्तापमतीसारी विवर्जयेदिति ॥ ४

भाषाटीका

प्यास. श्वास. खांसी. ज्वर. सूजन. मूर्च्छा. हिचकी. अन्नसे
वैर. चमन और शूल जोये १ उपद्रव अतीसारवाले को होते
सबसे मनकं हठाके केवल हे गोविन्द हे दामोदर हे माधव
इत्यादि स्वेष्ट देवता को स्मरण करते तो सर्वत्र आनंद पावै १६

॥ इत्यतीसारप्रतीकारः ॥

अथ गण्डणी प्रतीकारमाह । यवानीत्यादिना ॥ ४ ॥

यवानी नागरी और धानिकाति विषाधनैः

बलावित्वादिपणीभिर्दीपनस्याचनं- स्मृतम् ॥१७॥

यवान्नादिदशभिर्द्रव्यैर्गन्धद्रव्यां दीपनं रूचिकरं पाचनं
दीपाणां पाचकं कषायं भवती । तत्र यवानी ब्रह्मदर्शनागरं शुण्ठि
उशीरममयम् । धानिको धन्याकम् । अतिविषाविष्याः । धनो मुस्त
बलावाद्यालकः । विल्वं श्रीफलं दृक्षस्यामं सस्यम् । द्विपणी साल
पणी प्रशिपणी च । गन्धद्रव्या ह्यमुक्तम् । अग्न्यादिपाननाडी च
गन्धद्रव्या निनिगद्यते इति ॥ गन्धद्रव्याः निदानं सम्प्राप्ती यथा । जती
सारो निवृत्तेऽपि मंदान्नेरहिताग्निः । भूयः सन्दूषितो वा न्हिर्महणी
मापि दूषयेत् ॥ एकैकशः सर्वशश्च दीपैरत्यर्थं मुच्छिन्ते । सा
दुष्टवद्गुणो मुक्तमानमेव विमुञ्चति ॥ पक्वं वा स रुजपूतिमुद्भव
द्वमुद्भवम् । गन्धद्रव्या रोगनाहुस्त मायुर्वेदादिदो जनाः । इति ॥ ॥

सायादीनाम्

अजवायन. सोंठ. खस. धानियां. अर्तिस. मोथा. बडि
याला. बेलगिरी. सालपाणी. और चकरोंत। जिसे गोडिये
चाकुलिया कहते हैं. इन सब का काढ़ा संग गन्धद्रव्यावाले
के दोषों का पकानेवाला और दीपन है. ॥ १७ ॥

अत्र कषायादीनाह । पुनर्नवेत्यादिभिः

पुनर्नवावास्मिजवाणपुंस्वाविश्वाग्निप-
थ्याचरावित्वावित्त्वैः । कृतः कषायशमये
दशेषान् दुर्नामगुल्मगन्धद्रव्याविकारान् १८

अष्टभिः पुनर्नवादिभिः कृतः कषायः पीतः सन् अशेषान् रि-
क्तान् दुर्नामाद्यामयान् समप्रेत शान्तिं नयेत् तत्र दुर्नाम अर्शः गुल्मः
कोष्ठान्तर्गम्यिरूपः गन्धद्रव्या रूतेषां विकारान् । तत्र पुनर्नवाचरच-
रः वास्मिजं मरिचम् । वाणपुडुशरपुडुः । विश्वाशृण्ठी । अग्निश्चि

त्रकः पथ्याहरीतकी चिरविल्वः कस्जः विल्वमामविल्वः

भाषाटीका

साठो मिर्च कोफरूजिसे सरफोंका भी कहते हैं सोठ चीता हर्ड कस्जुचां और बेलगिरी इनका काढ़ा पियेतो अशरीरोग वायगोला तथा संगहणी ये विकार नष्ट होय १८

शुण्ठीति

शुण्ठी छिन्नरुहा विषाजलधरैस्तुल्यैः
कषायः कृतः मृदाग्नीमहणी गदोपिसत
तंसामानुबन्धो हितः शंठी कल्क कृतं घृतं
प्रापिषतः पांडुमकासापहस्याद्वारत्तु
लोमनमहणी कावेगेन जंगम्यते ॥ १९ ॥

तुल्यैः समंशैः शुण्ठ्यादिचतुर्भिः कृतो विहितः कषायः
कायः मृदाग्नीमृदोऽतीक्ष्णोऽग्निर्यस्मिन् पुनः सामानुबन्धो
आमेन सह अनुबन्धः सम्बन्धो यस्य स तादृशे महणी गदे सङ्गृहणी
रोगे हितो नुकूलः ॥ तत्र शंठी नागरम् छिन्नरुहा वत्सादनी
विषाप्रतिविषा जलधरो मुस्ता ॥

भाषाटीका

जो संगहणी रोगवाले को मृदाग्नि होय और आम
के साथ भी संबंध होय तो सोठ गिलोय अतीस और
मोथा इन चारों का काढ़ा उसको लाभकारक है ॥

अत्र घृतमप्याह शुण्ठीति शंठी कल्क कृतं शुण्ठ्याः कल्कं
चूर्णितेन साधितं घृतं सर्पिः प्रापिषतः पानं कुर्वतः पुंसः पांडुम
कासापहस्यात् पाण्डुः रोगविशेषः आमरोगविशेषः कासः
क्षययुः तेषां नाशनं स्यात् वायोपानवातस्य अनुलोमनमध्यः
प्रवर्तकमवति महणी कासङ्गहणी वेगेन सत्त्वरंजङ्गम्यते आति

शयेनगच्छति॥

भाषाटीका

सोंठकेचूर्णको घीमें डालके घीको पकायके पीवेंतौ
पांडुरोग. आमरोग. तथा र्वांसीकारोग. ये नष्ट होय औ
रअधोवायुकी प्रवृत्ति होय और संग्रहणी शीघ्र दूर होय ॥
पाठेति

पाठाविषाकुटजवृक्षफलतुल्यगव्दतिका
मदारसज्जनागरविल्वचूर्ण । सहोद्वत-
ण्डुलजलंगहणीप्रवाहरक्तप्रवाहगुदरु
कगुदजेषुदद्यात् २०॥

वैद्यः गहणीप्रवाहरक्तप्रवाहगुदरुक्कगुदजेषु रोगेषु पाठा
दीनां चूर्णरजः सहोद्वतं डुलजलं माक्षिकेसा सहितम् तडुलानां
ब्रीहिसारेणां प्रक्षालितानां तोयं दद्यात् । पूर्वचूर्णं मुखेनेक्षिप्य
ततो मधुमिश्रितं तण्डुलो दिक्पिबेदित्यर्थः । तत्र गहणी संग्रह
णी. प्रवाह. प्रवाहिका. रक्तप्रवाहोरक्ततीसारः गुदरुक्कगुदपी
डा. गुदजोऽर्शतेषु । तत्र पाठाविषा. कुटजवृक्षस्य फलामिन्द्रियव
त्स्यत्वक्. अब्दोमुस्ता. तिकाकटुकी. मदाधातकी. रसजरसांज
नम्. नागरम्. विल्वम्.

भाषाटीका

संग्रहणी, गहणी, रक्ततीसार, गुदाकी पीडा, तथा अर्श-
इन रोगोंमें. पाठा. अतीस. इन्द्रजौ. कुटजकी छाल. मोथा. क
टुकी. धायके फूल. रसौत. सोंठ. और बेलगरी. इन दशों
के चुरनको फांकके ऊपरसे धोयेतं डुलों के जलमें सहित
मिलीयके पीवेंतौ ये सव रोग नष्ट होय और रोगी सुखी होइ

अथ चन्द्रकलाभिधञ्चूर्णमाह । तुल्यांशमिति

तुल्यांशं सकलं किरातकटुका मुस्तेन्द्रज

त्र्यूषणं भागश्चंद्रकलामितः कुटजतोमा-
गद्वयं चित्रकातर। चूर्णं चंद्रकलाभिधं गुड-
पयोयुक्तं च पाण्डुज्वरातीसारारुचिकमला
गृह्णीका गुल्मप्रमेहापहं २१

अत्राकिरातकडुका मुस्तेन्द्रज त्र्यूषणसकलं तुल्यारद्धान्नाह्यम्।
कुटजतः चंद्रकलामितः षोडशभागो ग्राह्यः चित्रकातरभागद्वयं-
ग्राह्यम्। एतेषां चूर्णं चंद्रकलाभिधं नाम भवति। तच्च गुडपयोयुक्तं
द्विगुणमिश्रितं शीतलाश्विना पीतं सत्। पाण्डुज्वरातीसारारुचि-
कामला गृह्णीका गुल्मप्रमेहापहं भवतीत्यन्वयः ॥

भाषाटीका

चिरायता. कुटकी. माथा. इन्द्रजौ. सोठ. मिर्च. पीप
ल. इन छुआंको बराबर २ ले. कुटजौ इन्द्रजौ का चक्षु
सकी छाल का सोलहवां भाग ले. और चीते के दो भाग ले
के पीस के चंद्रकलानाम चूर्ण बनावे. और उससे दूना पु-
राना गुड पानी में घोर ले. चूर्ण की फंकी ले के ऊपर से उसको
पोलें तो पांडुरोग. ज्वर. अतीसार. अरुचि. कामला. गृह्णी
चायगोला और प्रमेह. ये रोग नष्ट होय रोगी सुखी होय २१

चूर्णीतरमाह। क्षारद्वन्द्वेत्यादिना

क्षारद्वन्द्वपट्टत्रिकत्रिकुट्टकैश्च व्याजमो-
दानलैः कृष्णामूलकगृह्णीगुर्जीरामिश्रि-
स्तुल्यविधेरंजः। पीतकाष्णजलनको-
लपयसातक्रेणवान्योषधातद्वत्क्षतगु-
ल्मगुदाक्षुरगृह्णीषु प्रायः प्रियम्प्रेय-
सि ॥ २२ ॥

क्षारद्वन्द्वक्षारयोः सर्जिकाया वरूकयोर्द्वन्द्वम्। पट्टत्रि

कात्रेयाणांसङ्घः संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्यनेष्टितिकन्। प
 दूनां विडुचकसंघवानां लवणानां त्रिकम्। त्रिकदुकं त्रयाणां
 कडुकानां सारिच शण्ठी पिप्पलीनां समाहारः। एतेषामितरेतर
 योगः तैः। चव्यंचविकाच अजमोदाच अनलशिचत्रकरचतैः
 । कृष्णामूलकं पिप्पलीमूलञ्चाहिङ्गुच जीरश्चमिशिः शतपु
 प्पाचताभिः। एतैः पञ्चैदशभिस्तुल्यैः रजश्चूर्णीविधेयं कर्तव्यम्
 । तच्च हृत्स्नुदुल्म गुदां कुरग्नहाणिषु हृद्दोगे क्षुन्मान्द्ये गुल्मे गुद
 कुरे अर्शोसिग्महण्यांचकोष्णजलेन ईषदुष्णेन पानीयेन यद्
 कोलपयसान्त्वत्यवदरीकृत्य जलेन अथवा तन्त्रेण सहपीतं
 सत् हे प्रेयासि हे प्रियतमे अन्यौषधादन्यस्माद्द्वेषजात् प्रा
 योवाहुल्येन प्रियसुखकरं भवतीत्यर्थः ॥

भाषाटीका

सज्जी जवास्वार रवारीनान कालानोन सेंधानोन सोंठ
 मिर्च पीपल चव्य अजमोद चीता पीपलामूल हीरा
 जीरा और सोंफ इन सबको समान रत्नेके चूरन बनाले
 उसे सोलगरम पानीके साथ अथवा तन्त्रके साथ पीवे
 तौ हृद्दोग क्षुधाकी मन्दता वायगोला अर्शरोग और स
 महणी ये सब रोग नष्ट होय ॥ २२ ॥

अन्यदप्याह द्विद्वारेति

द्विद्वारषट्कडुपडुब्रजहिङ्गुदीप्यैः स्यात्सा
 रत्नगवदरकरसनयुक्तः। श्लेष्मानिलग्न
 हाणिकागुदजप्रशस्तलोकत्रयेकमातिदी
 पनपाचनलमृ३॥

होचतौ द्वारेच द्विद्वारे सर्जिकायवद्वारे यद्वकडुषडुष
 णम्। तद्यथा पंचकोलं समरिचं षडूषणमुदाहृतमिति। पटु-

व्रजः लवणपंचकम् । तद्यथा । सैधवरुचकं चैव विडं सामुद्रकं गड
मिति । हिङ्गुमठम् । दीप्योयवानी । एतेषां चूर्णकार्यम् । तच्च सार
लुंगवदरैः कर्सेन युक्तं सारोद्भूतसारः । अम्लवेतस इति यावत् लुङ्गो
मातुलुङ्गः । वदरो वारिवदरं प्राचीनामलकमिति यावत् । एषाम-
ध्येतच्चूर्णमेकस्यापि रसेन भावितं सत् । श्लेष्मानिल महणिका
गुदजे । श्लेष्मादीनां द्वन्द्वकम् । कफवातसंग्रहण्यर्शस्सुप्रशस्तं यो
ग्यम् । कथम्भूतं लोकत्रयैकम् त्रैलोक्यां मुख्यं पुनः अतिदीपनपा
चने अतिशयदीपने पाचने च अलं समर्थम् ।

भाषाटीका

सज्जी-जवारवार-पीपलामूल-पीपल-वच-चीता-
सोढ-मिर्च-और सेंथामोन-संचरनोन-खारीनोन-समुद्रनोन-
न-होंग-और अजवायन-इन सबको समान लेके चूर्ण करें
और इनमें अमलवेत वा बिजौरा नीचू-अथवा पानी आंवले
इन तीनों में से किसी एक के रस की भावना दे के बनायर सेवे
इस अतिदीपन और पाचन का सेवन कफ और वादी-तथा
संग्रहणी और अर्शरोग इनके दूर कर देने में बड़ी ही प्रष्ट है २३

चूर्णान्तरमाह । चूर्णमिति

चूर्णचित्रकचव्यश्रीविश्वभेषजनिर्मितं
तत्रेणसाहितहन्तिग्रहणीदुःखकारिणीम्

॥ २४ ॥

चित्रकादिचतुर्भिर्निर्मितं चूर्णं तत्रेण दंडाहतेन सहितं सह
सेवितं दुःखकारिणीं हन्ति । तत्र चित्रकचव्ये प्रसिद्धे । शार्वल्वम्-
विश्वभेषजं शंखी- भाषाटीका

चीता, वच, वेलगिरी, सोढ, चारोंका चूर्ण तत्र के संग पीने से-
दुःख दाइती संग्रहणी नष्ट होती है-रोगी सुखी होता है २४

-अन्यच्च। रुचिकेति

रुचिकाग्निमरीचानां चूर्णितक्रेण सेवितं ॥
गहण्युदरगुल्मार्शः क्षुन्मांश्च प्रीहन्नशनं

॥ २५ ॥

रुचिकादित्रयाणां चूर्णितक्रेण सार्द्धं सेवितं पीतं सत् गह
ण्यादि रोगाणां नाशनं नाशकरं भवति । तत्र रुचकं मोक्षचलम् । अ
ग्निरिचत्रकम् । मरिचं धर्मपत्तनम् । गहणाप्रवाहिका उदरमु
दररोगः गुल्मः कोष्ठान्तर्गन्धिरूपी रोगः अर्शो दुर्गन्धः क्षुन्मांश्च
भोजनेच्छाया मन्दत्यम् । प्रीहा गुल्मः वामकुक्षिस्थ मांस खंडमिच्छि
यावत् ।

भाषाटीका

कालानां न चीता और मिर्च इनके चूरन को तक्रके
साथ पीने से संग्रहणी उदररोग वायगौला अर्श क्षु
धाकी मन्दता और प्रीहा ये सब रोग नष्ट होय ॥ २५ ॥

* अत्राज्यमाह । आज्यमिति *

आज्यमप्ययोधरजलेन्द्रजवालाविल्वह्रीवेर
मोचरसकल्कयुताम्बिपक्व आमानुबन्ध
साहितं रुधिरान्वितञ्च सद्यो निहन्ति गृह्ण-
णि गृह्णी विकारम् ॥ २६ ॥

पयोधरो मुस्ता जलमुशीरम् इन्द्रजः कुट्जवीजम् वा-
लाविल्वं लघुविल्वपेशी ह्रीवेरमुदीच्यम् मोचरसः शात्मली
निर्यासः स्नेपा कल्केन युतं युक्तमेतादृशं विपक्वमाज्यद्रुतं
पीतं सत् हे गहणि आमानुबन्ध साहितं सामं रुधिरान्वितञ्चैव
गृह्णी विकारं सद्यः शीघ्रं निहन्तीत्यर्थः ॥

भाषाटीका

मोथा रवस इन्द्रजौ छोटेल फल की मीरी सुगंध वाल

और मोचरस-इनका चूर्ण गेरू के घृत को पक्क करै और उस
घृत का कुछ दिन सेवन करे तो रुधिर आंव के साथ जो सं
महणी ताकूं शीघ्र ही नष्ट करै. और रोगो सुखी होय २६
॥ अतीसारिणे तदवश्यं वर्जनीयम् । स्नानावगाहनाभ्यङ्गान् गुरु
स्निग्धादिभोजनम् । व्यायामाग्निसंतापमतीसारी विवर्जयेदिति । स्नि
नमुद्धृतजलेन अवगाहनं नद्यादायिति भेदः ॥ * ॥ *

इति श्री वैद्यजीवने अतीसारमहणी प्रतीकारो
द्धितीयो विलासः २

इति श्री कूलावधूत श्री परमहंस परिव्राजकाचार्य श्री मद्भारि
हरानन्द नाथ भारतीशिष्य ब्राह्मावधूत श्री सुखानन्द नाथ विरचि
तायां सुखानन्द्या लोलिम्म दीपिकाया मतीसारमहणी प्रतीकारने
मोद्धितीय विलासस्य प्रकाशार्थः २ ॥

अथ कासश्वासमादीनां चिकित्सा माह ॥ अतः परमिति ॥ ७ ॥ ७

अतः परं कोमलवाणिकामश्वासप्रतीकं
रमुदीरयामः निहन्तिकामगुरुपंचमू
- लीकृतः कषायश्च पल्लासहायः १

हे कोमलवाणि कोमलामनोहरा वाणीयस्यास्तत्संबोधने
। अतः परमतीसारादि कथनोत्तरम् . कासश्वासयोः प्रतीकारं
चिकित्सा मुदीरयामः कथयामः । तत्र च पल्लासहायः पिप्पली
चूर्णसंयुक्तो गुरुपंचमूलीकृतः कषायः गुरुपंचमूलीवृहत्पंच
मूलीपूर्वोक्ततयारचितः कायः पीतः सन् कासं क्षवयुं निहन्तीत्य
र्थः । यथांक्तम् । पञ्चमूलीकृतः कायः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।
रसान्नमश्नतो नित्यं वातकासमुदस्यतीति ॥

भाषाटीका

वेलगिरी. स्योनाक. गंभारी. पाडल. और अरणी. इन.

काकाटापीनाकासरोगका नाशक है ॥ १ ॥

कासरवासेगुटिकासाह। घनोते

घनविश्वशिवागुडजागुटिकात्रिदिनव-
दनांबुजमध्यदृता। हरतिश्वसनंकसन
ललनेललनेवाहिमहृदयोपगता ॥ २ ॥

घनोमुस्ता. विश्वशठ्ठी. शिवाहरीतकी. केनाचित्. प्र-
माणेन मिलितानां चूर्णितानां मेतेषां द्विगुणैर्गुडेन जनिता व-
टिकानिस्तली. कायी। साचात्रेदिनं दिनत्रयं वदनाम्बुजस्य सु-
खकमलस्य मध्येऽभ्यन्तरे धारितासती. हे ललने हे कामिनि.
श्वसनं श्वासरोगम् कसनं कासरोगं च हरतिनिवारयति।
काकामिव. हृदयोपगता वृक्षः संलग्नललनाहिम मिवशिशि-
रंयथा.

भाषाटीका

मोथा. सोंठ. और हरतीकी. इनतीनोंको पीसके
सबसे दुगनेपुराने गुड में रत्नायके कडवैरीके बेरके-
समान गौली बांधले. और उसे तीन दिन लगके सुरबमें
स्वाकरैतौ स्वास और कामये दोनों रोग नष्ट हों ॥ २ ॥

--अत्रावलेहमाह। आज्यस्येति

आजस्यसूत्रस्यशतपलानांशतपलानां-
चकलिद्रुमस्य। पक्वंसमध्व्याऽशनिहति
कासरवासचतद्वत्सवल्लवलासं३

अजायाद्वदमाजम्. अजासम्बन्धि. सूत्रप्रसाव-
स्तस्यपलानां शतंशतपलपरिमितम्. कालेद्रुमोविभीतकः
सोपिशतपलपरिमितो ग्राह्यः। रुतदुसंयमधुनासहपक्वं अव-
लेहोभूतमवलीढंसत् आशक्त्यारितं सकलंकासं श्वासवल्लासं
च नंतरां हन्ति सवल्लमिति त्रयाणां विशेषणम्। उक्तञ्च। प्र-

स्थंविभीतकानामस्थिबिना. साधयेदजामुत्रे। अयमवलेहो
लोदोमधुसाहितः श्यासकासघ्न इति-

भाषाटीका

८ तोलेका १ पल. इसप्रमाणसे १०० तोले भर बकरी-
कामूत्र. और १०० पल बहेडे इनको मधुके साथ पकवि
जव पकके चाटने योग्य गाढा होय तब उत्तारके पात्रमें
धर राखे और प्रातःकालमें चाटा करै. तो रवासी. स्वास
और कफ ये रोग बलवान भी होगये होंय तो भी जाते रहे ३

अत्रार्द्रकपाकमाह। आर्द्रादिति

आर्द्रादूर्द्धतुला गुडादपितथाद्धाशचकुस्तुं
वरीदाप्यायाजरणात्रिजातजलदोदाहव्य
पचैद्युक्तितः। लेहारत्नकलेतवैवकाथ
तः प्राणाप्रियायामयाकासाशौज्वरपीन-
सश्वयथुरुग्गुल्मक्षयध्वंसनः॥ ४॥

आर्द्रत् आर्द्रकस्मात्. अर्द्धतुला पंचाशत् पलानि. तथा
तेन प्रकारेण. गुडादपि द्रव्यसाराच्च पञ्चाशत् पलानि। कुस्तुं व
रीधान्याकम् दोष्यायवानी. अयोलोहचूर्णम् जरणाकृष्णजी
रकः त्रिजातं समानित्वगेलापत्राणि. जलदोमुस्तासम्प्राप्त्यश्च
अर्द्धाशम्. यथासर्वेषामष्टानां मानं पंचविंशति पलानि भवति.
तथेत्यर्द्धाशस्य व्याख्या। एतत्सर्वदाव्यगो जिह्वया सह-
युक्तितोले हवत्पचेत् पाकं कुर्यात्। हेरत्नकलेरत्नेषु कला-
अंशमानं यस्याः स. तत्संबोधने रत्नकलालोलिम्बराज पत्नी
इति प्रसिद्धम्। कासाशौज्वरपीनसश्वयथुरुग्गुल्मक्षयध्वं
सनः कासः क्षवयुः अर्शो दुर्नीमकम्. ज्वरो महागदः पीनसो-
नामारोगः प्रतिश्यायः श्वयथुरुक् शोथरोगः गुल्मो वातगुल्मः

क्षयः काशरोगविशेषो यदस्मात्। सतेषां रोगाणां ध्वसनो नाशकर्ता
 सतादृशो यमवलेहो जिह्वाभोजनम् प्राणाप्रियायां प्राणेश्वरो
 पिपीतिविषयायास्तवैव संस्रंधे मया कथितः उक्तः। अन्येभ्यो
 गोपितः ॥

भाषाटीका

५० पल अद्रक कारस. और उतना ही गुड़ लेना. औ
 र धानियां. अजवायन. लोहचूर. कालजीरा. दालचीनी
 इलायची. तेजपात. और मोथो. इन आठों के आठ भाग
 अलग अलग इस भांति लेने जिस्में सब के मिलकर इ
 कट्टे २५ पल होजाय। इन सब को गोजिया के साथ र
 सेयत से पकावे जिसमें अवलेह बनजाय. इसे प्रभातमें
 चाटा करें तो. खांसी. अर्श. ज्वर. पीनस. सूजनकारोग.
 वायगोला. और राजयक्ष्मा जिसे छई कहते हैं. आदि-
 सब रोग नष्ट होय और रोगी रोग से मुक्त होय ॥ ४ ॥

अत्राचिंतामणि नाम चूर्णमाह। रास्नाति-॥

रास्नावल्लापूषकदेवदारुफलत्रिकंठ्य
 षणवैष्णवचूर्णं। चिंतामणिश्चोद्ग्रहतापप
 न्नश्वाससञ्चकासञ्चानिराकरोती ॥

रास्नाद्येकादशभिश्चिंतामणिनामचूर्णमवाति। तच्चासमां
 शाभ्यांश्चाद्ग्रहताभ्यामुपपन्नं युक्तं लीढं सत् श्वासंकासञ्चानि
 राकरोतिदूरीकरोतीत्यर्थः। तत्र रास्नाभुजङ्गदीवल्लवाद्या-
 लकः पञ्चकं पञ्चकाष्ठम्. देवदारु. फलत्रिकंठिफल. त्र्यूषणं
 त्रिकटु. त्र्यूषणं त्रिकटु. वेलां विडङ्गम्। भजतो बेषरूपत्वं तु-
 ल्याशे मधुसार्पिणी.

भाषाटीका

जैतकेबीज.वाडि याले कीजड.पदमकाठ.देवदारु.
धिफला.सोठ.मिर्च.पीपल.औरविडंग.इनकोसमानलेके
पीसकेचूरनचनावै इसचूर्णकोविषममधुचृतकेसाथ-
खायाकरे तोश्वासरोग औरकासरोग दोनोंदूरहोजाय५

अत्रकाथमाह।वासीते

वासाहरिद्रामगधागुडूचीभार्गीधनाना-
गरधावर्जनाम्. काथेनमारीचरजोन्वि-
तेनश्वासःशमंयातिनकस्यपुंसः ६

मारीचरजोन्वितेन मरिचचूर्णयुक्तेन वासाद्यष्टानां

काथेनपीतेनकस्यपुंसः श्वासःशमंनयाति आपितुसर्वस्यैवशमं
यातीत्यर्थः॥अत्रवासादयःस्पष्टार्थाः।वनारुद्रजटा॥

भाषाटीका

बांसा.हल्दी.पीपल.गिल्लाय.भारंगी.रुद्रजटा.सोठ.
कटेलीकीजड.इन आठोंकाकाठाकरकेउस्मेंपिसीमि
चगेरकेपानकरे तोस्वासकारोगअवश्यशान्तिहोय ६

लवंगादिगुटिकामाह।तुल्याइति

तुल्यालवंगमरिचाक्षफलत्वचःस्युःसर्वैः
समोनिगादितःखादिरस्यसारः ववूरचक्ष
जकषाययुतञ्चचूर्णकासानिहान्तिगु-
टिकाघटिकाष्टकान्ते॥७॥

लवङ्ग.सारेचाक्षफलत्वचः।लवङ्ग.देवकुसुमम्.मरिच-

वेङ्गजम्.अक्षफलत्वक्.अक्षः.कालेद्रुमस्तस्यफलंतस्यत्व-
क्.वल्कलम्।एतेलवङ्गादयस्तुल्याःस्युःसमांशाःअपोक्षिताः
।खादिरस्यसारोदन्तधावनस्यानैर्यासःखादिरःसर्वैःसमःस-
मानोनिगदितउक्तः।एतेषांचूर्णववूरचक्षजकषाययुतम्.व

धूरदृष्टः कफान्तकतरुः तस्य त्वचः कम्पायेण युतं युक्तं कृत्वा
 वटिका कर्कशी सागुटिका स्वादिता घटिका ए कान्ते अष्ट घटि-
 का परिमिति कालानन्तरं कान्ता पञ्चप्रकारान् निहन्ति नाश-
 यती । ते यथा । पंचकासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ।
 क्षयायोपोक्षिताः सर्वे वालिनश्चोत्तरोत्तरा मिति ॥

भाषाटीका

लौंग मिर्च और बड़ड़े का बक्कल इन तीनों के सम-
 न भाग ले के कूट पीस के डूक डूक कर लेने इन सब के समान
 रेवेरसार के भी कूट पीस के मिला लेना पीछे बचूर की
 छाल को औटाय के उसका पानी उन पि सीदवाओं में
 डाल कर उसकी गोली बना ले । सो उस गोली खाने से आठ
 घड़ी के पीछे सब भांत की खांसी नष्ट हो कर रोगी मनु-
 ष्य प्रसन्न हो जाता है ॥ ७ ॥

अथ लोलिम्मराजः स्वकान्ताया वैया करणी त्वं द्योतयन् शुंगीकाथमाह
 रूपमिति

रूपं कीहूक कमलवदनं पुनः परे सौगिरेः सूर्य
 तसम्बुद्धिः कामधुरवचने काग्निबीजस्य
 प्रष्टी । कस्य क्वाथश्च मनशमनो वह्नम-
 नेति पश्चादिद्वद्वाद्रुतमिदमदात्मात्तरना
 गरस्य ॥ ८ ॥

हे कमलवदने कमलमिव वदनं यस्यास्तत्संवाधने-
 भातामरसास्ये । नुर्दृशब्दस्य सौ परे प्रथमैकवचने परतः कीह
 करूपं भवतीति शेषः । पुनः हेमधुरवचने भाभाधुरी विशिष्टभा-
 षिणि । गिरेर्गोत्रस्य सम्बुद्धिः सम्बोधने प्रथमैकवचनं कार्क-
 प्रकारा तथाग्निबीजस्य रेफस्य प्रष्टीविभाक्ताः का श्वसन-

शमनः शमयतीति शमनः श्वसनस्य श्वासरोगस्य शमनो नाशकना
 एतादृशः काथः कस्यभवतीतीत्यं बल्लभेन कान्तेन पृष्टाकृतप्रश्ना
 विद्वद्भ्यां विद्वद्भिर्दक्षैर्विन्ध्यावन्दनीयासास्त्रकला इदं नागरस्ये
 तिउत्तरं प्रातिवाक्यं द्रुतंतूर्णमदात् । तत्र नागरस्य नागरस्य इत्य
 न्तर्लापिकायां व्यस्तजातिरूपमुत्तरदत्तवतीत्यर्थः ॥ यथाह । वातानि
 दल्यन कफं कवल्यन उन्मूल्यन पीनसं दृष्टिनिर्मलयन प्रभां
 प्रवल्यन हृद्भोगमुत्सारयन् । निःशेषं जठरामयं प्रशमयन्नुदीपय
 न्पावकं कासश्वासानिराससाधनमसौ विश्वाकपायः कृतः ॥

भाषाटीका

सोढ काकादा पीने से श्वासरोग का नाश होता है ८

काथान्तरमाह । अपीति

आयिरत्नकले नीलनालिनच्छदवीक्षणे
 सिंहीकषायसकणः कासग्नासकरः क्ष
 णात् ॥ ८ ॥

अपीत्यामंत्रणे हे रत्नकले हे नीलनालिनच्छदवीक्षणे
 नीलं नीलवर्णं विशिष्टं यन्नालिनमराविन्दं तस्य योच्छदः पत्रतद्व-
 द्वाक्षणे विशिष्टे नेत्रे यस्यास्तस्याः संबोधने । सकणः पिप्पलीचूर्ण
 मयुक्तः सिंहीकषायः कण्टकारीः काथः सपीतः क्षणाद्वशपल
 परमिति कालात् कासग्नासकरः कासरोगस्य ग्नासंकवलंक
 रेत्येतादृशी भवती ॥ यथोक्तम् ॥ कण्टकारी कृतः काथः सक
 णः सककासहेति ॥

भाषाटीका

पीपलों के चूर्णको कटेलोको जड़ के चक्कल में मिठा के
 दोनो का कादा करके पीचैतौ शीघ्र ही कासरोग जातारहै
 --अत्र चूर्णमाह । पिप्पलीति

पिप्पलीपिप्पलीमूलविभीतकमहौष
धैः मधुनासोवितैःकासःप्रशाम्यति-
कुतूहलम् ॥१०॥

मधुनासाक्षिकेण सह सोवितैः रूपभुक्तैः पिप्पल्यादिचतुर्णां
चूर्णैः कासः कासरोगः शाम्यति शान्तो भवतीति कुतूहलं स्वत्पापायेन
महद्गुणं भवतीत्यद्भुतम् भाषाटीका

पीपलः पीपलामूलः बड़े डेका वक्कल और सोह तीनो के चू
र्ण कुं नौ दिक के साथ चाटने से स्वासी रोग शान्त हो जाता है १०

अवलेहांतरमाह कटु तैलेनेति

कटु तैलेन संयुक्तो गुडो यावन्न सोवितः ॥

तावन्न शयति किंश्वासः पीयूषमधुराधरे

॥ ११ ॥

हे पीयूषमधुराधरे पीयूषमसृतामिव मधुरो मिष्टोः धर
ओष्ठौ यस्यास्तत् सम्बोधने यावत् यावत्काल पर्यन्तम् कटु
तैलेन सर्वपक्षेहेन संयुक्तः सम्यक् प्रकारेण मिलितो गुडः द्रुमुपा
कोन सोवितो नोपभुक्तः तावत्तत्काल पर्यन्तम् किमिति प्रश्ने
श्वासः श्वासरोगो न शयति आपेतु न शयतीत्यर्थः ॥ यथोक्तम्
गुडं कटुक तैलेन मिश्रयित्वा समं लिहेत् ॥ त्रिसप्ताहः प्रयोगेण श्वा
सनिर्मूलतां नयेदिति ॥ भाषाटीका

जवल्लग सरसों के तेल में पुराने गुड़ को भली भांति मिला
के चाटने का सेवन स्वासरोग वाला नहीं करेगा तब तक
क्या उसका रोग नष्ट होता है? कभी नहीं होता ॥११॥

कारणस्येति

रावणस्य सुता हन्यान् मुखवारिजधारितः

श्वसनं कसनं चापि तमिवा निलनन्दनः १२

मुखचारिजधारितः मुखचारेजे वदनारात्रिन्द मध्येधारितो-
धृतो रावणस्य सुतोऽक्षः अक्षशब्दे नात्र बहे दुक फलम् । श्वसन
श्वासरोगम् । कसनं कासरोगञ्चापि हन्यात् हिंस्यात् । कः कमिव
आनिलनन्दनो मारुतिः तामिव अक्षं रावणमिव । कपीशमक्षहन्ता
रं वन्दे लंकाभयंकरमित्यातिप्रसिद्धेः ॥

भाषाटीका

बहे डे कावक कल मुखमें रस्वने से स्वास और श्वासी नष्ट होय
अयीति ।

अयि प्राणप्रिये जातिफललोहितलोचने
शृण्दीभार्गीकृतः कथः कसन श्वसना-
हिराट् ॥ १३ ॥

अयीति मृदु संज्ञापे । अप्राणप्रिये प्राणात् हन्मामरुतातापि
या प्रीतिविषया । तत्संबोधने । हे जातिफललोहितलोचने जातेः
काम्पित्वदृशस्य फलं सस्यंतद्वलोहिते रक्तवर्णे लोचने नेत्रे यस्य
स्तत्संबोधने । जातिः सामान्यगोत्रयो । मालत्यामामलक्याञ्च-
चुल्यां काम्पित्वजन्मनोः । जातीफले छन्दसि चेति हेमचन्द्रः ॥ शृं
दीभार्गीकृतः कथः शृण्दीभार्गीस्थां प्रसिद्धाभ्यां रचितः कथायः
सपीतः सन् कसन श्वसनाहिराट् कसनं कासः श्वसनं श्वासरोगः
तयोराहिराट् सर्पराजो भवतीति शेषः ॥

भाषाटीका

सोंठ और भारंगी का काढ़ा कास और स्वास दोनों को नाश है
अत्र चूर्णमाहासंयुक्त इति

संयुक्तोगुडसापिभ्यां चूर्णस्त्विदमुक्तम्
निहन्ति तरसा स्वासं त्रासां निवसत्वा हरिः

॥ १४ ॥

त्रिकटुसम्भवः त्र्यूषणजनितश्चूर्णीगुडसर्पिर्भ्यां संयुक्तः क
र्तव्यः समाक्षितः सन्तरसाभ्रदितेश्वासंश्वासरोगानिहान्ति । तत्र
दृष्टान्तः । हरिर्नारायणः सतां नित्यानित्यवस्तुविवेकादि साधन
सम्पन्नानां मुमुक्षूणां साधूनां त्रासान् मृषाज्ञानजनितान् संसार
हेतून् दूरानिव ॥

भाषाटीका

सोण. मिर्च. और पीपल, तीनों दवाओं को बराबर २ ले
के चूर्ण करें. और चूर्ण के समान गुड, और दुगना घृत
ले. फिर उस चूर्ण को गुड और घी दोनों में मिलाय चाट
करें तो स्वास रोग शांति हो नष्ट होय। जैसे भगवान् साधू
स्वधर्माचरणशील भक्तन के डरों को शीघ्र नष्ट करे हैं तैसे १४

श्वासकासप्रतीकारांतरमाह। शृंगवेरससहिते

शृंगवेरसोयेन मधुना सह सोपितः। श्वास
कासमयंतस्य न कदाचित्कशोदारि ॥*

॥ १५ ॥

मधुना सह माक्षिकेण सार्द्धं शृङ्गवेरसः शृङ्गमिव वेरस-
शरीरमस्योते शृङ्गवेरमार्द्रकम्. तस्य रसो जलम्. मयेन मनुजेन
सोपितः उपभुक्तः शोकाशोदारि हेतु मध्ये. तस्य मानवस्य श्वास
कासयोर्मयं - कदाचित् कश्चिच्चदपि कालेन भवतीति शेषः।

भाषाटीका

मधु के साथ अद्रक के रस का जिस मनुष्य ने सेवन
किया उसको श्वास कास का डर कभी नहीं हुआ ॥ १५ ॥

अथ कषायांतरमाह। पुलोमजेत्यादिना

पुलोमजा वल्लभसूनुपत्नी तातात्मभू-
शरवरवाहनस्य । सौंदर्यदूरीकृत रामरा

मेकपायकः काससमीरसर्पः ॥१६॥

भोसौन्दर्यदूरीकृतरामरामे. सौन्दर्येण सुन्दरत्वेन दूराकृतान

हृदन्तरेण त्यक्तरामस्य दासरथेः रासासीताययासातत्संबोध
ने। पुलोमजावल्लभसूनुपत्नीतातात्मभूशेरवरवाहनस्य. पुलो
मजाशची तस्यावल्लभः पतिरिन्द्रः तस्यसूनुः पुत्रोऽर्जुनः तस्य
पत्नीद्रौपदी. तस्यास्तातो जनको दुपदः तस्य आत्मभूः पुत्रः शिखंडी.
शिखंडीवर्हचूडयोरिति मेदिनीकरः। शिखंडश्चूडास्यास्ती
ति शिखंडीसर्पः सख्यशेरवरः शिखाविन्यस्तमात्त्ययस्य स-
शिवः तस्य वाहनं यानं वृषः वृषशब्दनात्रवासकः वृषो धमेव
लीवर्देष्टुङ्गापुंराशिभेदयोः। श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च वाससुषिक-
शक्रले। तथा वास्तुधानमेदेपुमानेषु प्रकीर्तित इति मेदिनीको
षः। तस्य कपायः कथः काससमीरसर्पः कासरवसमीरः प-
वनः तस्य सर्पः पवनाशनः। अत्रानुक्तस्यापि मधुनः प्रक्षेपः
कर्तव्यः तथाचारदर्शनात्॥

भाषाटीका

बांसेका कादा स्वांसी का नाश करनेवाला है ॥१६॥

फलत्रयमिति

फलत्रयं छिन्नरुहासूचित्रास्नाकुमि
घ्नः सकटुत्रयच। चूर्णसमांशसितया-
समेतं कासं जयेन्नात्र विचारणीयम् ॥१७॥

फलत्रयं फलानां पथ्याधात्रीविभीतानां त्रयम्. छिन्नरु

हा अमृता कथम्भूता छिन्नरुहासूचित्राचित्रेण चित्रकेण साहेता
स्नाकुमिघ्नो विडङ्गकटुत्रयं त्रिकटु। स्तेषां समांशं समानभागं
चूर्णासितया शर्करया समेतं संयुक्तं महीतं कासं जयेत् अत्र
किमपि नाविचारणीयम्। चूर्णाद्विगुणासितायोज्या॥ यथोक्तम्॥

चूर्णे गुडः समो देयः शकरी द्विगुणामतेति ॥

भाषाटीका

त्रिफला. गिलोय. चीता. रायसन. बायाचिडंग. सोंठ. मिर्च. और पीपल ये दशों वस्तु समान २ भाग लेके. पीसके. डूनका चूर्ण करना. और सब चूर्ण के समान उस्में शक्कर गेरनी. इसके सेवन से खांसी अवश्य जाय कुछ शंका नही ॥

इति कासश्वासप्रतीकारः ॥

अथामवातप्रतीकाराय गरण्डस्नेह युक्त दशमूलशंठीकायावा
ह। दशमूलेति ॥

दशमूलकषायमिश्रितं चालुलनेवि-
श्वकषायमिश्रितं च प्रपिबेत् क-
टिकुक्षिवास्तिशूलध्रुवमेरण्डजमेकमे-
व तैलम् ॥ १८ ॥

अस्य सम्प्राप्तिर्यथा । विरुद्धाहारचेष्टस्य मन्दाग्नेर्नि-
श्चलस्य च । स्निग्धं मुक्तवतो ह्यन्नं व्यायामं कुर्वतस्तथा ॥ वायु-
नांप्रेरितो ह्यामः श्लेष्मस्थानं प्रधावति तेनात्यर्थमपक्वो सौधमनी-
भिः प्रपद्यते ॥ वातपित्तकफैर्भूयो दूषितः सोऽन्नजोरसः । स्त्रोतांस्य-
भिष्यन्दयाति नानावर्णोऽति पिच्छिलः ॥ जनयत्याग्निदोर्वल्यं
हृदयस्य च गौरवंम् । व्याधिनामाश्रियो ह्येष आमसंज्ञोऽतिदारुणः
॥ युगपत्कुपिता वेतौ त्रिकसांधिप्रवेशकौ । स्तब्धञ्च कुरुते गात्र-
मामवातः स उच्यते ॥ तस्य रूपम् । अङ्गमर्दोऽरुचिस्तृष्णा प्याल-
स्यं गौरवं ज्वरः । अपाकः श्वनताङ्गानां आमवातस्य लक्षणम् ॥
सात्रिधा । पित्तात् सदाह रागञ्च स शूलं पवनानुगम् । स्तिमितं गु-
रुकण्डुञ्च कफचुष्टं तमादिशोदिति निदानम् ॥ विरुद्धाहारचेष्ट-
त्या विरुद्धाहारः क्षीर मत्सादिः । विरुद्धाचेष्टामुक्ता व्यायामादि-

तदुक्तस्य । निश्चलस्य निर्व्यापारस्य । सिग्धं मुक्तवतो ह्यन्नं व्या-
 यामं कुर्वत इति मिलितो हेतुः । श्लेष्मस्यानमामाशयसन्ध्यादेः ।
 तेन श्लेष्मस्यानगतेन अत्यर्थमपक्वः पित्तस्यानगमनतुपक्वोऽभ-
 विष्यदित्यभिप्रायः । असौ आमः धमनीभिः प्रपद्यते धमनीमार्गे
 स्थलाते । भूयो दूषितोऽतिशयेन दूषितः । सोऽन्नजोरसः आमः सो-
 तास्याभिष्यन्दयाति सप्ततम्यरस वहसिरावरोधं कृत्वा सोतां सिगु-
 रूणि करोत । नानावर्णः वातादिजनितवर्णभेदान्नानावर्णः ॥ आम-
 स्वरूपन्तु । अजीर्णाद्योरसोजातः संचितो हि क्रमेण वै । आमसंज्ञा स-
 लभते शिरोगात्ररुजाकरः । अजीर्णात् भुक्तादजीर्णात् ॥ अस्य लक्ष-
 णान्तराणि गौरवाभियान्तिरिव तानि । अस्य चिकित्सार्थं दशमू-
 लेत्यादिश्लोकः । हे ललने अहौकामिति ललिते इच्छति रन्तुम्
 • ललईप्यासाम् • चूरादीनावाणिजिते पक्षे ल्युर्गुज्वा । आमकृते
 कटिकुक्षिवास्ति शूले • दधमूलकप्रायमिश्रितं दशमूलस्य • वि-
 ल्वस्यो नागरं भारीपाटलागणिकारिका । शालपर्णी प्रशिपणी
 बृहती द्वयगोक्षुरम् ॥ उभाम्यां यच्च मूलाभ्यां दशमूलमुदाहृतमि-
 त्युक्तस्य कषायेण काथेन • मिश्रितं मिलितमथवा विश्वकषा-
 येन शण्ठीनेयासेनामिश्रितं युक्तं ध्रुवं निश्चितम् • स्फण्डजसुरु-
 वूकसम्भूतमेकं केवलं तैलं स्नेहमेव प्रक्षिपेत् । तथा हि चक्रपा-
 णिदत्तः । दशमूलीकषायेण विवेक्षानागरम्भसा । कुक्षिवास्तिक-
 टीशूले तैलमेरुण्डसम्भवमिति ।

भाषाटीका

जो आमवात से कमर कुरव और वास्ति स्थान में -
 शूल अर्थात् बड़ी पीड़ा होय तो दशमूल के काढ़े में वासोंद
 के काढ़े में मीलाय के केवल एक अरुंड के तेल को ही-
 पान करे तो सुखी होय ॥ १८ ॥

कषायान्तरमाह। रास्नेति

रास्नासृतानागरदेवदारुपंचाङ्गि-युग्मेन्द्र-
यवैकषायः रुचूकतैलेन समान्वितोय
हृत्तीभवदामसमीरणस्य ॥१९॥

रास्नादिपंचदशभिः कृतः कषायः रुचूकतैलेन समान्वितः -
एरण्डस्नेहेन सहसेवितः आमसमीरणस्यामवातस्य हृत्तीनाशको
भवेत् ॥ रास्नादय उक्तार्थाः ॥

भाषाटीका

रायसनकेवीज-गिलोय-सोंठ-तथापूर्वोक्तदशमूल-और
इन्द्रजौ-इनकरकरचाजो काय उस्को अरुडकतैलकसाथ
मिलाके पीनेसे आमवात का रोग नष्ट होय ॥ १९ ॥

विश्वागुडच्योः कायमाह। विलासिनीति ॥

विलासिनी विलासेन विलासिहृदयं य
था तथागुडची विश्वेन हरेदामसमी-
रणं ॥२०॥

विश्वेनशक्यमासहगुडचीकायः आमसमीरणमामवातं
हरेत्। काकिंकेनेवेति दृष्टान्तमाह। विलासिनी विलासिनीयुक्ता
पूर्वोक्तास्त्री-विलासिहृदयं विलासिनोभोगिनः कामीजनस्यवि-
त्तां विलासेन हावप्रभेदेन यथाहरेत् तथेत्यर्थः ॥ दाधिमत्स्यगुडं-
क्षारं पोतकीं साषापिष्टकम्। वर्जयेदामवाताती दुष्टनीरमनूपजम्

भाषाटीका

गिलोय और सोंठ का काढ़ा पीनेसे आमवात नष्ट होता है २०

इत्यामवातः

अथ चक्षुरोगस्य चिकित्सा माह

सन्धारोते

सम्यक्स्विन्नाश्च गजलरसेकाननोत्थाः
कुलत्याश्च लवङ्गाः परिहृततुषाः प्रोदसी
मान्तिनीभिः सूक्ष्मापिष्टाः पटुरसानिशा
चूर्णपूणाः क्षपायाचक्षुःक्षिप्ताः सकलरुधे
रसंहरति त्र्यह्णेणः ॥ २३ ॥

काननोत्थाः वनोत्पन्नाः कुलत्याः एक प्रसादाः चैलेव-
स्त्वे. वङ्गाः कीरिताः। पुनश्च दोलायंत्रेण लज्जालजरसे अजासूत्रे
सम्यक्स्विन्नाः शोभनप्रकारेण पाचिताः। पुनः प्रोदसीमान्तिनी
भिर्निपुणस्त्रीभिः परिहृततुषाः निस्तुषीकृताः पुनस्ताभिरेव सूक्ष्म
यथा तथा पिष्टा चूर्णीकृताः पुनश्च पटुरसानिशा चूर्णपूणाः प
टुलवणं सैन्धवम्. लवणं नेत्रयोर्दोषे प्रायशः सैन्धवापिनेत्युक्तेः
। रसो गंधरसो बोलमिति यावत् निशाद्वारङ्गाः सतासां चूर्णेन रजस
पूणाः पूरिताः युक्ताः कार्याः। ते च चतुरमाहिलया क्षपायां निशा
यां चक्षुःक्षिप्ताः नेत्रन्यस्ताः त्र्यह्णेण दिवसत्रयेण. सकलरुधिरं
समस्तरक्तकृताभिष्यंदं संहरति नाशयंती ॥

भाषाटीका

वनकलयीन को उत्तमस्वच्छवस्त्वकी पोटली में बांध
के उस पोटली को डोलायंत्र की विधि से अधर लटकवाय के
वकरी के सूत्र में अच्छे प्रकार उवाले. जब उबल के गल जाय
तब उनके तुष को दूध के चतुरस्त्री उन्हें काजल के समा
न सूक्ष्म पीसे. पीछे उसी पीट्टी में सैन्धालूनी. बोल और ह
ल्दी इनके सूक्ष्म पीसे चूर्ण को उष्ण रसायन के चतुरनारी रात
को नेत्रों में आज दें तो तीन दिन की ऐसी क्रिया नेत्र के सा
रे बिगड़े रुधिर और सम्पूर्ण विकारों को हर लेगी ॥ २३ ॥

लोहोष्णराजोति

लोलिस्मराजकविनावनिताऽवतंसोशि
 ग्नारमुष्यकथितोस्ति किमुपयोगः ॥
 एतस्यपक्षवरसात्समृद्धोः किमन्यत्-
 दृग्वाधिमात्रहरणे महिलामगणये ॥

॥ २२ ॥

हे वनितावतंस वनितानां शिरोमुषणे लोलिस्मराजकवि-
 नामंथकत्रा असुष्यशिरोः शोभांजनस्य किमु किमर्थमुपयोग-
 आचरणं कथितोभिहितोऽस्तीति चेदिति पोषः । हे महिला मग-
 णये महिलासुयौवनमदमत्ता सुवामा सुअग्नेपुरस्तात् प्राधान्ये
 नगणितुं योग्यं हरयाधिमात्रहरणे दृशोर्व्याधिर्नैत्रयोरोगस्तन-
 मात्रस्य हरणेनाशकरणे एतस्य शिरोः पक्षवरसात् पत्रस्वरसात्
 समधोर्माक्षिकयुक्तात् अन्यदुभेषजान्तरं किमस्ति नास्तीत्य-
 र्थः ॥

भाषाटीका

सहजनेकेपत्तोंको मलकेउनकास्तनिचोडकेउ-
 समें सहतामिलाकेउस्कोनेत्रोंमेंआजेंतौनत्रोंकोसब-
 व्याधिनष्टहोय ॥ २२ ॥

कुवलयनयनेइति ॥*

कुवलयनयनेर्गुणं कफोद्वेः सहसितर्य
 शनैराचरी करोति प्रियकराभवका-
 मिनीनयोदालधुकुचशालिनिवदसिप्र
 युक्तम् ॥ २३ ॥

हे कुवलयनयने कुवलयामि दीवरं तद्वलवचीलेनेत्रे
 यस्यास्तत्संधोधने । सितया सह अव्येः कफोद्वेः अर्जुनं
 चक्षुरोग विशेषं यथोक्तम् । स्कोयः शशरुधिरोपमस्तुविन्दुः
 शकलस्थो भवती तदज्जुनं वदन्तीति । तमाशकत्वस्ति निराचरी

करोतिदूरीकरोति । तत्रदृष्टान्तः । काकमिषनबोढानववधूर्त्त
तनाविवाहिता । कामिनीमनसातिशयकामवती । लघुकुचशा-
लिनि । लघूहस्वौ यौकुचौस्तनौताभ्यांशोभायमाने । वक्षसि-
उरसिप्रियकरमिव । प्रियस्वपत्युः करहस्तं यद्यादूरीकरोति त
येत्यर्थः ॥

भाषाटीका

नेत्रको सफेदी में जो ससे के रुधिर सरीखी कीला
लसक वृंद सीझोय उसे अर्जुन कहें हैं सो अर्जुन सार के
साथ समुद्र फेन को घिसके आजै तो दूर हो जाय ॥ २३ ॥

इतीति

इति निगादितमार्ये नेत्ररोगातुराणां निशि
समुद्युष्टताग्न्या सेव्यमाना सुरवाय अ
यिनय शिशुलीला लोलहृष्टे त्यमग्नाज
नयसिधत कस्माद्विपरीत्यं परतु ॥ २४ ॥

हे आर्य हे सत्कुलज नेत्र रोगा - तुराणां सम्बन्धे . सम
धुद्युष्टताग्न्या समुद्युष्टताभ्यां माक्षिकगव्याज्याभ्यां सहिता अग्न्या
त्रिफलानि शिशुलीला सेव्यमाना कृतसेवना माक्षिता सती सुरवाय
शर्मणे भवतीति निगादितं वैद्योरितिशेषः । त्रिफलामधुसर्पिभ्यां
निशि नेत्रवलायचोति वाग्भटः अतीत्याभिसुरवीकरणे . हेनव
शिशुलीला लोलहृष्टे नवीनव्योयः शिशुः शावकोति वालक
स्तस्य यालीला करचरणादि चालनस्वरूपा कैलस्तद्व्योला-
अस्थिरदृष्टिर्लोचनं यस्यास्तत्संबोधने । त्वमपि अग्न्याग्नेष्टाय
रतु च तद्वातिखेदे नेत्ररोगातुराणां निशिकस्मात् हे तो वैपरीत्यं
विपरीतमावं जनयासि । यातो नेत्ररोगिणो मैथुनं सर्वथा निमिद्धम् ।
मधुद्युष्टताभ्यामित्यत्र मधुनो मद्यस्याप्यानिष्टकरत्वाद्द्वैपरीत्यम् ॥

भाषाटीका

रातमें मधु और घी के साथ त्रिफला का सेवन नै
त्रों के रोगों को मुख्य के अर्थ है ॥ २४ ॥

रात्र्यन्धतां पायमाह । निराकरोतीति

निराकरोति नक्तं ध्यं सगोमय रसा कणा
यथारतं नरमणी रमणस्य महावल ॥ २५ ॥

सगोमयरसाकणा गामयसेन सह घृष्टा पिप्पली नक्तं
ध्यं रात्र्यन्धतां निराकरोति दूरे करोति । तत्रोदाहरणं यथेति ।
यथारमणी रमयति नरमिति रमणी विशेषाङ्गना रसेन सुरतेन
रमणस्य रमयति कामिनी मिति रमणः पतिस्तस्य महावलं म
हत् सामर्थ्यं निराकरोति तथेत्यर्थः ॥

भाषाटीका

गायके गोवर के रस में पीपल को घिसके आंजें तौ-
रतोंधा दूर हो जाय ॥ २५ ॥

श्यामेद्विति

श्यामे श्यामे प्रिय श्यामे श्यामा बोधित
मानसे । शक्रं शमयति क्षिप्रं माक्षिकमा
क्षिकान्वितम् ॥ २६ ॥

हे श्यामे षोडशवर्षवयस्का अप्रसूताङ्गना श्यामा तस्याः
संबोधने । पुनः हे अश्यामे श्यामवर्णा श्यामा न श्यामा अश्या
मा गौरवर्णा तत्संबोधने । पुनश्च हे प्रिये श्यामे प्रियो भर्ता
श्यामो वर्णतः कृष्णो यस्याः यद्वा प्रिया हृद्वा हृत् प्रिया श्यामा
कालिका यस्यास्तत्संबोधने । हे श्यामा बोधित मानसे श्यामा
अप्रसूताङ्गना षोडशवर्षिकी सखी तथा बोधितं सम्यक् ज्ञापि
तं मानसं मनो यस्यास्तस्याः संबोधने माक्षिकान्वितं मधु युतं

माक्षिकं स्वर्णमाक्षिकं दृष्टुं नेत्रे न्यस्तं सत् शक्यं शक्यं कामिध
नारकापिण्डकानि भंनेत्ररोगांश्चिप्रमरं शमयति नाशयति ॥

भाषाटीका

मधुकेसाय सोनामारवीको विसर्केनेत्रमें आजेंतौथे
डेदिनकाजनेत्रमें फूलाहोयतौ शीघ्रही कटजायगा २६
इति नेत्ररोगप्रतीकारः ॥

अथ कामलाप्रतीकारमाह । त्रिफलोति

त्रिफलावृषभूनिस्वनिस्वतित्तमसृताकु
नः कायामधुयुतः पीतः कामलापा
ण्डुरोगजित २७

तत्र पाण्डुरोगभेदस्य कामलाया निदानपूर्विकां सम्प्राप्ति
माह भावमिच्छः स्वप्रकाशे । पाण्डुरोगी तु योत्यर्थं पित्तलानि नेत्रे
वर्ते । तस्य पित्तमसृङ्मांसं दग्ध्वारोगाय कल्पते । पित्तं कर्तृ । द
ग्ध्वामन्तुष्य । रोगाय कामलारूपाय पाण्डुरोगिण रक्षातिशये
तापित्तलमेव या कामला भवतीति नायं नियमः किन्तु कामला-
स्वतंत्रापि भवति । यथा राजयक्ष्मा कुसादुपेक्षिता दूयति । नायं
नियमः किन्तु राजयक्ष्मा स्वतंत्रा भवति तद्देष्टव्यम् ॥ कामला
या लक्षणप्याह सरस्व । हरिद्रः नेत्रैः सुभृशं हारिद्रत्वं नखान
नः । पीतरक्तशकृन्मूत्रोभेकवर्णो हितोद्भूतः ॥ दाहविपाकदौ-
र्बल्यसदनारुचिकर्षितः ॥ हारिद्रं हारिद्रावर्णम् । पीतरक्तशकृन्
मूत्रः । पीते रक्तवाशकृन्मूत्रे यस्य सः । भेकवर्णः रक्तवर्णः
इति ॥ त्रिफलावृषभूनिस्वतित्तमसृताकु
नो माक्षिकसाहितः पीतः सन् कामलापाण्डुरोगजित् कामल
कृतोयः पाण्डुरोगः तस्य नाशको भवती । यद्वा कामलारोगं
पाण्डुरोगञ्च जयतीत्यर्थः । यथाह चक्रपाणिदत्तः । फलत्रिका

सृतावासातिकासृनिर्वानिम्बजः। क्वाथः दोद्रुतो हन्यात् पाण्डु
रोगसकामलमिति ॥

भाषाटीका

त्रिफला वासा चिरायता नीव कुटकी और गिलोय
इनका काढ़ा बनाय के रंडा कर के उसमें साड़ित मिलाय के
पीने से पाण्डुरोग कामलारोग के साथ नष्ट होय ॥ २७ ॥

देवदालीति

देवदालीफलरसो नस्य तो हन्ति काम-
लां संदेहानात्र संफुल्लनीलोत्पल
विलोचने ॥ २८ ॥

देवदालीफलरसः देवदाल्याः कण्टफलायाः फलसू
तस्य रसो वस्त्रनिष्पीडितजलसू सनस्यतः नासिकायां प्रदा-
नात् कामलां स्वनाम्नारव्यांतरोगं हन्ति नाशयति हे संफुल्लनी
लोत्पलविलोचने संफुल्लं विकसितं यन्नीलोत्पलमिदीवरं
तद्द्विलोचनेनेत्रे यस्यास्तत्संमोचने। अत्रास्मिन्नुपचारसं
देहो वापरस्त्वयानकार्य इति शेषः ॥

भाषाटीका

घर्घरवेल और सौनेयाइत्यादि भाषा प्रसिद्ध जो देव
दाली उसके फल की नस्य लेने से कामलारोग नष्ट होय है
इसमें संदेह नहीं २८ ॥ देवदाली के फल के जल की नासले

अत्राञ्जनमाह। गिरिमृदिति

गिरिमृद्धान्निधानीणामञ्जनकामलापहं

इदं न हि भवतामिथ्याशपथस्तुतवागनेरः

गिरिमृत्तगैरिकम् रात्रिर्हरिद्रा धान्नीशामलकी

स्पर्शचूर्णस्याञ्जनकामलापहं भवति। हे अङ्गन इदमञ्जनं

मिथ्यानेवमवेदत्र तवसपथः शयनंमयाक्रियते इतिशेषः ॥

भाषाटीका

गेरु इल्दी और आमले इनतीनों को बहुतमहीनपीमके
नेत्रों में आंजे तों कामलारोग नष्ट होजाय ॥ २९ ॥

अयीति

आयिमनोजकुंडलेस्फुरन्मुखेन्दुमंड-
ले गवापयःसनागरनिहन्तिकाम
लाभरं ॥ ३० ॥

आयिमनोजकुंडले मनोजे शोभनेकुंडलेकर्णवेष्टनेयस्य
स्तत्संबोधने । हेस्फुरन्मुखेन्दुमंडले इन्दोर्मंडलंवाहिर्वेष्टनम् । मुखे
मिन्दुमंडलमिवोते मुखेन्दुमंडलं स्फुरद्दीप्यमानं मुखेन्दुमंडलं य
स्यास्तत्संबोधने । गवास्पयोगोमूत्रं शंखासद्वीतंसत् । कामला
भरंकामलातिशयंनिहन्ति भाषाटीका
यिसीसोठगोमूत्रमेंमिलाकेपीनेसेकामलारोगनष्टहोताहै३०
इतिकामलाप्रतीकारः ॥

अथयोनिशूलप्रतीकारमाह । पिचुमंदरसेनेति ॥

पिचुमंदरसेनमिश्रितैः पिचुमंदानिल
शत्रुबीजकैः घटितांघटिकाभगान्त
रेभगशूलप्रशमायधारयेत् ॥ ३१ ॥*

पिचुमन्दोनेस्वः अनिलशत्रुरण्डः तयोः पिष्टैः बीजकैः
बीजैः पिचुमंदरसेनमिश्रितैः पिचुमर्दस्यनिस्वस्यरसेनस्वर्गसेन-
मिश्रितैः सस्मर्दस्यकीकृतेस्तर्धदितारं चितां । घटिकांघुटिकां भग
शूल प्रशमायभगेजन्मवर्त्मनिशूलं रोगविशेषस्तस्यप्रशमायश
मतायैः भगान्तरे संसारमार्गस्यान्तधारयेत् स्थापयेत् ॥

भाषाटीका

निबौली और रेंडी इनको कुटके सूक्ष्म करके पीस लें. पी
छेनी वृका रस गेर के मांडले जब मांडते २ उनका एक जी
हो जाय तब आंवले प्रमान गोलियां बना लें. सो गोली
योनी में जो शूल रोग होय तो उसकी शांति के लिये भग के म
ध्यधारण करें तो योनी शूल नष्ट होय स्त्री सुख पावे ॥ ३१ ॥

तरुणीति

तरुण्युतरणी मूलं छागी सर्पिः सनागरं ।
शिवशस्त्राभिधांवाधां योनिस्थां हन्ति स
त्वरं ३२ ॥

हे तरुणी हे युवाति उत्तरुणी मूल मिन्द्रवारुणी मूलं सना
गरं शण्ड्या संह. अजाज्येन युक्तं कार्यम्. तस्य लेपात्. योनि
स्थां. शिवशस्त्राभिधां शिवस्य शस्त्रं शूलं तदेवभिदानामयस्याः
सातांवाधां व्यथां सत्वरं तूर्णं हन्ति नाशयति ॥

भाषाटीका

दूध्रायण की जड़ और सोठ इनको पीस के सूक्ष्म चूर्ण
कर लें. उसमें बकरी का घी मिलाय के घोटके लेप बनाय
ले इसका योनी में लेप करने से भग के मूल की पीड़ा जाय
। अथ प्रसूतानां योषितां सान्यशोधनाय कषायमोह । गोपीति ॥

गोपीवृकीदारुकिरातमूर्च्छातिक्तामृता
विश्वधनेन्द्रजानाम् काथायसुको-
मृगलोचनानां दुष्टस्य दुग्धस्याविशोधना
यै ॥ ३३ ॥

गोपीशारिषा. वृकीपाठा. दारुदेवदारु. किरातो मूनिम्बः ।
मूर्च्छापीलुपर्णीलता. तिक्ताकडुकी. अमृतागुडची. विश्वशण्डी.
धनोमुस्तकः. इन्द्रजः. इन्द्रयवः. सते सासौषधीनामयं काथोमृग

लोचनानामेणीनयनानांदुष्टस्यदोषयुक्तस्य दुग्धस्यवालजी
वनस्य विशोधनायनिर्दोषीकर्णाय उक्तोभिहितः॥

भाषाटीका

मैंऊँ जिसे गौडिये अनन्तमूल कहते हैं यासापटांडू
जिसे गौडिये आकनादी कहते हैं देवदारु चिरायता मुरह
कुटकी गिलोय सोंठ मोथा और इन्द्रजौ इन दश औषधों
काकादा पीनेसे स्त्री का जो दूध दुष्ट होजाय सोशुद्ध होय।
जिस दूधके पीनेसे बालकको रोग होय वही दुष्ट दूध है ३३
अथप्रदरप्रतीकारमाह। कटुकटेरीति॥

कटंकटेरी रसजाब्द वासा मूनिस्वमल्ली
तिलजः कषायः क्षौद्रान्वितश्चञ्चल
लोचनानां नानाविधानि प्रदराणि हन्या
त् ॥ ३४ ॥

कटंकटेरी दारुहरिद्रा रसजं रसांजनम् अव्वोमुस्तकः
वासा अटरुषः मूनिस्वश्चिरचित्तः मल्ली भस्मातकः तिलोहोम
ध्यानम् कटंकटेर्यादिभ्य उत्पन्नः कषायः कायः क्षौद्रान्वितो-
माक्षिकयुक्तः पीतः सन् चञ्चललोचनानां तरलेक्षणानां नारी-
णां नानाविधानि चतुःप्रकाराणि प्रदराणि हन्यात्। चतुर्विधमुक्तं
भावमिष्टे नस्यप्रकाशे। तं स्लेष्मपित्तानिलसन्निपतैश्चतुःप्र-
कारं प्रवदन्ति वृद्धा इति॥

भाषाटीका

दारुहल्ली रसौत मोथा अडसा चिरायता मिलाया
औरतिल इनके काढ़ेको मधुमिलाय के रोगी पीवें तो सब
प्रकार के प्रदर नष्ट होय जाय ॥ ३४ ॥

कुवलयदलनेत्रे इति॥

कुवलयदलनेत्रे तण्डुलीयस्य मूलं रस
जमापि समांशं भेषजं हृन्मृतम् । हि
मकरसुरिवयुक्तं तण्डुलाम्भोमधुभ्यां प्रद
रदरमुदीर्णं सुन्दरीणां निहन्ति ॥ ३५ ॥

हे कुवलयदलनेत्रे कुवलयस्येन्दोवरस्य दलपत्रं तद्वन्नेत्रेय
स्यास्तत्संबोधने । हे हिमकरसुरिव हिमाः शीतलाः कराः किरणा
यस्य रतादृशो हिमांशुः तद्वन्मुखमास्यं यस्यास्तत्संबोधने । तं
डुलीयस्य अल्पमारिषस्य मूलं ब्रधः रसजमापिरसाज्जनञ्च
एतद्वन्मिथुनं समांशं तुल्यभागं भेषजमौषधम् । तण्डुलाम्भोम
धुभ्यां तण्डुलानां धान्यसाराणां क्षालितजलं मधुमाक्षिकञ्च ता
भ्यां युक्तं पीतं सत् सुन्दरीणां स्त्रीणां मुदीर्णं महत्तरं प्रदरतरं प्रद
स्या सुगदरस्य दरं साध्वसं निहन्ति ॥ तदुक्तं भावप्रकाशे । रसा
ज्जनतण्डुलकस्य मूलं क्षौद्रान्वितं तण्डुलतौयपीतम् । असुगदरं स
र्वभवं निहन्तीति ॥

भाषाटीका

चौलाई की जड़ और रसौत इन दोनों को समान भाग
लेके कूट पीसके तण्डुलों के पानी और मधु के साथ पीने
से प्रदर का दर्द कैंसाही होय सो नष्ट होय ॥ ३५ ॥
अथ स्त्रीणां रजः प्रवृत्त्यवरोधस्य कुलटानां भूषणपातनस्य चो

पायमाह । मूलमिति

मूलं गवाक्ष्यं स्मरमन्दिरस्थं पुष्पावरो
धस्य बध्नुं करोति । अभर्तृकाणां व्य-
भिचारिणीनां योगोयमेव हृतगर्भपाते

॥ ३६ ॥

स्मरमन्दिरस्थं मुपस्थे स्थापितं गवाक्ष्या विशालाया-

मूलं व्रद्धः पुण्यावरोधस्य रजस्रसिरोधानस्य वधं करोति पुण्यप्रदं
भवतीत्यर्थः ॥ पुनः अभर्तृकाणां विश्वस्तानां व्याभिचारिणीनां कु-
लदानां च द्रुतगर्भयाते शीघ्रभूणस्याधः पातने चायमेव योग
उपायो स्तीति शेषः । अभर्तृकपदात् कुमारी प्रोषितपातिकयोर-
पि गृहणम् ॥

भाषाटीका

जो स्त्री अवस्था में रजस्वला होने से बैठ रहें सो स्त्री
इन्द्रायण की जड़ को भगमें रखें तो रजस्वला फेर होने ल-
गे जाय - और जो विधवा वा कन्या वा जिसका भर्ता वि-
देश गया होय ऐसी स्त्री व्यभिचार से गर्भवती हो जाय -
फेर वह गर्भगिराय भूण हत्या भी करना चाहै उस पा-
पिनी को गर्भगिराने का भी यही उपाय है ॥ ३६ ॥
अथैकेन श्लोकेनांतरवत्याः सुखप्रसववमनयोर्भेषजमाह । मध्याज्येति

मध्याज्ययष्टीमधुलुङ्गमूलं निपीयसू
तैसुसुर्वासुखन सुतण्डुलाम्भः सित
धान्यकल्कपानाद्भिर्गच्छति गर्भिणी
नाम ॥ ३७ ॥

सुसुर्वाशोभनं सुखं यस्याः सा । स्वाङ्गादिति डोप मधुमांसि
कम् । आज्यं सर्पिः यष्टी मधु यष्टी लुङ्ग मूलं बीजपूरस्य जडारते
यां कल्क कृत्वा तं निपीयपीत्वा गर्भिणी सुखेन अक्षेणेन सूते प्रसू-
ते । यथाह चक्रपाणिदत्तः । मातुलुङ्गस्य मूलानि मधूकं मधुसंयुत
म् । घृतेन सह पातव्यं सुखनारी प्रसूयते इति ॥ सुखप्रसवमन्त्रो
पि पठनीयः । स यथा । अस्ति गोदावरी तीरे जम्भलानामराक्षसी
तस्यास्मरणं मात्रेण विशल्या गर्भिणी भवेदिति । अत्र मध्याज्ये
विषमं ग्राह्ये अन्यत्समम् । अथ गर्भिणानां सतण्डुलाम्भः सितधान्य
कल्कपानात् शोभनतण्डुलजलेन सह सितधान्ययाः शर्करा

धन्याकयोः कल्कस्य पानात् पीतेः वमिर्वान्ति गच्छति ॥

भाषाटीका

गर्भवतीस्त्री पुत्रके जन्मने के समय जो मधु. ची. सु-
लहरी और विजोरे की जड़ इनको कुटपीस मिलायक
पीलेय तो सुखसे सोवै और जो गर्भवतीको छुदे भाने-
लगरही होय तो स्वेत तंदुलों के धोवन में स्वेत सक्कर-
और पिसाहुवा धानियां मिलायक पिलाय देतौ वमन-
कारोग चला जाय और नारी का चित्त अच्छा होजाय ३७

धन्याब्देति

धन्याब्दांऽवुद्धयाऽरुत्वाऽमृतविष्व
लारेण दुस्पशं शीतं गर्भिण्याः सूतिकया
अपिरुधिरुग्मा मातिसार ज्वरघ्नम् ॥
मुस्ताशुंगीविषाणाम्प्रशमयति रजः से-
वितं क्षौद्रयुक्तं बालानां वान्तिकासज्वर
मातिविषजक्षौद्रयुक्तरजोवा ३८ ॥

धन्या धान्याकम् अब्दो मुस्ता. अम्वुद्धय मुशीरही वेरं. अरु-
स्योनाकः अमुतागुडची. विषा अतिविषा. बलावाढ्यालकः
रेणुः पर्पटः दुस्पशं यौसः शीतं चन्दनम्. स्तेषां समाहारेण
कृतं काथितं जलं गर्भिण्याः स्त्रियः। पुनः सूतिकाया नवप्रसू-
ताया अपि यौषाया रुधिरुग्मा मातिसारज्वरघ्नम् रुधिररुक्च-
रुक्मा मातिसारश्च ज्वरश्च तान् हन्त्येतादृशम्। स्तदुक्तम् चक्र-
पाणिदत्तमिश्रेण। द्वीवेरारलुरक्तचंदनबलाधन्याकवत्सादनी
मुस्तोशीरयवासपर्पटविषाकाथं पिवेद्गर्भिणी। नानावर्णरु-
जातिसारकगदे गर्भाश्रिते वा ज्वरे योगोप्यं मुनीभिः पुराणि गदि-
तः सूत्यामये पूतमश्नते ॥

भाषाटीका

जोगर्मवतीस्त्रीके अथवा नयी प्रसूता स्त्रीके रुधिर का विकार वा रक्तामातिसार किंवा ज्वर होय वा ये सब रोग होय. तो धानियां. मोथा. खस. सुगंधवाला. सोनाक गिलोय. अतीस. बडियाला. पितपापड़ा. जवासा. और रक्त चंदन इन सबका दश औंषधों का काढ़ा पीवें तो उस स्त्रीके ये सब रोग नष्ट होय और स्त्री को सुख होय. ॥

मुस्ताशृंगी विषाणां चूर्णौ कृतानारजश्चूर्णं क्षौद्रयुक्तं मधु सहितमवलहेद तथा सेवितं सत्. वालानां स्तनंधयानां. वान्ति कासज्वरं प्रशमयति वापदान्तरं क्षौद्रयुक्तमतिविषजं रजः प्रातिविषा चूर्णं सेवितं तादृशं भवति। भावमिच्छस्तु। घनकृष्णरुणा शृंगी चूर्णं क्षौद्रेण संयुतं शिशो ज्वराति सारघ्नं कासं श्वासं वमिहरेत् ॥ अरुणा जतिविषा। चतुर्भाद्रिका ज्वराति सारं प्विती विशेषमाह ॥

भाषाटीका

जो दूध पीते बालक को. छर्हिवारवांसी और तप-आता हो तो मोथा. काकड़ा सांगी. और अतीस इनके चूर्ण को मधु में मिलाय के बालक को चढाय दे तो उसके सब रोग नष्ट हो जाय। अथवा अकेली अतीस के चूर्ण को मधु में मिलाय के चढावें तो भी रोग शान्ति हो जाय ॥ ३८

शिशोरति सारघ्नमाह। कुमाराति सारइति

कुमाराति सारं कषायः समं गामदासा रिवारो ध्नजः क्षौद्रयुक्तः सुदारो ध्ना वि ल्वाब्दं माजिष्ठु बालकषायो बलहेदइति

वाक्षौद्रयुक्तः ३९

समं गामं जिष्ठा मदाधातकी. सारिवांगोपी. राधो लोधः

सुषांनतुर्णांकषायः काथः क्षौद्रयुक्तो माक्षिक मिश्रितः कुमारा
निसारदेयः ॥ उक्तञ्च ॥ समङ्गधातकी लोघसारिवाभिः स्रुतजल
म् । दुर्द्वेरोपिशिशोर्देय मतीसारं समाक्षिकमिति ॥

भाषाटीका

जो बालक को अतीसार होय तो मंजीठ धाई के फूल
सारिवा और लोघ इन चारों का काढ़ा बनाय के उसमें मधु
मिलाय के पिवाय दे तो अतीसार बंद होजाय ॥

अपि चामदाधातकी रोध्रोलोघः विल्वं विल्वफलमामम्-
अब्दोसुता मज्जिषा समङ्गा वालाहीवेरम् । मदादीनांकषायः
अथवा सुषामवलेहः । क्षौद्रेण युक्तः कषायोऽवल्लेहो वा कुमा-
रस्यातिसारे हि तो भिहितः ॥

भाषाटीका

धाई के फूल लोघ वेलागीरी मोथा मंजीठ और सुगं
ध बाला इन पांचों का काढ़ा वा चटनी पिलाने वा चटने
से बालक का अतीसार दूर होता है ॥ ३९ ॥

प्रसंगाद्ब्रवालरोगाणां निदानादिकं लिख्यते ॥ + ॥

धान्यास्तु गुरुभिर्मोज्यैर्विषमैर्दोषजैस्तथा । दोषादेहे प्रकुप्यंति
ततः स्तन्यं प्रदुष्यति ॥ मिथ्याहारविहारिण्या दुष्टावातादयः स्ति
याः । दूषयन्ति पयस्तेन जायंते व्याधयः शिशोः ॥ वातदुष्टं शिशुः
स्तन्यापि च न वातगदातुरः । क्षामस्वरः कृशङ्गः स्याद्ब्रह्मचिरामूत्रमा-
रुतः ॥ १ ॥ स्थिन्नो भिन्नमलो बालः कामलापित्तसंगवान् । तृष्ण
लुरुष्णसर्वाङ्गः पित्तदुष्टं पयःपिवन् ॥ २ ॥ श्लेष्मदुष्टं पिवन् क्षीरं
बालुः श्लेष्मरोगवान् । निद्रार्दितो जडः शून्यवक्त्राक्षः प्लुर्दनः शिशुः ॥
॥ ज्वराद्या व्याधयः सर्वे कथिता महतान्तये । बालानामपि ते
तद्वद्ब्रह्मव्यामिषगुतमौ रिति ॥

इति श्री दिवाकरसूनु लोलिम्मराजविरचिते वैद्यजीव
नेष्टृतीयो विलासः ३॥

इति श्री कुलावधूत श्री परमहंस परिव्राजकाचार्य श्री
महारीहरानन्दनाथभारतिशिष्यवास्तावधूत श्री सुखानन्दना
थविरचितायां सुखानन्दीन्यां लोलिम्मदीपिकाया तृतीय-
विलासस्य प्रकाशार्थः ॥४॥

श्रीगुरवे नमः।

अथ क्षयादिगदानां चिकित्सां श्रोतुं तत्कलोपकमते ॥ विद्वत्सलमे
ति ॥ - विद्वत्सलमलोलिम्मनृपतेर्षीमेव ल
सतः तस्मिन्नेजायते स्वामिन् पुनः कि
ञ्चिन्न रूपय ॥ १ ॥

विद्वन्तीति विद्वांसः आयुर्वेदज्ञाः तेषु ललमं प्रधानमुत्तमोप
लोलिम्मनृपतिस्तस्य लोलिम्मराजस्य वचोवाण्या विलासा
लीलातस्याः श्रवणात् तस्मिन् अलं प्रत्ययः श्रवणेच्छानि श्रुतिर्न जा
यते अतः हे स्वामिन् पुनः किंचिन्न रूपय कथय ॥ १ ॥

लोलिम्मराज आह । क्षयोति

क्षयोत्पत्तिविनाशाय सिंहास्यः सेव्यतां
सदा बहुनामस्य विश्वासो जातः क
मललोचने ॥ २ ॥

हे कमललोचने हे पद्मेक्षणे क्षयोत्पत्तिविनाशाय क्ष
यस्य यद्गमणी नृपामयस्य उत्पत्तिः प्रादुर्भावस्तरपविनाशाय-
अदर्शनाय सिंहास्यो वैद्यमाता सदा सेव्यतां सर्वदा सेवनीयः ।
सदाशब्देन अन्योपायोऽपि नासकस्य त्यागो न कार्य इत्यभिप्रे
उक्तञ्च । वास्तायां विद्यमानायां शायां जीवितस्य च । रक्तपित्त
क्षयीकासी किमर्थमवसीदतीति ॥ अस्य सेवनस्य बहुतराणां

विश्वामोनेश्चयोजातउत्पन्नः॥

भाषाटीका

३४

क्षयीरोगकेविनाशार्थनौसैकसेवनसवनेउत्तमकहाहै॥

अयिसुन्दरीति।

अयिसुन्दरिसुन्दराननेरुचिरापांगतरंग

लोचने नवनीतमधुपलाशनाडुडु

राजोपिभवेत्क्षयःक्षयः३

अयिसुन्दरिहेसुन्दर। हेसुन्दराननेसुन्दरशोभनमानने
यस्यास्तत्संबोधने। हेरुचिरापाङ्गतरंगलोचनेरुचिरोशोभनी
योअपाङ्गोनेत्रान्तोतयोस्तरंगालहयोययोस्तादृशलोचनेनेत्र
यस्यास्तत्संबोधने। नवनीतमधुपलाशसंयोगनवोद्धृतचमधु
माक्षिकञ्चउपलाशकैराचनयाण। ममनाहमक्षणात् उडुरा
जोपिउडुपुनक्षत्रेषुराजतेराजदोसो। किपू तस्यापिनक्षत्रेश
स्यापिक्षयोयक्षमरोगःक्षयोभवंत्नष्टोभवेत्॥

भाषाटीका

र्याड

क्षयीरोगकेनष्टकरनेकेलिएनौवीऔरमधुतय्यामितो-
पल। तीनोंसिल्लयसेवनकरेतौक्षयीरोगकाक्षयहोय॥

इतिक्षयप्रतीकारः।

अथव्रणोपवर्धमाह। अयीति

अयिकोमलकुन्तलावलीविलसन्-

मालतिकामनीहर त्रिफलाजानितः

कषायकःसाहितोगुरगुलुनाव्रणजयत

॥ ४ ॥

अयीतिमृदुलभाषणेसम्बोधनम्। हेकोमलकुन्तलावली
विलसत्यल्पमालिकामरे। कोमलानांमृदुलानां कुन्तलानां

बालानां रौमावली पट्टिः अलकपरम्यरावातया विलसन्ती वि-
लाससाहिता या पक्षवर्षयुक्ता मासिका पुष्पविशेषजातिर्वा. त-
स्याः भस्त्रत्कषी यस्यास्तत्संबोधने । विलसन्मालातिकाम-
नोद्धरे इति पाठान्तरं वा गुग्गुलुना साहितः कुंभोत्सृज्य लकेन यु-
क्तारिचफलाजानीतः कषायकः व्रणरोगं जयेत् ॥

भाषाटीका

गुग्गुलुकं मायात्रिफलाकाकादापीवैतौ व्रणकुंजीतले-
गासी अथ मदः प्रतीकारमा

मदनज्वरकारिनामधेये रसिकेरत्नक-
ले प्रभातकाले शिशिराम्बुपिवन्मधु-
प्रयुक्तं गणनाथोपि भवात्कलास्थिशेषः

॥ ५ ॥

हेमदनज्वरकारिनामधेये मदनज्वरं कामज्वरं करोति
तच्छीलं नामधेयं यस्यास्तत्संबोधनं । हेरसिकेरसोरागः स्वेदो-
स्ति यस्याः रुन् । तत्संबोधनं । हेरत्नकले प्रभातकाले अहर्मुख-
समये मधुप्रयुक्तं माक्षिकसाहितं शिशिराम्बुमुशीतं पानीपापि-
वनं गणनाथोपि लम्बोदरोपि किल निश्चयेन अस्थिशेषो भवेत्
पेदसः क्षयात् ॥ उक्तञ्च ॥ प्रातर्मधुयुतं वारिसोचितं स्थौल्यनाशन-
मिति ॥

भाषाटीका

मेदरोगके कारण जो शरीर बहुत स्थूल हो जाय तो प्रातः क-
लमें मधुको ठंडे पानी के साथ पीयें तो मेदरोग दूर हो जाय
इति मेदः प्रतीकारः

अथ कृमिरोगस्य प्रतीकारमाह । त्रिकट्विति

त्रिकट्विति त्रिकलाकलंगानि स्वात्रिचट्वग्ना-
रवादिरोद्धवः कषायः पशुमूत्रसमान्व

तोनिपीतः कृमिकोटीरापि हन्ति वेगतो यंदे

त्रिकटुः त्रिफला प्रसिद्धा कलङ्ग मिन्द्रयवम्
निम्बोहिडु निर्यासः त्रिष्टुरेचनी उमावचा स्वादिरः रसदिरसारः
सम्भ्यः उद्धवोयस्य एतादृशो यंकषायः कायः पशु मूत्रसमानि
तां गोमूत्रसंयुक्तो निपीतः कृतपानः किमिकोटीरापि बहून्-
कृमीन् वेगतो जवेन हस्तीनाशयाति । कोटिशब्दो बहूनां बोधकः ।

भाषाटीका

जो पेट में गेंडार पडगई होय तो सोठ मिर्च पीपल
हुई बहेडा आमला इन्द्रजौ नीम की छाल निसोत बच
और रवरसार इनका काढ़ा करके उसमें गोमूत्र गेरू के उसे पी
लें तो पेट के सब कीड़े मर जाय और रोगी सुखी होय ६

इति किमिप्रतीकारः

अथ मुखपाकप्रतीकारमाह । जातीप्रवालेति

जातीप्रवाल त्रिफला यवास दार्वी त्रिया
मामृत गोस्तनीनाम् कषायकः शौद्र्यु
तो निहन्ति मुखस्य पाकं मुखपंकजस्य-
म् ॥ ७ ॥

जातीप्रवालानि मालती पत्राणि च त्रिफला यथाविधी
तथा त्रीणां समानि फलानि यवासोयासः दार्वी त्रियामापचं प
त्रा अमृतागुडची गोस्तनी मृद्वीका जातीप्रवालदोनामष्टानां
कषायकः कायः शौद्र्युतो मधुसंयुक्तः मुखपङ्कजस्य मुखस्य
पाकं गंडूषकरणात् निहन्ति । उक्तञ्च चक्रपाणिदत्तेन । जाली
पत्रा मृतो द्राक्षाया सदावी फलत्रिकैः । कायं शौद्र्युतः शीतो
गंडूषो मुखपाकचुरिति ॥ भाषाटीका

मालती केपते हुई बहेडा आवला जवासा दार

हल्दी गिलोय और गोस्तनीदार व इनका काढ़ा करके उ-
समें मधु मिलाय दे जव शीतल होय जाय तव उसको मुख
में भर के कुल्ले करेतौ मुख पाकरोग निवृत्त हो जाय ॥३॥

इति मुखपाकोपचारः ७

अथाम्लपित्तस्याचिकित्सामाह। भूनिस्वेति
भूनिस्वनिस्वनिफलापटोलीवासामृता
पर्पटभृङ्गराजैः काथोद्वेगतक्षौद्रयुता
अम्लपित्ताचितं यथावारवधूविलासः

॥ ८ ॥

भूनिंवादिदशभिः कृतः काथः सः क्षौद्रयुतः पीतः सन्
अम्लपित्ताभिर्धं रोगं हरेत्। तत्र दृष्टान्तः। यथा वारवधूः वारस्य
जनसमूहस्य वधूः स्नीतस्या विलासः कामिनाश्चितं यथा हरेत्
तथेत्यर्थः ॥

भाषाटीका

चिरायता नींव की छाल विफला पलवलपत्ती बं-
सा गिलोय पित्तपापड़ा और भंगरा इनका काढ़ा सिद्ध
करके उसमें मधु मिलाय के पीवैतौ अम्लपित्त रोग जाय
इति अम्लपित्त प्रतीकारः

अथ प्रमेहस्यचिकित्सामाह। स्फुरादिति

स्फुरत्सुन्दरोदारमन्दारदामप्रकामाभि-
रामस्तनद्वन्द्वस्य हरिद्रारजोमाक्षिकं
भ्यां विमिश्रः शिवायाः कषायः प्रमेहा
पहारी ॥ ९ ॥

उदारो महारवासे मन्दारश्च तथा। तस्य दाममाला। स्फु-
रत्प्रकाशमानञ्च तत्सुन्दरं शोभनञ्च तथा। स्फुरत्सुन्दरं यत्
उदारमन्दारदामतेन प्रकामं यथोक्षितमभिरामं मनोजगद् ईदृशं।

यत्तत्तनयोर्द्वन्द्वन्तेनरस्ये. रमतेमनोयत्ररमेः पारदुपधादितियत्
 मनोहरे। तत्सम्बोधने हेसुखस्तुन्दरोदारमन्दारदामप्रकाशानि
 रामस्तनद्वन्द्वरस्ये। शिवायाध्यात्र्याः कषायः कायः सचहरिद्रा
 रजसानिशाचूर्णेन माक्षिकेण मधुनाचयिभिश्चोयुक्तः पीतः सन्
 प्रमेहापहारी मूत्रदोषापहर्ता भवतीतिशेषः ॥

भाषाटीका

हल्दी का चूरन और मधु दोनों को गोंमले के काटे में मि
 लायके पीवें तौ प्रमेह का रोग नारा होय रोगी सुख पावें
 अपिच। समाध्याति।

समधुरिच्छन्नास्वरसोनानामेहनिवारणः
 वदन्तिभिषजः सर्वेशरदिन्दुनिभानने १०॥

हे शरदिन्दुनिभानने शरदः। शरितमानास्ये. समधुः मधु
 सहितः रिच्छन्नागुडूच्याः स्वरसः वस्त्रनिष्पीडितो रसः स्वरसल
 क्षणं यथा। अहतात् तत्क्षणं कृशाद्द्रव्यात् क्षुणात् समुद्भवेत्।
 वस्त्रनिष्पीडितो यश्च स्वरसो रस उच्यते इति। सच पीतः सन् रज
 मेहनिवारणः सर्वमेहनिरुक्ता भवतीति सर्वे भिषजो गदइतरी
 वदन्ति व्यक्तं कथयन्ति ॥ तदुक्तम्। गुडूच्याः स्वरसः पेयो मधुना स
 वमेहजिदिति। अपिच। हरिद्रामधुसंयुक्तोरसो धात्र्याः समाक्षेप
 इति ॥ सर्वमेहजिदि पूर्वैण संबन्धः ॥

भाषाटीका

गिलोयको कूट के वस्त्र से उसने चोड़ले फिर उसमें मधु
 मिलायके पीवें तौ सब प्रकारके प्रमेह नष्ट होय और रोगी
 सुख पावें. यह सभी वैद्य कहते हैं ॥

अत्राहिताहितमुक्तम्। श्यामा ककोट्यो हला गोधूमचण
 कादकि। कलायाः कथिता भोज्ये पुराणा मोहेनाहिताः ॥ यद्वान्न

विष्कतिमुद्गाः शालयः पष्टिकासया । तथा तित्ता निशा कानिजा
इलाः पक्षिणो मुग्गाः ॥ प्रमेही गुड दुग्धाज्य तैल तक्र सुरा । सदा-
अम्ले हुरस पिष्टान्ना नूप मांसानि वर्जयेदिति ॥ १० ॥

* अथ वातरक्तस्योपधमाह । रतिकैलीत्यादिना
रतिकैलिकलाकुशले विलसद्वलय-
मलयेन समानकुचं अमृताव्रततीरु
तैलवतीदलयेदुनिलासमुदारतरम ॥

हे रतिकैलिकलाकुशले रती सुरते । याः कैलयः परीडा
साः तासु सुरत कोडासुयाः कलाः कपटरूपाः तासु कुशलाशि
क्षिताः तत्संबोधने । हो विलसद्वलये कङ्कणेयस्याः तत्संबोधने
भो मलयेन समानकुचं विलसती विलासयुक्ते मलयेन चन्दना
द्रिणा समानौ स्थूलत्वेन कठिनत्वेन चतुल्यौ कुचौ स्तनौ यस्याः
तत्संबोधने । अमृताव्रतती तन्नि कावल्ली रघु तैलवती सरण्ड
स्नेहयुक्ता उदारमहान्तम् । अनेलासं वातरक्त रोगम् दलयेत्
नाशयेत् । पञ्चाङ्गल तैलेनामृतायाः क्वाथः पेय इति भावः ॥

भाषाटीका

अरुण्डके तैल के साथ गिलाय का कड़ा पीवें तो वात
रक्त का रोग नष्ट होय ॥ ११ ॥

आपेच । मधुकैति

मधूकरुणा गोपिका देवधूपैः शृतं वात
रक्तापहं पिण्डतैलं कषायैः सह रण्डतै-
लेन पीतस्तथै रगडासिंहास्यवत्सादनी
नाम् ॥ १२ ॥

मधुकायष्टी अरुणा मज्जिष्ठा गोपिका श्यामा देव
धूपोरालः सतैः शृतं पक्कापिण्डतैलं संशकं वातरक्तापहं भवति ॥

भाषाटीका

मुलहठी मंजीर सांऊ और राहुइनका काढ़ापीने
सेवातरक्तकारोगदूरहोय ॥ अपिच कषायइति ॥

सरण्डोगन्धर्वहस्तकः सिंहास्योवाजिदन्तकः वत्सादनीछिन्न
रहा वयाणाकषायः सरण्डतैलेन सहपीतः सन् तथावातरक्त
पहाभवति ॥ अत्रचक्रपाणिदत्तेन सरण्डस्यानेचतुरङ्गलउ
क्तः । यथा । वासागुडूचीचतुरङ्गलानामरण्डतैलेनपिबेतक
षायम् । क्रमेणसर्वाङ्गजमप्यशेषंजयेदसृग्वातमवांतेकारगीति

भाषाटीका

रेंडी बांसा और गिलोय इनके काढ़े में अरुंड के तेल
को मिलाय के पीने से वातरक्त कारोग नहीं रहै ॥ १२ ॥

इति वातरक्तचिकित्सा

अथाविस्मृचिकोपायमाह । लशकनेत्यादिना

लशक नजीरक सौधव गंधक त्रिकटु राम
वृचूर्ण मिदसमं सपदिनिस्चुरसेनाविस्मृ
चिकाहरति भोरति भोगाविचक्षणं १३ ॥

लशकनौरसोनः जीरकोऽजाजी सैधवो माणिमथ्यम् गंध
कः सौगौन्धकः त्रिकटुविश्वोपकुल्यामरिचात्मकत्र्यूषणम्
रामठाहेंडु । लशकनादीनां समाहारः समाहारेन पुंसकम् रसोना
दीनां चूर्णैरिजः इदं सर्वं समं समानभागं ग्राह्यम् । तदिदं निस्चुर
सेन निस्चूकजलेन सहपीतम् वा निस्चूकजलेन वाटिकां
कृत्या भाक्षितं सत् भोरति भोगाविचक्षणं हे सुस्तसम्भोगप्रवी
णे सपदिशीघ्रं विशूचिकां विशूचीं हरति नाशयति ॥ अस्या
निरुक्तिलक्षणे तु । सूचीभिरिव गात्र्याणि तु दन्तान्तिष्ठतेऽने
लः । यत्राजीर्णं च सौवैद्यो विस्मृचीति निगद्यति इति । न तां पार

मिताहार लभते यदि तागमाः । मुदा स्ता सजितात्मानो लभन्ते ऽशन
लोत्तुपाः ॥

भाषाटीका

जो विसूचिका होय जिसे कासी वामी शीतरस, गोडिये
बंगाली ओलाउठी और मुसलमान उस्मारक कहते हैं-
इसरोग के निवृत्ति के अर्थ लसुन, जीरा, सेंधानोंन, सोधीगं
धक, सोंठ, मिर्च, पीपल और ह्रींग इन आठों के समान भा
गले के कूटके सूक्ष्म चूर्ण करके मिलाय लें उसे कागदी
नीबू के रस के साथ पीवें वा नीबू का रस गेरू के घने से बड़ी
यडी बनाय लें उस गोली को जिसमें यह रोग उठे उसी
समय में वा दो या चार घड़ी के भीतर पीलें वा खाय लें
तो विसूचिका की निवृत्ति होय रोगी को आनन्द होय १३
अथ पूर्वोर्द्धेन पिपासायाः परार्द्धेन वमथश्चोपचारमाह । रुगिति

रुगलाजाज्ञवटप्ररोहमधुकैर्मध्वान्वितैः
कल्पिता उग्माशुतृषामृशंप्रशमयेदाऽ
स्यांतरस्थावदी । रालालाजलचगना-
गचपलास्त्रीकोलमज्जाबुदश्रीरचड-
युकप्रशमयद्वातित्रिदोषाद्वा ॥ १४ ॥

रुक कुक्षौषधम् लाजाग्रधानि सतुषतण्डुलानि अ
ज्ञपक्षफलम् वटप्ररोहोन्यगोधादुरो यक्षावासस्कन्धजदेति
यावत् मधुकं क्लीतकम् एतैर्मध्वान्वितैर्मक्षिकयुक्तैः कल्पि
तावदी गुटिकासाच आस्यान्तरस्था मुख्याभ्यंतरे धृतासती उ
ग्मातीघ्रां तृषामाशुशीघ्रं मृशंप्रकर्षेण प्रशमयेत् शान्तिनयेत्

भाषाटीका

जो विसूचिका वाले को व्यास बहुत होय तो कूट-ध
न को रपील कमलगद्दा बड़की जड़ और मुल्हैदी इनको

पीसके मधु मिलायके गोलिएं वनाले. गोलीको मुख
में रख उसके रस चूसा करें तौ के सीही प्यास ही शांत होगी
एलास्थूलेला. लाजा. लवङ्ग. देवकुसुमम्. नागोनागकेशरः
चपलाकणास्त्री प्रियङ्गुः. कोलमज्जा बदरीबीजसार. अंघ्रि
दोमुस्तकः श्रीर्यङ्गचंदनम्. सलादीनां समाहारस्तेन क्रीव-
ता। स्तेषां चूर्णम्. मधुरकंडयुक. दौद्रासताभ्यामालोड्याव
लीदंसत्. विदोषोद्गवां चानिं हृदि प्रशमयेत् शान्तिं नयेत्॥

भाषाटीका

बड़ी इलायची. धानकी रबील. लवङ्ग. नागकेशर.
पीपल. प्रियंगु. बैरकी गुठली को मिंजी. मौया. और स्वेत
चन्दन इनके चूर्णमें मधु और सबकर मिलायके चारों
तौ विसाचिका नालेकी उल्दी बन्द होय ॥ १४ ॥

पथिकेन निदाद्योपचारमाह। स्मेत्यादिना ॥ ४ ॥

रमारम्याकारे चतुरवचने चारुचिकुरे-
विमूल्यालंकारे करतल लसन्नील नाले
ने निदाद्यः सजातस्तथा कसुमराजन्मः
कदली दलेः कसेतल्ये लघुस्वापि हिम
हित्यानिपुणे ॥ १५ ॥

हे रमारम्याकारे. रमालेहमीस्तद्वद्रम्यः स्वभाव सुन्दरः
आकृतिर्यस्यास्तत्संबोधने। पुनः हे चतुरवचने चतुराणिसूत्या
नानि वचनानि भाषणानि यस्यास्तत्संबोधने। हे चारुचिकुरे-
चारपरिचिकुराः कुन्तलायस्यास्तत्संबोधने। आपेच। आपि
करतल लसन्नील नालेने करस्यतलोः नूर्द्धभागस्तस्मिन् ल
सत् शोभमानं नीलं सुराज्यालेवाद्भुतवर्णविशिष्टं नालिनमराचि
हं यस्यास्तत्संबोधने। त्वनिदाद्यो धर्मः सजातः कसुमराजि

प्रश्ने। यदि यमः सन्नातसार्हं हे साहित्यनिपुणं हे काव्यप्रबंधप्रवा
णो। सरोजन्मनःपंकजस्य कदल्याः रंभायाश्च दलानि पर्णानितैः
कृमेकल्यते तल्येशय्यायां लघुक्षिप्रम् स्वपिहै शयनंकुरु ॥

भाषाटीका

जो पसीने बहुत आवते होयतौ कमल के अथवा केला
के पत्तों का साथरा बनाय के उसपै शयन करै ॥ १५ ॥

अथपामोंपचारनाह। स्नेत्यादिना

रसादिजीरदिनिशामरीचसिंदूरदैत्येन्द्रमनः

शिलानाम् चूर्णीकृतानां घृतानि श्रितानां

त्रिभिः प्रलेपैरपयाति पामा १६

रसः शिवजीरमः द्विजीरैश्च कलकृष्णभेदात् द्वौ जीरकौ द्विनि
शेहरिद्रा दारुहरिद्रातिभेदात् द्वेपोते मरिचमुषणम् सिंदूरनागसं
भवम् दैत्येन्द्रो गंधकः मनः शिला कुनटी। चूर्णीकृतानां सम्य
क्पापिष्ठानाम् पुनश्च घृतानि श्रितानां साहिष्यनवगोतसाहिताना
मेतेषां त्रिभिः प्रलेपैः पामा कच्छुः अपयाति नश्यति ॥

भाषाटीका

पारा दोनो जीरे हल्दी दारुहल्दी मिर्च सिंदूर गंध
क और मनसिल इनको पीसके चूर्ण करके मसके मारय
न के साथ भलीभांति प्रलेप बनाय लेप करैतौ रीनही लेप
से स्वाज चलीजाय ॥ १६ ॥

अथविषादिकानिग्रहनाह। मदनेत्यादिना ॥

मदनसैन्धवगुग्गुलुगौरिकाज्यमधुनाल

कपंकविलंपनात् स्फुटितमप्यारव

लंचरणद्वयाविकचतामिरसप्रातिमं भवे

त् ॥ १७ ॥

मदनः सिक्थकम् सैधयं माणिमन्यम् गुग्गुलुर्देवधूपः गै
रिकंगवेधुकम् आज्यं घृतम् मधुक्षौद्रम् बालकट्ठीवेरम् स
षांपकस्यानिषद्वरस्य विलेपनात् लेपात् स्फुटितमपि चिकसि
तमपि चरणद्वयमाङ्घ्रियुग्मम् विकचं प्रस्फुटितं यत् तामरसं
पसं तस्य प्रतिमसदृशमवेदित्यर्थः ॥ स्युरुत्तरपदे प्रख्यः प्रक
रः प्रतिमो निभ इति हेमचन्द्रः ॥

भाषाटीका

जो विचार है मेदों नों पैर भी फट गये हों यतों मों म सेंधानों
न गुग्गुलु गेरू घी मधु और सुगंध वाला दूध को पीस के मि
ला के चरणों में मर्दन करें तों फूल कमल से पैर हो जाय १७

अथ दुर्गामादि रोगाणां निगहमाह । पश्येत्तयादिना ॥

पश्चात्तिलारुष्करकैः समांशैर्गुडेन युक्तै-
रखटुमादकस्यात् दुर्गामपांडुज्वरकुष्ठ
कासश्वासजयेत्प्रीह रुजं च तद्धत १८ ॥

पश्चाद्द्वितीयां तिलाः स्वनाम्ना प्रसिद्धाः पितृ तर्पणाः अरु
व्रणं करोति दिवा विभोतिटः । अरुष्करको भस्मातकः स्रुतैः समां
शैः समानभागैर्गुडेन द्विगुणेन युक्तैः खटुनिश्चये मोदको लड्डु
कः स्यात् । सर्वादितः सन् दुर्गामपांडुज्वरकुष्ठकासश्वासम् ते
द्धत प्रीह रुजं च जयेत् ॥

भाषाटीका

हरड तिल भिलाया इन तीनों के समान भाग ले के
दूध गुड में मिलाय कर लड्डु बना लें इन के खाने से अर्श
रोग पांडुरोग ज्वर कोढ़ खांसी और स्वास, ये सब
रोग नष्ट होंय ॥ १८ ॥

अथ गंडमाला पचारमाह । भस्मानकोते ।

भस्मातकासीसहुताशदन्तीमूलैर्गुडस्नुक्
रविदुग्धदिग्धैः लेपोचितैर्गच्छतिगंड
मालासमीरवेगादिव मेघमाला ॥१९॥+

भस्मातको वीररुक्षः कासीसं गौडभाषया हीराकसीते
ख्यात उपधातुविशेषः हुताशाश्चित्रकः दन्तीमूलं सरण्ड पत्रिक
बन्धः । सतैश्चतुर्भिः कथम्भूतैः गुडस्नुकरविदुग्धदिग्धैः गुडेन
स्नुहोदुग्धेन अर्कदुग्धेन चादिग्धैर्लिप्तै र्युक्तै रितियावत् पुनश्च
लेपोन्वितैः लेपाक्रिया योग्यैः कृतलेपागंडमालासमीर वेगान्
मेघमालेव गच्छति ॥

भाषाटीका

मिलावा, कसीस, चीता, अजैपाल की जड़ इनको पी
सकर इसमें गुड और थोहर का दूध और आक का दूध मि-
लायके लेप करने योग्य है. लेप से गंडमाला चली जाती है
अथ कंठामयस्य प्रतीकारमाह। गोमूत्रेणेति.

गोमूत्रेण कृतः कुलिङ्गिः कटुकपाठादृषा-
ब्दामरकायः क्षौद्रयुतो निहन्ति सकला-
नकंठामयानुत्कटान्। पाठान्ते जवतीरमाज
जनयवक्षारोपकुल्यानिशादयानामधुना
कृतामुखधृतातद्गुटीवर्तते ॥ २० ॥ छ ॥

कलिङ्गामिन्द्रयवम् कटुकाकट्टी पाठादृको वृषोऽट
रूषः अब्दो मुस्तकः अमरोदेवदारु स्यांकायो गोमूत्रेण साधि-
तः पुनः क्षौद्रयुतो मधुसहितः पीतः सन्नुतकटान् दुःसहान् स
कलान् कंठामयान् निहन्ति ॥

भाषाटीका

इन्द्रजौ कटुको पाठा, जिसे गोडिये आकनादी कहते हैं

बासा. मोथा और देवदार. इनका काढ़ा गोमूत्र के बीच बना
वै फेर मधु उस्में मिलाय के पीवैतौ सब कंठ के रोग नष्ट-
होंय ॥ पाठावृकी. तेजवती. गजपिप्पली. रसाज्जन ताद्व्य
शैलम्. यवहारो यवाग्रजः. उपकुल्यावैदेही. निशाडुस्त्रि. देवे
देवदारु. चूर्णीकृतानामेषां मधुना कृता वटी. गुटिका मुखेष्ट
नासती. तद्गृह्णते पूर्वोक्तकाथवत् कंठामयभीमवाते ॥

भाषाटीका

पाठा. गजपीपल. रसौत. जवरवार. पीपल. गजपीपल.
हल्दी. देवदारु. इनको पीसके मधुमिलाय गोलीकरै.
उसे मुखमें धर राखें तौभी सब कंठ के रोग नहीं रहै ॥ २०

इतिकंठरोगप्रतीकारः

अथमंदाम्नेधिचिकित्सा माह। प्राणेश्वरोति
प्राणेश्वरप्रियतमेवदकिंवदामितत्का-
न्ततत्किमुसृगाक्षियदग्निकारि सम्य-
कशृणु प्रणयिन् प्रणयिन् शृणोमिखादेत्स
निंबुरससंधवशृङ्गचेरम् २१

उत्तर प्रत्युरेणास्यश्लोकस्यव्याख्या। हे प्राणेश्वर हे
प्राणनाथ तद्गद। हे प्रियतमे हे प्रेष्टे तत्किंवदामि। हे कान्त
हे यते. यदग्निकारितत्किमु। हे सृगाक्षि हे प्रणयिनि हे जाये.
तत्सम्यक् संधेहं विहाय शृणु। हे प्रणयिनि हे स्वामिन् शृणो
मि। सनिंबुरससंधवशृङ्गचेरमाद्रिकमग्निकारिभवतीत्युक्तम्

भाषाटीका

जो पेटकी आग मंदी होय तौ अद्रकमें संधानोंन रखा
य के फेर नीबूकारसानिचोड़के भोजन से प्रथम इसै रवा
यलेनो मंदान्न नहीं रहै ॥ २१ ॥

अश्मर्यादिरोगाणां भेषजमाह । हिङ्गु-त्यादिना ॥ ७॥ ७
 हिङ्गुक्षारद्वयसैन्धवसौवर्चलावेडापिप्प
 लीगन्धिकचित्रकचव्यमारिचकुस्तुव-
 रीवर्वरीतिन्तिडीषड्भ्याजमोदाम्लवेत-
 सपुष्करमूलनागरकरंजजीरकहरीतका
 वृकोचपुषाभिरः । विरचितचूर्णमिदम्
 श्मरीहृदयगलरोगविवन्धाध्मानहिक
 वध्मगुदजगुल्मसकलशूलप्लीहपाण्डु
 श्वसनकसनदहनसदनबदनविरसता-
 विरतयेसमर्थतरम् २२

हिङ्गुबाल्हीकम् क्षारद्वयं सर्जिकायवक्षारौ सैन्धवम्
 सौवर्चलमक्षौ विडकन्निमलवणम् पिप्पलीगन्धिकं पिप्पली
 मूलम् चित्रकोचहिसंज्ञकः चव्यं चाविका मारिचं कोलक
 म् कुस्तुम्बरी धन्याकम् वर्वरी अजगन्धा तिन्तिडी वाजासृजम्
 षड्भ्या वजा अजमोदा अम्लवेतसः फलाम्लः पुष्करमूलं
 श्वासारैः नागरं शुद्धी करञ्जाश्चिरयित्वः जीरकौ जरणः हरी
 तको वृकोपाश चपुषाहवुषा । हिङ्गवादिभिर्विरचितं चूर्णम्
 एतेषां पेषणेनोद्धृतं रजः अश्मर्यादीनां विरतये निवृत्तये स
 मर्थतरम् अतिशये शक्तियुक्तं भवतीत्यन्वयः । तत्राश्मरी मूत्र
 रुच्छरोगः हृदयरोगो हृद्रोगः गलरोगो गलादुरः विवन्धो
 मूत्रपुरीषरोधक आनाहरोगः । आध्मानः । साटोपमत्युग्नरुज
 माध्मातमुदरं मृशं । आध्मानमिति जानीयादधारे वातनिरोधज
 मिति लक्षितो वातव्याधिः हिकका उर्ध्वातात्मको रोगविशेषः
 वध्मवंक्षणसंघिजः शोफ इति श्रीहरिनाथः । गुदजमर्शः गुल्
 मः कोष्ठान्त गन्धिरूपी रोगविशेषः सकलशूलः । दोषैः

एथक् समस्तामहन्तैः शूलोऽपृथामवेदित्युक्ताः सर्वेशूलाः स्त्री
हाकुक्षिचामपार्श्वस्थोमांसखण्डः पाण्डुरोगविशेषः श्वसनं
श्वासरोगः कसनंकासः दहनसदनमाग्निमान्द्यम् वदनावे
रसतास्यवेरस्यम् ॥

भाषाटीका

हींग. सज्जी. जवरवार. संधानोन. कालानोन. खारीनोन.
पीपल. पीपलामूल. चीता. चव्य. मिर्च. धानियां. बाबुई.
तिलडीक. वच. अजमोद. अमलवेत. पौडकरमूल. सोढ.
कंज. जीरा. हड़. पाठा. औरहोवेर इनसब को कूट पीसके
चूर्ण बनावे. सोचूर्ण खानेसे पथरी का रोग. हृदयके रोग
गलेका रोग. मले और सूत्रके रुकने का रोग. पेटका फू
लना. डुचकी. बकरी की सूजन. अर्श वायगोला. स
बभांत के शूल. स्त्रीहा. पाण्डु. स्वास. कास. मंदाग्नि.
और मुख की विरसता ये सब रोग दूर होजाय ॥ २२ ॥

॥ अथाग्निमान्द्यस्य क्रिया साहो हिं ग्वित्यादिना
हिं गुव्योषाजमोदाद्विजरणलवणं प्राग्भ
जत्साज्यमुक्तकुर्याज्जाज्वल्यमानं ज्व-
लनमनिलज्जगुल्ममेतान्निहन्ति वृ
क्षाम्लाग्निपथ्यात्रिकटुपुट्टविड्ज
त्तुजिष्णीरयुग्मं दीप्योसौवर्चलंचाश्च
लमापिसकलभस्मसाश्चकरोति ॥ २३ ॥

हिङ्गरामठम्. व्योषात्रिकटु. अजमोदायवानीका. द्वि
जरणं नीरकद्वयम्. लवणं नैद्यवम्. एतदुक्तं हिं ग्वश्चकारव्यं-
चूर्णं साज्यं द्युतामिश्रितम्. भ्रातृभजेत् भोजनात् प्रथमं स्वीकुर्या
त् । तदेतत्पुनस्तत् । ज्वलनं जादराग्निं. जाज्वल्यमानं. देदी-

प्यमानं कुर्यात् अनिलजं वातात्मकं गुल्मञ्च निहन्ति ॥

भाषाटीका

ह्रींग. सोंठ. मरिच. पीपल. अजमोद. दोनों जीरे. मेंधानोंन. इनका चूर्ण बनापके घृतमें उसको मिलाकर भोजन से ग्रहिले इसे स्वायके पीछे आहार करें तौ जठर की आग दैदीप्यमान होय और वायु गोलू का भी नाश होय ॥

अपिच ॥ वृक्षाम्लेति ॥ वृक्षाम्लं तिलेडीकम्. अम्लोऽम्लवेतस. आग्निश्चित्रकः पथ्याहरेतकी. त्रिकटुः शूषणम्. पटुसाणिमस्यम्. विडंगुत्रिमलवणम्. जन्तुजितजन्तुघ्नम्. जीरधुगमं कृष्णशक्यल. मेदाजीरकद्वयम्. दोषावजमोदायवान्योसौवर्चलं मुपुनर्चते. चर्चदीप्तौ. कलचः अण. सौवर्चलं कृष्णलवणम्. अचशब्दा. दोषांचूर्णम्. सकलमरिचलमस्यवल्लमचलमापि अहार्यमापि. भस्मसोच्चकरोति भस्माधीनमतिशयेन करोति सर्वपाचयतान्यर्थः ॥

भाषाटीका

तंतडीक. अमलवेत. चोता. हर्ड. सोंठ. मिच. पीपल. मेंधानोंन. ग्वारीनोंन. वायविडंग. कालाजीरा. स्वेतजीरा. अजमोद. अजवायन. कालानोंन. इनसबको कूटपीसके चूर्ण बनावै. उसकेरवाने से पत्थरसमान कोठे का आरभी पचजाय ॥ २३ ॥

अथ लोलिम्मराजाभिधंचूर्णस्योक्तं ॥ शंठीति

शंठीवाणामिताकणार्णवनिता दीप्याय-
वान्योः क्रमात् भागानां त्रितयं द्वयंचल-
वणाद्भागः शिवितत्समा काष्ठादीपरु-
शामगुल्ममलहस्मोलिम्बुराजोदतश्च-
णोद्रीनापि भस्मसान्प्रकुरुतां किं भोजनं भी

जनाः॥२४॥

शुंठीवाणमिताशुंठ्याः पञ्चभागाग्नाह्याः कणार्णवमिता
पिप्पल्याश्चत्वारः दोष्यजमोदातस्याभागावितयम् यवान्य
भागद्वयम् लवणादेकोभागोग्राह्यः । सतत्समास्यतेः पञ्च
दशभिर्भागैः समासमानाशिवाहरीतकीमाह्याभोजनाः हेलो
काः कोष्ठाटोपरुणामगुल्ममलहृत्कोष्ठेकुक्षौआटोपआना
ह्नाविवन्धद्रुतियावत् यद्वाआटोपोवायुजनितो गुडगुडाशब्दः
रुक्कोष्ठेशूलम् आमंषट्प्रकाराजीर्णरोगमध्ये रोगाविशेषः
गुल्मावायुजनितउदरेवर्तुल्लकाररोगः मलोविद्रोहः । एतान्
रोगान्हरतीतिहृत् सतादृशोयंलोलिस्मराजोदितश्चूर्णीभुक्तः
सन् अद्भिन् गिरीनापि भस्मसात्करोतीति किंचित्कव्यम् ॥

भाषाटीका

सोठकेपांचभाग पोपलकेचार अजमोदकेतीन अ
जवायनकेदो नोनकाश्भाग औरइनपंद्रहभागोंकेसमा
नहडिलेकेकूटपोसकेलोलिस्मराजचूर्णवनाचै कैसायह
चूर्णहै पेटकेगुडगुडाहटकों पेटकेशूलको आमकेरों
गकोंवायुगोलोंको औरमलकेरोगकोहरेंहैसेसाहै फेर
यहचूरनउदरकेपत्थरजैसेकठिनभारोंकोभीभस्मकरदे
ताहैकैवलअन्नकेभोजनकोभस्मकरै यहकितनीबातहै२४

हृदव्रणस्यप्रतीकारमाह । शिग्विति ॥४॥

शिगुदीप्यवरुणाद्वियामिनीकुञ्जराशन
कृतः कषायकः वालचूर्णसाहितानर-
ग्वित्ताधिद्विधंप्रशमयेदसंशयम् ॥ २५ ॥

शिगुः शोभाञ्जनः दीप्योयवानो वरुणस्तमालः द्वियामिनी
हरेद्राद्वयम् कुञ्जराशनः पिप्पलः सन्तैः कृतः कषायकः । यो

लक्ष्मणसहितः । पूतेकाथेचूर्णः प्रदोषव्यः । अयंचूर्णोभाहितः स
न अतरस्थितं विद्रधिं हृद्गणम् असशयानिः संदेहं प्रशमयन्
अंतरगतं विद्रधिं पञ्चासकोटयोदित्यर्थः ॥

भाषाटीका

हृदयके भीतर जो फोड़ा होय उसको विद्रधि कहते हैं ॥
जिसे होय सो मनुष्य सङ्गने की छाल, अजवायन, वर
ण की छाल, दारुहृदी, हृदी, पीपल की छाल, इनका का
दा बनावे पीछे उसे छान ले फेर उसमें गंधरस कुं पोसके ना
सके पीलेतौ विद्रधि यक के फूट जाय संदेह नहीं ॥ २५ ॥

अथ हृद्रोगसचिकित्सा माह । कमलेत्पादिना

कमलकुड्मलकल्पपयोधरद्वयसमा
हितहारमनोहर हृदयरुद्धाहितघृतमजु
नस्वरसकल्कसुसाधितमंगन २६

हे कमलकुड्मलकल्पपयोधरद्वयसमाहितहारमनो
हरे । कमलस्य कुड्मलो विकासोन्मुख प्रौढकलिका ईषदूनः
कमलकुड्मलः कमलकुड्मलकल्पः तादृशयोः पयोधरयो
द्वयसु तत्र समाहितः सम्यक् प्रकारेण विन्यस्तो यो हारस्तेन
मनोहरे । हे अङ्गने प्रशस्तान्यङ्गान्यस्याः अङ्गात् कल्याण इति
नः तत्संबोधनं । हृदयरुद्धा हृद्रोगेषु अजुनस्य ककुमतरोः स्व
रसकल्कान्यां साधितं सिद्धं घृतं हितं भवति ॥ उक्तं च ॥ पार्थेन
कल्कनरसेन सिद्धं शस्तं घृतं सवहृदाभयोष्यति ॥

भाषाटीका

जो हृदयमें पीडा कारोग होयतौ कौहृद्वाजिमे
आजनमी कहते हैं उसकी छाल का और उसी के कल्क से
पीको सिद्ध करके पीवेतौ सवहृदयकी पीडा जाती रहे २६

अथदन्तरोगस्योषधमाह। सौयमिति ॥ ७॥

सौयंसुगंधिसुकुलोवकुलोविभातिवृ-
क्षागवणीप्रियतममदनैकबंधुः यस्य
त्वचैवचिरचरितयानितान्तन्दताभवति
चपलाअपिक्वज्जतुल्याः २७

हे प्रियतमे सप्रसिद्धः वृक्षागवणीः तरुश्रेष्ठः सुगंधिसुकुलः
सुगंधीनि सुकुलानि ईषाद्विकासोन्मुखाः कलिका यस्यातादृशः
। अथ च मदनैकबंधुः कामस्याद्वितीयः सुहृत् वकुलः शोधुगंधः
अयं ते पुरोयती विभातिशोभते । सकः यस्य चिरचरितया त्वचा
बहुकालमाहितेन वल्कलेन नितान्तमत्यन्तं चपला अपि द-
न्ताः वज्जतुल्या भवति ॥

भाषाटीका

कैसेही दांत हलते होय तो मौलश्री को छाल को घनी-
वेर तक चबावें तो दांत वज्ज रोगसे अट्ट होजाय ॥ २७ ॥

॥ ७॥ अथ रक्तपित्तप्रतीकारमाह। द्राक्षेत्यादिना

द्राक्षापथ्याकृतः कथः शर्करासधुमिश्रि-
तः श्वासकासहरदेयोरक्तपित्तप्रशा-
न्तये ॥ २८ ॥

सामान्यनास्यलक्षणन्तु । ततः प्रवर्तते रक्तमूर्द्धचाधोद्वि-
धापिवा ॥ रक्तमित्युपलक्षणम् । तत्संसीर्गपित्तं च । अतस्त्वर-
क्तञ्च पित्तञ्च रक्तपित्तमिति द्वन्द्व इति सुश्रुतः । रक्तञ्च तत्पि-
तञ्चेति रक्तपित्तं रागप्राप्तपित्तमिति कर्मधारय इति चरकः
॥ मार्गनाह । ऊर्द्धनासाक्षिकर्णोऽस्यैर्मेन्द्रियोनिगुदैरधः । कुपि-
तं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत् प्रवर्तते ॥ कुपितमाते कुपि तमिति
भावमिदं ॥ हे प्रियतमे रक्तपित्तप्रशान्तये श्वासकासहरः

श्वासकासौ हरति सवंभूतो द्राक्षा पथ्याभ्यां निर्मितः कषायः सि-
द्धे पूते च तत्र शर्करा मधुनीनिक्षिप्य त्वया देयः ॥

भाषाटीका

दारु और इरड के काढ़े को छान के उसमें मधु और श-
र्करा मिलाय के पीवें तो रक्तपित्त की शांति होय और-
श्वासकासको भी हरे ॥ २८ ॥

अपि च। मिदंतीति ॥

मिदंति के कुंजर कर्णपालिं किमव्ययं-
वक्तिरस्तेन वीदा संवोधनं नुः किमुक्त
निहति वामोरुवदत्वमेव २९

सिंहानन इति वहिर्लपनेनोत्तरम्। प्रश्नोत्तराभ्यामस्य
व्याख्या। वामौ वला उरुजानूपरिभागौ यस्याः संहितशकल
क्षणवामादेशे त्युड् तत्संवोधने हे वामोरु। कुंजराणादन्तिनां
कर्णपालीः कर्णान्दः के मिन्दन्तिः विदारयन्ति के सिंहाः। पुनः
न वीदा नूतन विवाहिता स्ते प्रथम सुस्ते किमः व्ययम् अव्य-
यपदार्थं वक्ति न। नुः शब्दस्य संवोधनं किमनः। रक्तपित्तं
गप्राप्तं पित्तमूत्रद्वितीये स्मये ममाविस्मयोस्ति किं निहन्तीति
। अतो हे वामोरु रतदुत्तरं त्वमेव वदस्व पृतया कथय। सिंहान-
नः। मिहानन समपुष्पत्वात् सिंहाननो वासकः व्यस्तसमस्तजा-
तिः ॥

भाषाटीका

वास के काढ़े का सेवन रक्तपित्त को हरे है ॥ २९ ॥

अथाहिकाप्रतीकारमाह। विश्वेति

विश्वाकणा शिवाचूर्णः ससितः समधु
स्मृतः नस्य वाद्विश्वगुडयोहिक्कार्थं
क्कारक्कारकः ॥ ३० ॥

हिवक्कायाः सामान्यलक्षणं यथा । मुहुमुहुर्वापुरुदोते स
 स्वनोयकृत् लिहान्त्राणि सुखादिवाक्षिपन् । सदापवानाश
 दिनस्त्यसूनयतस्ततस्तु हिवकेत्याभिधीयते बुधैरिति ॥ हे
 वामोरुः विश्वाशुंदी कणापिप्यली शिवाधानी त्रयाणां चूर्ण-
 सितामधुभ्यां सहिता हिवका धिवकारकर्ता भवति किं वत्तवि-
 श्वगुडयोर्नस्यवत् यथा गुडशुण्डयोर्नस्यं हिवकातिरस्कारेकं
 रोतितद्वत् । अनेन योगद्वयमुक्तम् ॥

भाषाटीका

जिस्को हुचकी का रोग होय उसको सोंठ पीपल औ-
 र आंवलों का चूर्ण करके उसमें सक्कर और मधु मि-
 लायके चाटे तो हुचकी का तिरस्कार होजाय । अथ
 वा गुड़ और सोंठ को नास लेनेसे भी हुचकी जातीरहै ३०

अथ भ्रमप्रतीकारमाह । दुगलभोति

दुगलभा कषायस्य घृतयुक्तस्य सेवनात्
 भ्रमः शाम्यति गोविंदचरणस्मरणादिव ३१

दुगलभा या पवासस्य काथः कर्तव्यः घृतयुक्तस्य-
 तस्य सेवनात् तत्पानात् न्यासात् भ्रमो मिथ्यामतिः शाम्यति
 । तत्र हृष्टान्तः । कस्मात्कद्वगोविंदचरणस्मरणात् गोभिर्वा-
 णी भिर्वेदंति वा कथं विदते प्राप्यते इति गोविंदः परमात्मा गो-
 भिरेव यतो वेद्यो गोविन्दो समुदाहृत इति विष्णुति ल्लोकैः ।
 तस्य चरणं पदं तस्य स्मरणात् अभेदज्ञानात् आविद्याकल्पितो
 भ्रम इवेत्यर्थः ॥

भाषाटीका

जो भ्रान्ति रोग का रोगी जवासे के कांठ में गोंकाथी मि-
 लाके पीवै तो भ्रम रोग चलाजाय । गोविंद के स्मरण कर

ने से जैसे आविद्या चली जाय है ॥ ३१ ॥

शोकप्रतीकारमाह। अपीति

आयिरत्नकले कुरु मा कलहं कलहं स-
कल त्रिसली लगते शृणु मद्धचनं वद
वैद्यमणे मदिरा मदिरादिरुचं शमयेत ३२

आयिरत्नकले कलहं युद्धं मा कुरु। तर्हि मेया किं
कर्तव्यमतमाह। हे कलहं सकला त्रिसली लगते कलहो मधुर
चारुसः कादम्बः तस्य कलहं स्त्री तद्धत सली लगते लील-
या विलासेन सहिता गतिर्गमनं यस्यास्तत्संबोधने। मद्धचनं
शृणु। हे वैद्यमणे तद्धद हे मदिरादि मदिरामत्तस्य आक्षिणी इ
व घूणीयमाने आक्षिणी यस्यास्तत्संबोधने। मदिरारामाप्रिया
प्रसन्ना निपीता सती शुचं शोकं हरेत् दुःखविस्मारकत्वात्।

भाषाटीका

जो नर शोक से व्याकुल होय उसको मदिरापान
करानी। मदिराही शोक नाशिनी है ॥ ३२ ॥

अथोरुस्तम्भप्रतीकारमाह। पुनर्नवेति॥

पुनर्नवानागरदारुपथ्या भस्मात्कर्कश
चरुहा कषायः दशाग्निमिश्रः परिपेय
ऊरुस्तम्भेऽथवा मूत्रपुरप्रयोगः ३३

पुनर्नवा शोथघ्नी नागरशंखी दारुदेवदारु पथ्या हरीतकी
भस्मात्कर्कश मुरची छिन्नरुहा गुडची दशाग्निमिश्रः पूर्वोक्त
दशमूलैः सहितः। पौडशानामेतेषां काषायः ऊरुस्तम्भे परिपेयः
पातुं योग्यः॥ तथा ह चक्रपाणिदत्तः। भस्मान्काष्ठानां शंखीदारु
पथ्या पुनर्नवाः। पञ्चमूर्त्तद्वयोन्मिश्रा ऊरुस्तम्भान्निवारणा इति॥
अथवा पद्मान्तरे। मूत्रपुरप्रयोगः। गोमूत्रगुग्गुल्योः माधनं कर्त

व्यम । पथोक्तम् । ऊरुस्तम्भविनाशाय पुरंभुत्रेण वापिवोदिति-

भाषाटीका

जो सांथल जकड़ बंध होके पराई जैसी हो जाय तो पुनर्नवा सोंठ देवदारु इंसुद भिलावा और गिलोय त या दशमूल इन सोलहों का काढ़ बनाय के पीये तो ऊरुस्तंभ रोग नष्ट होय ॥ अथवा ॥ गाय के मूत्र के गुग्गुलु में मिल के पीये तो भी सांथल खुल जाय ॥ ३३ ॥

अथ मूत्ररुच्छस्याचिकित्सा माह । सक्षौद्रमिति

सक्षौद्रं कुशकाशगोक्षुरशिवाशम्याकपा
षाणाभितदुस्पर्शपरिसोदितं परिहरेत् सद्यो
श्मरीन्दुस्तराम् सल्लापर्वतभिच्छिला-

जतुकणाचूर्णगुडेनान्वितयद्वातदुलधाव
नोदकयुतं स्यान्मूत्ररुच्छापहम् ३४

कुशोदरः काशः पोटगलः अनयोर्मूलं ग्राह्यम् । गोक्षुरो-
गोक्षुरकः शिवाहरीतकी शम्याक आरग्वधः पाषाणाभितपापा
णभेदनः दुस्पर्शयवासः । सल्लापसमाहरेद्वन्द्वक्यं क्रीवत्वं च । स
तत सक्षौद्रं सादिकमिश्रितं परिसोदितं पीतं सत् दुस्तरं तर्तुनिश
क्यासश्मरी मूत्ररुच्छं परिहरेत् नाशयेत् ॥ उक्तं च ॥ त्रिकण्टक
रग्वधदर्मकाशदुरालभापर्वतभेदपथयोः । निघ्नान्तिपीतामधु
नाश्मरीं च सम्प्राप्तवृत्तयोरपि मूत्ररुच्छमिति ॥

भाषाटीका

कुम और कास की जड़ गोखरू हरड़ आरग्वधाजि
से सोना लू भी कहते हैं पथानभेद और जवामा इन का-
काथकरै उमेछानले फेर उस्में मधुमिलाय के पीले तो-
पथरी रोग का परिहार हो जाय ॥ अपिच ॥ सल्लाप सूक्ष्मे ल

पर्वतभिदशिलाभेदः शिलाजतुंगैरयम् कणाचपलाः स्यांचूर्णम् गुडेनगुडस्वरसेनपीतमयद्वातुंडुलधावनोदकयुतमूत्रेन सार्द्धपीतं मूत्रकृच्छ्रापहंस्यात् ॥

भाषाटीका

छोटीइलायची पस्यानभेद शिलाजीत और पीपल इनके चूर्णको गुड के साथ वा चांचलों के धौवन के साथ पीचैतौ पथरी नष्ट होय ॥ ३४ ॥

अपिच । वासेति

वासैलामधुकारमभेदचपलाकौंतीदुरै रंजःकाथः साश्मजतुर्जय त्यतितुराकृच्छ्राश्मरीशर्कराः कृच्छ्रेदाहरज्जाविबन्ध साहितेकाथाश्माभिद्वाक्षुरानतारग्वयचत काविराचैतोमध्वान्वितः शस्यते ॥ ३५ ॥

वासावासकः सलाउपकुंचिका मधुकंक्षीतकम् अश्मभेदः पाषाणभेदः चपलाकणा कौन्तीरेणुका इक्षुरः कौ किलाक्षः सरण्डः उरुबूकः । स्यांकाथः साश्मजतुः शिलाज तुयुक्तोतितरामतिशयेन कृच्छ्राश्मरीशर्कराः जयाति । तत्र कृच्छ्रं मूत्रकृच्छ्रम् अश्मरी मूत्रकृच्छ्र भेदः । यथा । वातपित्त कफैस्तिस्त्रयतुर्यै शक्रजायता । प्रायः श्लेष्मात्रयाः सर्वा अश्मर्यः स्युर्पमोपमा इति ॥ शर्करातु ॥ अश्मरीशर्कराचैव तुल्यसम्भवलक्षणे । विशेषणं शर्करायाः शृणुकीर्तयतोम म ॥ सम्भवः कारणम् । पचमानाश्मरीपित्ताच्छोष्यमाणा च वा युना । विमुक्तकफसंधानाद्वरन्ती शकरामता ॥ पित्तेन पच्यमाना मूत्रशक्रश्लेष्मसंहितः प्रथमं पित्तेन रंजनकर्मणा पच्यमाना । पश्चाद्वातेन शोषिता कफेन श्लिष्टा अश्मरी । सैवाचि

मुक्तकफसंधानात्यक्तकफश्लेष्मासतीशकरारूपा मूत्रमार्गात्
क्षरतीशर्करामता। रतावता किंचिदेवभेदः॥

भाषाटीका

बांसा दूधायची जेठीमद परवानभेद पीपल रेणुकी
जो मिर्च के आकार सुगंधवाली होती है तालमखाना और
अरंड की जड़ की छाल इन आठ द्रव्यों का काढ़ा सिलाना
त के साथ पिया भया मूत्रकृच्छ्ररोग और पथरी तथा श
र्करारोग इनको जय कर लेय है ॥

अपिच। दाह रुजा विवंध सहिते कृच्छ्रे दाहेन दहनेन रुज
यारोगेण विवंधेन सूत्रादिरोधेन युक्ते कृच्छ्रे। अश्वसभिदादिभि
विरचितः काथः पुनर्मध्यान्वितः माक्षिकयुक्तः शस्यते स्तूप
ते। उक्तंच। हरीतकी गोक्षुर राजरक्षपाषाणाभिद्वन्वयवासर्क
नाम्। काथापिवेन्माक्षिकसम्प्रयुक्तं कृच्छ्रे सदाहं सरुजे विवंधे
इति

भाषाटीका

जो जलन और पीडा तथा विवंध इनके साथ मूत्र
कृच्छ्ररोग होय तो परवानभेद गोरबुरू जवासा आरग्व
ध और हड़ इनका काढ़ा करके उसमें सहत मिलाके पी
ना उसका श्रेष्ठ है ॥ ३५ ॥

अथ मुखरोगाविशेषस्य व्यंगस्य चिकित्सा माह। न्यमोधांकुरत्या
दिना॥ न्यमोधांकुरकुष्ठुरोध्रविकसारयामा

मसूरारुणग्रोरवण्डेः पयसान्वितौ विरच
नं व्यंगममुद्धर्तनम्। लिप्तसप्तदिनमसूर
रजसासर्पिः पयः श्यामतावत्तशरदचद्रे
सुदरतरं व्यंगस्य भगाद्वेतु ॥ ३६ ॥ छ ॥

तत्त्वज्ञानयथा। क्रोधायासमकुपितो वायुः पित्तनसंयु

तः। मुखभागस्य सहस्रमंडलं विसृजत्यतः। नीरुजंतनुकं व्याचं
 मुखे व्यंगं तमादिशेदिति माधवः॥ न्यगोधांकुरो वटाभिर्नवोद्भिद्
 कुष्ठं पारिभाज्यम् रोध्रालोध्रः विकसाजिङ्गीश्यामाप्रियङ्गुः स
 मूले मंगल्यकः अरुणखुंतास्रसारम्। पयसाक्षीरेण जन्वितैरेते
 विरचितमुद्धर्तनमुत्सादनम् तत् व्यङ्ग्यं भवति॥ मसूररजसा
 मसूरस्य त्रीहिकां च नस्य रजसाधुल्यायुक्तं सर्पिः पयः सर्पिश्च
 पयश्च अनयोद्धेयम्। सप्तदिनं सप्तदिनावधिलिप्तादिगन्धम्।
 तेन व्यङ्ग्यं स्य भङ्गान् श्यामतावक्त्रं श्यामताकृष्णवर्णता तथायु
 नं मुखं शारदचन्द्रवत् सुन्दरतरमतिशोभनं भवेत्॥

भाषाटीका

जो मुख के ऊपर श्यामता जिसे छाया और कंई भी
 कहते हैं सो होय तो बड़की जटा के अंकुर कूट लोघ मंजी
 ठ प्रियंगू मसूर और रक्तचंदन इनको पीसकर दूध के साथ
 उपटना बनाय के उत्कृष्ट उद्धर्तन करने से व्यंग रोग जाता रहे
 अन्यथा॥ मसूर के चून में घी और दूध मिलाय के मुख पर
 लगावे जब मुख जायत व मसूर उतार गेरे ऐसे सात दिन
 करने से मुख की श्यामता दूर होकर मुख सरदपूनों के चं
 दमा के समान बड़ा सुन्दर हो जाय॥ ३६॥

अपि च। इङ्गुद्या इति

इङ्गुद्याः फलमृज्जको जलयुतोल्लेपो मुखं
 को न्ति दोलाध्राग्नाथानि कानि हन्ति पेटकां
 स्तारुण्युजाल्लेपनात्। हायरक्तमरुषिका
 रुजिहितो मूत्रणल्लेपो यवापिण्याकस्य न
 वेतरस्य शकृतः पादायुधस्य ध्रुवम्॥ ३७॥

इङ्गुदीतापमतरुः इङ्गुद्याः फलस्य मृज्जको मज्जैव सज

लेनपुतः कर्तव्यस्तस्यलेपः व्यङ्ग्यभङ्गात्मुखेकान्तिदोदीप्ति
 प्रदीभवतीतिशेषः ॥१॥ लोध्रोगालवः उग्मावचाधनिको धन्या
 कम् रूपांसमाहारः लेपनात्लेपकरणात् तारुण्यजान् पितृर्क
 न् यौवनावस्थोद्भवान्मुखो विस्फोटान्निहन्ति ॥ २ ॥ अस्तूपिक
 रुजिशिरोव्रणरोगेरक्त रुधिरं हाय्यं जलौकया हर्तुं योग्यम् ॥ ३ ॥
 अथवापक्षांतरे नवेतरस्यापिण्याकस्य पुराणस्यतिलकल्क
 स्य मूत्रेण गोजलेन कृतो लेपो हितो नुकूलो भवति ॥ ४ ॥ यद्वा
 पादायुधस्य रुक्कवाकोः शकृतो विष्ठाया लेपो हित इति-
 क्रमेण योगपञ्चकम् ॥ ५ ॥

भाषाटीका

जो मुखपर श्यामता होय, के मुखकी कान्तिजाती
 रहे, तो हिंगोटा के फलकी मींगी पानीमें मिलाय के मुख
 पर लेप करै तो मुखकी कान्ति हो आवै ॥ १ ॥ जो मुखपर
 वयस्फोड़े हो गये होय तो लोध्र, वच, और धनियां इन
 का लेप उनको नष्ट करदे ॥ २ ॥ जो सिरमें व्रणों का रोग हो
 य तो जों के लगवावनी ॥ ३ ॥ बातिलों की पुरानी खल के
 गोमूत्र में मिलाय के लेप करै तो हित वैठे ॥ ४ ॥ कुक्कुट
 की बीट को गोमूत्र में मिलाय के लेप करै तो अवश्य आराम
 होय ॥ ५ ॥ ३७ ॥

अथ शीथस्य चिकित्सा माह । तैलमिति ।

तैलं शोफभयारमप्यपहरेत्तृश्चीररास्ना
 महाभैषज्यामरशष्कमूलकपुताविंवीर-
 सेसाधितम् तद्दृष्ट्वा किरातित्तमय
 वापाठानिशाध्यावनी मुस्ताजीरकपंच-
 कोलजरजः सामिश्रमुष्णास्वुना ॥ ३८ ॥

चुश्चोरः श्वेतमूलवा पुनर्नवा रास्नानाकुली महामैषज्यं
शंठी अमरोदेवदारु पुष्करमूलकं निर्जलं हस्तिदंतकम् स्पृते
र्युतं तैलं तिलानां स्नेहम् मर्दनादुपारमुत्तरावधिरहितसापि-
शोफं श्वस्युमपहरेत् दूरीकुर्यात् ॥ यथोक्तम् ॥ शकृमूल
कवपीमृदारु रास्नामहौषधैः पक्वमभ्यज्जनात् तैलं समूलं
श्वस्युं हरेदिति विम्बीरसे विविकायाः स्वरसे साधितं सिद्धं
विश्वकिराततित्तं शंठीचिरतित्तम् तद्वत् अफ रशोफमप
हरेत् ॥ अथवा ॥ पाठा अम्वशा निशा हरिद्रा धावनी कण्ट
कारी मुस्ता जीरकोज्जाजी पंचकोलं पंचकोलं कणामूल
कृष्णाचव्याग्निनागोरैरित्युक्तं पंचोषणम् एषां रजश्चूर्णमु
ष्णाभ्युनासहतं हृच्छोथनाशनं भवति ॥

भाषाटीका

स्वेतमूलवाली पुनर्नवा जैतकेबीज सोंठ देवदारु औ
रसूरवीमूली इन पांचोंको कूटकर तिलके तेलमें गैरके
तेलको यकायले इसतेलके मर्दन करनेसे सूजन दूर हो
है ॥ अथवा ॥ कंदूरी के रसमें सोंठ और चिरायते को सिद्ध
करके मलैतों सोये दूर होय ॥ किंवा पाठा हल्दी कंदकरी
मोथा जीरा पीपलामूल पीपल चव्य चीता सोंठ इनके
चूर्णको गर्मजलमें मिलाके लेप करे तो सूजन दूर होय ॥ ३८ ॥
अथ शिरोरुक् कर्णशूलयोः प्रतीकारमाह उमेत्यादिना ॥ ३९ ॥

उन्नापादापटोलौषधरुक्कजटाशिरानु
दद्रुघ्नकुष्ठेर्धन्यास्तुनप्रापिष्टैः प्रशमय-
ति महामूर्धरागानशेषान् । पक्वपत्रघृता
क्तं राविभवमनलेतापितं पीडितं तूतनायं
कर्णचिसिक्तं दलयाति सकलकणशूल-

समूलम् ३६ ॥

उग्नावचा पाठा पटोल कुलकम् औषधं शंखी रुक्मज
 दा सरण्ड मूलम् शिम्बुः शोभाञ्जनम् दद्रुघ्नश्चक्रमर्द्दः कुष्ठं कु
 ष्ठीषधम् । धान्याम्लेन कांचिकेन प्रपिष्टैर्मस्तकेलिसेरैः कृतो
 लेपः अशेषान् महासूर्द्धरोगान् प्रशमयति समस्तशिरोव्यथाना
 शकौ भवति.

भाषाटीका

वच पाठा पलवलपत्ती सौंठ अरंडकीजड़ सह
 जनेकी छाल कसौंदीकीजड़ और कूट इनको कांजी
 में पीस लेप करे तो सिरकी पीड़ा सब शान्ति होय ॥
 रविभवमर्कजं पक्वपरिणतं पत्रंदलं घृताक्तमाज्येन व्याप्तम्
 तच्च अनलेग्नौ तापितं संतप्तम् पुनश्च पीडितं इत्ताभ्यां सम्मर्द्य
 निपीडितम् ततो यंतस्य जलं कर्णे त्रवणे सितं कृतसेकं सत् स
 मूलं कर्णशूलं दलयाति नाशयति । यथोक्तम् । अर्कस्य पत्रं प
 रिणामयी तमाज्येन लिप्तं शिखियोगतप्तम् । आपीड्य तस्यां वु
 भुर्वोष्णमेव कर्णे निषितं हरतेऽति शूलमिति ।

भाषाटीका

जो कान में अत्यंत शूल होय तो आक के पीले पत्तों
 को घी से चुपड़ के आग पर सेक के हाथ से मीड के कान
 में निचोड़ दे तो कान का शूल समूल निर्मूल होय ॥ ३६ ॥

अथ वातोपचारमाह । घृततीक्ष्णयुत इति

घृततीक्ष्णयुतः सुरमास्वरसोलघुराजमु
 गाक इति प्रथितः । अपहृत्य निलान्सव-
 लान्वहुलान्निजभक्तारिपूनिवचकाधरः

॥ ४० ॥

सुरमानुलसी तस्याः स्वरसो घृततीक्ष्णयुतः घृतेन मरिच

चूर्णेनचयतो युक्तो लघुराजमृगाङ्ग इति नाम्ना प्रथितो विरज्य-
तः । सोयं सेवनेन बहुलान् प्रभूतान् सवलान् वलेन सहितान्
अनिलान् वातविकारान् अपहन्ति । अत्र दृष्टान्तः । यथा चक्र-
धरो विष्णुः निजभक्तिरिपूनिव स्वीयभक्तिसंयुक्तानां प्रल्हाद-
दिभगवतानां रिपून् दैत्यानिव तथा ॥

भाषाटीका

तुलसी केरस में घी और मरिच का चूर्ण मिलाय देते
लघुराज मृगाङ्ग को कहाँ वै इस के सेवन करने में बड़े ब-
लवान् वातरोग सो भी नष्ट होय ॥ ४० ॥

वायोर्वहवो भेदाः सन्त्यतस्तत्तदौषधैस्वनादुगन्धगौर-
वं स्यात् इति भयात्तान्यत्र नल्लिरिव तानि अपेक्षारिचिद्गुणं
यान्तरेभ्यो व्यवहर्त्तव्यानि स्तन्मनसिनिधायाह । चूर्णा इति

चूर्णाः कषाया गुटिका द्युतानि तैलानि
भागेन च योजितानि विलासिना वात-
विनाशनाय विलासिनीनां परिरम्भणा-
नि ॥ ४१ ॥

स्पष्टार्थेयं श्लोकः ॥ ४१ ॥

पित्तौषधमाह । अमृतमिति

अमृतममृतजं सितासमेतं गुणवति पित्त-
मपाकरोति सद्यः तरुण इव नितार्विना
नितं वा वामतनुज्वरजर्जरीकृतांगः ॥ ४२ ॥

हे गुडवती अमृतजं गुडची प्रभवममृतं जलं सितास-
मेतं शर्करासंयुक्तं पीतं सत्पित्तं मायुं सद्यः शीघ्रमपाकरोति
दूरीकरोति । तत्र दृष्टान्तः अतनुज्वरेण काममहागदेन जर्जरीकृ-
तानि जीर्णतांगमितानि अंगान् त्यक्त्वा निरपस्य सतरुणो युवा

नितम्बिन्याविशेषाङ्गनायाः अतिशयानितं वचन्याः नितं वाक्स्व
मिव कटिवस्त्रं यथा तथेत्यर्थः ॥

भाषाटीका जिस प्राणी को पित्त की अधिक आई हो
य सो गिलोय को कूटकर उसका जल निचोड़ ले और
उसमें उत्तम शर्करा मिला के पी ले तो पित्त तुरंत नष्ट हो जाय ॥

कफोषधमाह। कफादिति

**कफाद्ववतिभोभीरुच्छिन्नाक्वाथोमधू
दरः । अस्यार्थो लक्ष्यते नैव तन्वांगितवे
मध्यवत् ॥ ४३ ॥**

भोभीरुहेभयशीले विभति निभीभये भियः कुक्कुक्कना
वितिकुः मधूदरः मधुउदरे यस्य साक्षिकदोषयुक्तानिच्छिन्नाक्वा
थः कफाद् कफायहर्त्ता भवति । कफमतीति कफाद् यद्वा अ
नीन अद अता अद् भक्षणोक्किप् कफस्य अद् कफाद् । हेतन्वांगि
नवमध्यवत् । अस्यापमर्थे नैव लक्ष्यते । यथा वस्त्राच्छिन्नस्तव
काटिदेशः काटिवस्त्रापनयनेन समैवाधिकारिणः प्रत्यक्षः तथा
धिकारिणः पाण्डितस्याप्यस्यार्थः प्रत्यक्ष इति भावः ॥

भाषाटीका

जिस्को कफ की अधिक आई होय सो गिलोय के क्वा
थमें मधु मिलाय के पीवें तो कफ दूर होय ॥ ४३ ॥

**इति श्रीमहो लिम्भराजकुतौ वैद्यजीवनराजय
हमाधिकारश्चतुर्थो विलासः ॥ ४ ॥**

इति श्रीकुलावधूतश्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्भरिहरा
नन्दनाथभारतिशिष्यब्राह्मावधूतश्रीसुखानन्दनाथविरचि
तायां सुखानन्दप्रदायालोलिम्भदीपिकायां क्षयादि रोगानि
गहनाम्नश्चतुर्थविलासस्य प्रकाशार्थः ॥ ४ ॥

अथवाजीकरणम् । अस्य निरुक्तिस्तु । यद्द्रव्यं पुरुषं कुर्याद्वा
जिवत्सुरतक्षमम् । तद्वाजीकरमाख्यातं मुनिभिर्भिषजांस्वरैरिति
॥ अस्याधिधिरपिनरोवाजीकरणं योगान् सम्यक्शब्दो निर्गमयः ।
सप्तत्यन्तं प्रकुर्वति वर्षादूर्ध्वं तु षोडशात् ॥ न च वै षोडशादूर्ध्वं कस
मत्याः परतो न च । आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुं महीति ॥
स्य हृद्युपदंशाद्यारोगाश्चातीव दुर्जयाः । अकालमरणञ्च स्या
द्भजतास्ति यमन्यथा ॥ विलासिनामर्थवतां रूपयौवनशालि
माम् । नराणां बहुभार्याणां विधिर्वाजीकरोहितः ॥ स्याद्विराणां
रिरं सूनानां स्त्रीणां बालभ्यामिच्छताम् । योषित्यसङ्गात् स्त्रीणानां
क्लीवानामल्परेतसाम् ॥ हितावाजीकरायोगाः प्रीत्यपत्यफल
प्रदाः । एतेऽपि पुष्टदेहानां सेव्याः कालाद्यपेक्षयेति ॥ तत्रादौ क
मोद्धीवनद्रव्याण्याह ।

ताम्बूलं मधु कुसुमं स्वजो विचित्राः का
न्तारं सुरतरुं नवा विलासवत्यः गीता
निश्रवणहाराणि मिष्टमन्त्रं क्लीवानामपि
जनयन्ति पंचवाणम् १

ताम्बूलं पर्णम् । मधुमद्यम् । विचित्रानानाविधाः कुसुम
स्वजः सुगन्धिपुष्पाणां मालाः । कान्तारं महद्वनम् । महारण्ये दुर्ग
पथे कान्तारः पुनर्पुंसकमित्यमरः । कथंभूतं कान्तारं सुरतरुं सु
राणां प्रियास्तरवो मन्दारादयश्चूतचम्पकवकुलादयो वायस्मि
न्तत् । नवा विलासवत्यः नवानूतनाः विलासवत्यो विलासपु
क्ताः श्यामाभीरवः । श्रवणहाराणि शृंगारससूचनेन श्रवणोद्दिष्टा
कर्षणानि गीतानि गानानि । मिष्टान्नं मधुरमदनीयद्रव्यम् । ए
तान्युक्तानि क्लीवानां नपुंसकानामपि पंचवाणं कामं जनय
ति । कामाग्निं प्रचंडं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

अथान्नौषधान्याह। सहितेनेति ॥

सहितेन घृतेन मधुना मधुकं परिसेचितं
पिबति यो नुपयः नवसुसुवांसुखकरः
सततं बहुवीर्यं पूरयति ॥ २ ॥

योनरः औदौ घृतेन सहितेन मधुना परिसेचितं ससितं
मधुकं कृतकं लोद्धा अनुपश्चात् पयोदुग्धं पिबति सपुरुषो
नवसुसुवां नूतनवयः सम्पन्नानां कामिनीनां सुखकरः नाम्ना
धर्मातिशय सामर्थ्यात् सुखदायको भवति ॥ पुनर्बहुवीर्यं
पूरयतिः भूयसरेतसा पूर्णश्च भवति ॥

भाषाटीका

जो पुरुष कामिनीन कं सुरत से सुख देने और वीर्य की
वृद्धि चाहें सो मुल्हेटी के चूर्ण को घी और मधु में मिलायके
चाटके पीके से दूध को पीवे ॥ २ ॥

अपिचा अमृतेति।

अमृतामलकत्रिकंटकानां हविषाशर्क
रयानिषेवणं अजरा अमरा अपारवी
र्या अलकेशा अदितेः सुता बभूवुः ३

अमृतागुडूची आमलकं धात्रीफलम् त्रिकण्टको गोकण्टक
रणां चूर्णस्य हविषाशर्करया च सहितस्य घृतसिताम्बा युक्तस्या
बलं यस्य निषेवणात् अस्यास्यात् कृताम्बा सानरा अजरा जराव-
स्था सहिताः अमरा सरणराहिताः अपारवीर्या बहुवीर्यवन्तः अल-
केशा अलकाधनदपुरी तस्या ईशाश्च ईदृशा ये अदितेः सुता आ-
दितेयास्तथा ते बभूवुः सज्जाताः इयमुक्तिर्बालकार्थे निम्बलुडु
कवतं स्तुतिन सत्यार्था रोचनार्था फलश्रुतिरिति वत् ॥

भाषाटीका - गिलोय आमले और गोरखू इनके चू

र्णकोधी और शर्करा के साथ मिला के स्थान का अभ्यास करने
पुरुष दीन बारी होय तो अपारवीर्य वाला होय ॥ ३ ॥

अपिच। उच्चरेति

उच्चटा मर्कटी गोक्षुरैश्चूर्णितैः शर्करा दुग्ध
संमिश्रितैः पाचितैः सेवितैः वार्द्धके मान
वोमानिनी मानमुच्छेदयेत् किंपुनर्यौवन
॥ ४ ॥

उच्चटा चूड़ाला मर्कटी का पिकच्छुः गोक्षुरे गो कंदकः चूर्ण
तैः कृत चूर्णै रतैः शर्करा दुग्ध संमिश्रितः सिता गा दुग्धाभ्यां युक्तैः
पुनः पाचितैः कृत पाकैः पुनश्च वार्द्धके यौवनात् परावस्थायां से
वितैः रुयभुक्तै रुच्चटादि चूर्णैः मानवोमानिनी मानमुच्छेदयेत्
यौवने पुनः सेवितैः सद्भिः किम्पुनर्वक्तव्यं भवति ॥

भाषाटीका

उदंगण के बीज किंमांच के बीज और गोखरु इनके चू
र्ण को शर्करा से युक्त दुग्ध में मिलाय के जो वृद्धावस्था में भी
मनुष्य पिया करे तो जो स्त्री जवानी पने के अभिमान के क
रने वाली हैं उनके अभिमान को उच्छेद करे और जो युवाव
स्था में दुस्का सेवन करे तो क्या कहना ॥ ४ ॥

अपिच। भुक्तेति

भुक्ता वरीं दीर्युतां विलासी भुक्ते शतं सुंद
रि सुन्दरीणाम् त्वं तावदेका सिमयातु
साद्य भुक्ता रसो पश्य कुतूहल मे ५

हे सुन्दरि रूपलावण्य युक्ता स्त्री सुन्दरीति निगद्यते। विला
सी भागी पुरुषः दीर्य युतां वरीं शतावरीं भुक्ता सुन्दरीणां शतं भु
क्ते। सा शतावरी अद्यनया भुक्ता त्वन्तु तावदेका सिमयातु शत

वारंरन्तव्यमतोमेरतौ सुरतविषयेकुतूहलंकेतुकंपश्यअचछे
कय॥

भाषाटीका

कामीपुरुषसतावरकोसूक्ष्मपीसकेशर्करासंयुक्त
दूधमेंमिलाकेपोवैतौअनेकस्त्रियोंकोभोगें ५

चूर्णइति

चूर्णोद्युतद्वौद्रयुतोस्मैःस्वैर्विभाविताया
बहुधाविदार्याः निषेव्यमाणानुदिनंवि
लासीदशांगनाभिःसहंरंसीति॥ ६॥ ६४

स्वैस्वकीयैस्सैर्जलेबहुधाबहुकृत्वोविभावितायाविमि
श्रतायाः विदार्या इह्युगंधायाः द्युतद्वौद्रयुतोमध्वाज्याभ्यां
संयुक्तश्चूर्णः अनुदिनं प्रत्यहं निषेव्यमाणः कृतसेवनो विला
सास्त्रीणां होवन्नो भोगी पुरुषः । दशांगनाभिः सह रंसीति अ
तिशयेन रमते ।

भाषाटीका

सूखेसिरालोंकाचूर्णकरेपोछेसिरालोंहीकेरस
मेंभावनादेअनेकवारसुखायरकेबहुतभावनादेकेसु
खायकेफेरचूर्णकरलेउसमेंमधुऔरद्युतमिलायके
नित्यप्रतिसुखायजोपुरुषसोदशस्त्रीनसोंरमणकरसकैद
सहितामिति॥

सहितं द्युतदुग्धाभ्यां विदारी प्रभवं रजः ।

उदुम्बरामितं भुक्त्वा वृद्धोपि तरुणायते ७

वृद्धोपि स्थविरोपि मनुजः विदार्याः शृगालिकायाश्चूर्णं द्यु
तदुग्धाभ्यां सहितम् उदुम्बरामितं कर्षपरिस्तेन भुक्त्वा तरुणायते
पुनश्चाचरणं करोति ॥

भाषाटीका

बूढामनुष्यभीजोसिरालोंकेचूनकोघीमेंऔरदूध
मेंमिलायकरगूलरकेमाननित्यसेचनेकरेतौतरुणके-

तुल्य काम करे ॥ ७ ॥

अपिच। सौभाग्येति

सौभाग्यपुष्टिबलशक्तविवर्द्धनानि किं स-
तिनां भुवि बहूनि रसायनानि कंदर्पव-
र्द्धनि परंतु सिताज्ययुक्ता दूग्धादृतेन सम-
कोपिमतः प्रयोगः ८

हे कंदर्पवर्द्धनि भुवि भूमौ सौभाग्यं सुभगत्वं चक्षुष्यमिति
यावत् । पुष्टिः कायस्य पोषणम् । बलं पराक्रमः शक्तं रेतः । सौभाग्यं
दीनां विवर्द्धनानि । बहूनि भूयांसि । रसायनानि जराव्याधिजिदोष-
धानि । तत्त्वज्ञमुक्तं भावप्रकाशे यज्जराव्याधिविध्वंसिवयस-
स्तंभकं तथा । चक्षुष्यं दृष्टुं चक्षुष्यं भेषजं तद्रसायनम् ॥ दोर्घमा-
युः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः । देहेन्द्रियबलकार्तिनरो विन्दे
द्रसायनादित् । किं नो संति अपितु विद्यन्त एव । परंतु किन्तु सिता-
ज्याभ्यां युक्तात् दुग्धात् ऋते विना समकोपि प्रयोगः उत्कृष्टो योग-
उपायो न मतः नापूजितः ॥ भाषाटीका

सुहावनापन देहकी पुष्टि पराक्रम और बीज इनकी
वृद्धि करने वाली ऐसी धरती में बहुत सी रसायन क्या नहीं हैं
हैं वीक पर धी और सिता दोनों से युक्त जो दूध दूध के बिना
मेरे को कोई सी रसायन मान्य नहीं है ॥ ८ ॥ इति राजीकर

अथ रसान्वक्तुमुपक्रमते । अधुन त्याजना । ८ ।

अधुना ब्रूमहे मध्यमत्कार करान् रसा-
न् यत्तानि नीरसाभाति कविता कुलका-
मिनी ॥ ९ ॥

हे कंदर्पवर्द्धनि अधुने दानीम् मध्यः शीघ्रम् च मत्कार
करान् आश्चर्य्य कतून् रसान् पारदप्रधानात् भेषजान् वयं ब्रू-

मदं कथयामः । रसायनार्थिभिर्लोकैः पारदारस्यतेयतः । ततोरस
इति प्रोक्तः स च धातुरपि स्मृत इति निरुक्ते रसः पारदः । यतो यस्य
तः कविताकुलकर्मा मनीकाव्यरूपाकुलस्त्री । निरसाशृंगारादि
रसगडितानभाविनां शोभते । आह च । तथा कवितया किं वा किं
वा वनितया नया । पदविन्यासमात्रेण यथानापहतं मन इति ८

अथाच श्रवतापहरणरसमाह । पथ्येति

पथ्या कणा की विषतिंदु कदंति बीजातिर्तु
विष्टुद्रमवलानसुहृशानविमर्द्य धूर्ता
युनासकलवासूरमेषसूतः स्याद्विश्वता
पहरणाभिनयज्वरघ्नः १०

पथ्या हरीतकी कणाचपला अर्कोर्कजटा विषातन्दु
कः कुशीलुः दानिवोजं जयपालः तित्ताकडुका विष्टुतमत्रो
नुभूतिः रसः पारदः वालिर्गंधकः । एतान् पथ्यादीन् सहृशान् स
मभागान् सञ्चूर्ण्य पथ्यात् धूर्ताम्युनाधसूरस्वरसेनसकलवास
रमेकांदिनां विमर्द्य रससम्मर्द्य स्थापयेदिति शेषः । विश्वताप
हरणनामा रससूतोरसः अभिनयज्वरघ्नो नवज्वरहरश्च स्यात्
। अस्य वल्लद्वयमाद्रिक रसेन देयम् मुद्गपूषः पथ्यम् ॥

भाषाटीका

हरडं पीपल आककीजड सोधाभया कुचला अजैर्पल
कुटकी स्वेततिधारा पारा गंधक सोधी इनकोपी सकेध
तूरेके पत्तों के रसमें गोरके रकीदन भरस्वरलकैरतौ सो
विश्वतापहरणनाम रससकलज्वरों को नष्ट करे ॥ १० ॥

अथ शीतारिनामानं रसमाह । शल्वमिति

शल्वं दं कण गंधको च गरलं तुल्यं रसं रवपे
रंतालं तुल्यमिदं विमर्द्य घाटिकी मात्रमुष

व्यासैः सूतः स्याद्विपुसारिणाविरचितः
शीतारिरित्यं स्मृतोजाजीराकर्कश्यायुतः प्र
शमयेदकाहिकादिज्वरान् ॥

शूल्वन्ताम्रस्य भसितम् टंकणं मालतीतीरजः गंधकः गं

धपाषाणः गरलं विषम् तुल्यं शिरिवसीवम् रसः पारदः स्वर्प
रं वरपरीतुल्यम् तालं हरितालम् गंधकादिकम् शुद्धं ग्राह्यम्

इदं सर्वं तुल्यं समांशं सुषण्वासैः कारवेत्तस्वरसैः घटिकाम

त्रं नाडीपरिमितं कालं यावत् तावद्विषमर्द्ये मर्दयित्वा विपुसारि

णामहादेवेनेत्यमृतं प्रकारेण विरचितो नमितो नाम्ना शीतारिः

सूतः स्यात् सोयं स्मृतः कृतस्मरणः शीतारिः गुज्जा रक्तका

प्योर्मितः अजाजीराकर्कश्यायुतः मिनाजीरकाभ्यां संयुक्तः सेवि

तः सनस्वकाहिकादि सर्वज्वरान् प्रशमयेत् शान्तिं नयेत् ॥

भाषाटीका

तावेकी भस्म सुहागा शूद्रगंधक सोधाभयामाहुरा

विष सुधालौलाथोया सोधापाश सोधास्वपरियाथोया

ओर शोधी हरताल इन सब के समभाग लेके करे लेके रस

में एक घटी पर्यंत स्वरल में गरके अच्छा भांति मर्मदन कर

राखे कोई सा ज्वर होय उसमें जीरे और शक्कर के साथ रख

र लोहस्की मात्रा खाय तो सब ज्वर दूर हो जाय ॥ ११ ॥

अथ कनक सुन्दर समाह मरीचवालि हिङ्गुलैरिति

मरीचवालि हिङ्गुलै गरल पिप्पली टंकणैः

सुवर्णभवयीजकैः समलवैर्दिनाह्निवाधि

जयास्वरसमार्हितैः कनक सुन्दर सुहरिस्मृ

तोग्रहाणिका ज्वराति स्मृतिवन्दिनाद्यापहः ॥ १२

मरीचसूषणम् बलीर्गंधकः हिङ्गुलोदरदः गरलं रुचिदः पिप्प

लीकणा टंकणः पाचनकः सुवर्णमववीजानिकनकाकुरकर
णानि रुतैः समलवैः समांशैः हे सुन्दरे पुनश्चादिनाद्धविधिप्रहर
द्वयं यावत् तावत् जयास्वरसगर्दितैर्विजयायाः रसेन सार्दितैः स्व
लेनिः क्षिप्य सम्यन् पिष्टैरेतैर्नाम्ना कनकसुन्दरो रसो भवति । स च
गहणिका ज्वरातिमृतिवन्दिमान्धापहः स्मृतः ॥

भाषाटीका

मिर्च गंधक होगुल बिष पीपल सुहागा धतूरे के बी
ज इनके समान भाग लेके भाग के रस में दो पहर लगर बरल
में गेर के इनको मर्दन करे तब कनक सुन्दर सवने इसके
स्वाने से गहणी ज्वर अतीसार और मंदाग्नि ये सब रोग मिटें
अथ सार्द्धाभ्यां पंचमृतपर्यटोरसमाह । लोहेत्यादिना ॥ १३ ॥

लोहास्त्राकर् रसं स मंदिगुणितं गंधं पचेत्को-
लिकाकाष्ठाग्नौ मृदुल्लेनिधाय सकलं लो-
हस्य पात्रे भिषक । सर्वगोमूयमंडले विनि-
हितै रभादलायन्यसेतस्योद्धकदलीदलं दु-
ततरं वैद्यै रकरोनिः क्षिपेत् ॥ १३ ॥ स्यात्पंचा-
मृतपर्यटो गहणिका यद्दमातिसारज्वर-
स्त्रीरुक् पांडुगरा म्लापितगुदजक्षुन्मांसा
विध्यं सितौ । गहण्यामनुपानं चाहं गुसंधं
वजीरकं जीरकं पांडुगरयोरितरेषु स्वयु-
क्तितः ॥ १४ ॥

लोहं लोहस्य भस्म अन्नं तद्भस्म अकस्तान्न भस्म रसः शह-
दः मूलः । लोहादीनां समाहारद्वन्द्वकथम् । एतत् समंतुल्यमानं
ग्राह्यम् । गन्धं गंधकं द्विगुणितं द्विगुणं ग्राह्यम् । भिषकवैद्यः
सकलं सर्वं लोहस्य पात्रे निधाय स्थापयित्वा मृदुल्लेडनीक्ष

णे कोलिकाशाम्नौ च दरीदार्वग्नौ पच्येत । पक्ता च गोमयमंडले
गोः पुरीषेण लिप्तायां भूमौ विनिहिते स्थापिते रस्मादले वारणावु
सापत्रे तत्र विन्यसेत् स्थापयेत् । पुनः वैद्येश्वरोऽगदं कृत्वा पाणि
जातस्योद्धृतस्योपरि द्रुततरुं शीघ्रं कदलीदले भाचायाच्छदननि
क्षिपेत् । तस्य सत्स्वच्छतसति गहणिकायदमातिसारज्वरस्त्री
रूपपाण्डुराग्निपित्तगुदजक्षुन्माद्यविध्वंसिनी पंचामृतपर्पटी
स्यात् ॥ अस्याः सेवनेऽनुपानान्त्याह । गहण्यामिति । भर्जितयो
हिं गुजीरकयोः ससैधवयोश्चूर्णेन गहण्यामनुपानम् । पाण्डुरो
गोविषरोगे च जीरकं जरणमनुपानम् । इतरेषु रोगेषु स्वयुक्तिता
निजव्यवहारतोऽनुपानं बोध्यम् ॥

भाषाटीका

लोहे की भस्म अन्न क की भस्म ताँवे की भस्म सोधा पार
इन चारों की समान मात्रा और दूनी गंधक इनको लोहे के पा
त्र में रख के बेर को समाधि की मीठी मोठी आग से पकावे
पकाय के गाय के गोबर से धरती को लोप के उस पर के ले
कापता विछाय के उस पर डाल दें और तुरंत दूसरे कदली
पत्र से ढक दें तब पंचामृत पर्पटी नाम से प्रसिद्ध रस होय
उसे वैद्य की आज्ञा से रात्रादि न में भक्षण करा करै तो संग
हणी राजयक्ष्मा अतिसार ज्वर और प्रदर आदि स्त्रियों
के रोग और पाण्डुरोग विषकारोग अम्लपित्त अर्शरोग
और मंदाग्नि ये सब रोग विध्वस्त होय ॥ १३ ॥ १४ ॥

अथ शूलदीनां भेषजमाह । वचेत्यादिना

वचा विश्वाजीरोषणगरलवाल्ही कदह
नत्वचां कार्या वद्व्यश्चणकतुलितामर्क
वरसैः । यथाभानाभासस्ति मिरनि करया

मिनिमवंदरंत्येताः शूलान्यनिलमनल
ग्लानिमापि च १५

वचागोलोमी. विश्वाकर्कारिः. जीरोजाजी. ऊषणम् नरि
चम्. गरलं वत्सनाभारव्यं विषम्. चाल्दीकं हिंशुदहनश्चित्रकः.
त्वक्चोचम्. चूर्णकृतानामेषां मार्कवस्सैर्मुद्गरजजले. चणक
तुलिता हरिमन्यप्रमाणाः. वटो गुटिकाः कार्याः। मानोर्हसस्य
भासश्च यो यथायामिनिमवनिशोत्पन्नं तिमिरनिकरंतमो रुंदं
हरंति. तथा सताः वटः. शूलानि. अनिलं वातरोगम्. अनलला
निमापि अग्निमान्द्यञ्च हरंति निहन्तीत्यर्थः ॥

भाषाटीका

वच. सोंठ. जीरा. मिर्च. विषाजिसे वटुनाम वा माहुरा
कहते हैं. हींग. चीता और दारचीनी इन सबको कूट पीसके
भांगरे कैरस में मिलाके चने समान गोलियां बनानीं सो वैद्य
की आज्ञासे रवायतौ. शूल और बादी के रोग तथा मंदाग्नि न रहे
अथ द्वाभ्यां विलासिनी वल्लभारव्यं सूतमाह। समान भागे इति ॥

समान भागे वलि शूलि वीजं तयोः समानं
कनूकस्य वीजं। धतूरतैलेन विमर्द्य सम्य-
कं विलासिनी वस्त्रमनामधेयः ॥ १६ ॥ सूतो
भवेद्द्वययुगप्रमाणः सितायुतौ महसमूह
हारी। वीर्यस्य बंधं कुरुते नराणां निहन्ति
द्वयं च सुलोचना नाम ॥ १७ ॥

वलि शूलि वीजं वलिर्गंधः शूलि वीजं शूलिनो महेश्वरस्य
वीजं वीर्यं सैन्द्रः। यथाहुः। हरिताले हरे वीर्यं लक्ष्मी वीर्यं मनःसिल
। पारदं शिव वीर्यं स्यात् गंधकं योर्वती रज इति। एते समान भागे सम
प्रमाणे ग्राह्ये. तयोर्वलि शूलि वीर्ययोः समानं समं न्यूनाधिकवार्जि

तं कनकस्य कांचनाच्छयस्य वाजमङ्गुहेन च गृहीत्वा सर्वधत्त
रतैलेनोन्मत्तस्नेहेन सम्यक् अतिशयेन विमध्यमर्दायित्वा विल्ला
सिनीवल्लभनामा सूतो भवेत्। सोयं वल्लभयुगप्रमाणः बहुज्जापरि
मितः सितायुतः शर्करया संयुतो भक्षितो नराणां मेहसमूहहारी ना
नाविधप्रमेहानां हर्ता वायस्य शक्नोत्येवं च वंध्यं नस्तम्भं च क
रोति सुलोचनानां शोभननेत्राणां वामलोचनानां दर्पमहङ्गुति
ञ्च निहन्ति। तुल्यायवाभ्यां कथितात्र गुग्गा वल्लस्ति गुग्गु इति
लोलावती ॥

भाषाटीका

गंधक और पारा इनके समान भाग लेने और इन दोनों
नों की वरावर धतूरे के बीज लेके इनको धतूरे के तेल के स
थ मलीभांति से मर्दन करे तौ विल्लासनी वल्लभनामा पारा
वने। अच्छी श्वेत शर्करा के साथ इसको छः रत्ती स्वायतौ।
पुरुष के सब प्रकार के प्रमेह चले जाय और बीर्य स्तंभ होय
और सो पुरुष स्त्रीजनों के अहंकार को भी हरे ॥ १६ ॥ १७ ॥

अथ कतिपय रोगेष्वनुपानान्याह। शूल इति द्वाभ्याम्

शूलो हिं गृह्यतां न्वितं मधुयुता कृष्णा पुराण
ज्वरे वातसाज्यरसानकः श्वसन के दोषाद्रा
न्वितं त्र्युषणम्। शीते व्यालललादलसम
रिचं महवरा सोपला दोषाणां त्रितयेनुपा
नमुचितं स दोषाद्रमाद्रोदकम् ॥ १८ ॥ घनप
पटके ज्वरे मधुयुतां माथितं हं मगरे वमी पु
लाजाः। कुटजाः। तिसृतां च यो स्वापितं गुद
कीलेष्वनलः कर्मो कर्मिणः ॥ १९ ॥ छ ॥

शूले शूलरोगे च तान्वितं माज्यमिलितं हिं गुराम उमनु
पानमुचितं योग्यम्। पुराणज्वरे स्फोणद्धा विंशाते वस्त्रातीते मह

गंदेमधुयुता कृष्णा कुन्नुमासवा पृथग्भूतोपकुल्या। वातेपच
 नामये साज्ज्यरसोनकः सर्पिः संयुक्तो यवनेष्टः। श्वसनके स्वा
 सरोगे क्षौद्रान्वितं मधुयुक्तं त्रूषणं त्रिकटु। शीते शीताङ्गे सम
 रिचं सौषणं व्याललतादलं तास्वूलकम्। मेहे प्रमेहे सोपला
 उपलया शर्करया सहितं वरात्रिफला। दोषाणां वातपित्तकफा
 नान्वितयेतूये सान्निपाते सक्षौद्रं समधु। आर्द्रोदकं शृंगवेरासुतम्
 । ज्वरे पुराणे तरस्मिन्नातं के घनपर्पटकं मुस्ता समेतोरैणुः। गह
 ण्यामथितं सररहितं तरस्वु विलोडितं दधि। गरे विषरोगे हेमस्व
 र्णपत्रम्। वमीषु चान्तिरोगेषु लाजाः शृष्टा ब्रीहयः। आतिसृतावती
 सारे कुट्टुजो गिरिमस्त्रिका। अस्त्रपित्ते रक्तापित्ते वृषोट् रूपः। गुद
 कीलेषु दुर्गमरोगेषु अनलश्चित्रकः। कृमौ कृमिरोगे कृमिघ्नो विडंगः।

भाषाटीका

शूलके रोगमें घी के साथ हींग का अनुपान। पुराने तपमें
 मधु संयुक्त पीपल। वायु के रोगमें घी और लहसन। स्वास
 के रोगमें मधु के साथ सोंठ, मिर्च और पीपल। शीतांगमें मि
 र्च के साथ पान। प्रमेहमें सर्कर के साथ त्रिफला। सान्निपा
 तमें मधु के संग अद्रक कारस। और ज्वरमें मोथा के साथ पित्त
 पापडा। गहणीमें चिनाजल का मथा दही। विषरोगमें सोने
 का पत्र। वसनमें धान की रबील। अतीसारमें कौरय्या की
 छाल जिसे गोडिये कुडचीर बल्कल कहते हैं। रक्तापित्त के
 रोगमें अडसा। अर्शरोगमें चीता। कृमिरोग में वायविडंग
 अनुपान देना चाहिये ॥ १८ ॥ १९ ॥

अथ प्रामाणिक व्यवहार प्रमाणकं गन्धान्ते वस्तुनिर्देशात्मकं मंग
 लमाचरन् कुक्षिवातभवभय रोगातुराणां भेषजान्याह। नारायण
 मिति ॥

नारायणं भजतरे जठरेण युक्ता नारायणं
भजतरेपवनेन युक्ताः नारायणं भजत
रेभवमीति युक्ता नारायणात्परतरं नहि किं
चिदरित ॥ २० ॥

रेद्वतिसंबोधनम् । सस्वोधनेद्भोः पादप्यादहेहैहं होऽरेपि
चेति हेमद्भात् । रेजठरेण युक्ताः हेउदररोगिणो नराः यूयं नारायणं ना
रायणाभिधंचूर्णं भजतसेवध्वम् । तच्चोक्तं भावप्रकाशे । यधानी
हृषुषाधान्यम् । त्रिफलाचोपकुञ्चिका । कारवीपिप्पलीमूलमज
गंधाशदीवचा ॥ शताव्हाजीरको व्योषं स्वर्णक्षीरीचचित्रकम् ।
द्वौक्षारौ पुष्करं मूलं कुष्ठं लवणं पंचकम् ॥ विडङ्गश्च समं शानि
दन्त्याभागत्रयं भवेत् । त्रिष्टुद्विशाले द्विगुणे सातलास्याच्चतुर्गुणा
॥ एष नारायणो नास्ती चूर्णो रोगरागापहः । एवं प्राप्य निवर्तन्ते रोग
विष्णुभिर्वासुराः ॥ तत्रेणोदरिभिः पेयो गुल्मिभिर्वदरास्वुना ।
आनद्धवाते सुरयावातरोगे प्रसन्नया ॥ दधिमण्डेन विडुच्ये दाडि
मास्वुभिरशये । परिकर्तेषु दृष्टान्ते रुष्णास्वुभिरजीर्णके ॥ भगं
दरे पांडुरोगे कासेश्वासं गलग्रहे । हृद्रोगे गहणीरोगे कुपे मन्देऽनले
ज्वरे ॥ दंष्ट्रीविषे मूलविषे मगरे कृत्रिमे विषे । यथाहं सिद्धकोष्ठो
न पयताद्विरेचनम् ॥ अस्यार्थः । उपकुञ्चिका कारवी च दृहजी
रको यस्य मंगरैला इति नामलोके । तस्य भागद्वयं ग्राह्यं पुनरुक्तेः
। स्वर्णक्षीरीचो कडूति लोके । विशाला इन्द्रवारुणी । सातला सी
हंडप्रभेदः सातलेत्येव प्रसिद्धा । परिकर्तेरिगुदे परिकर्तनचत्पीडे
त्यर्थः ॥ इति नारायणचूर्णम् ॥

रेपवनेन युक्ताः हेवातरोगिणो लोकाः यूयं नारायणं नारायणा
स्वयंतैलं भजता तत्त्रिविधम् । स्वल्पं दृहत् महच्चैति भेदात् ।
यथा । विल्वानि मधुर्योना कपाटला पारिमद्रकाः । प्रसार

ण्यश्वगंधाचतुहतीकण्टकारिका ॥ कलाचातिवलाचैवश्वदं
 ग्रामपुनर्नवा । रुषादशपलान् भागान् चतुर्दशेऽम्भसः पचेत् ॥
 पादशेषं परिस्त्राव्य तैलपात्रं प्रदापयेत् । शतपुष्पादेवदारुमांसी
 शैलेयकंचचा ॥ चंदनंतगरंकुष्ठमेलप्रणीचतुष्टयम् । रास्नातु
 सागंधाचसैधवं सपुनर्नवम् ॥ रुषाद्विपलिकान् भागान् पेषयि
 त्वा विनिःक्षिपेत् । शतावरीससञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥ गान्
 वायदिवगव्यक्षौरंदत्वा चतुर्गुणम् ॥ पानेवस्तौ तथाभंगे भोज्ये
 च यप्रशस्यते । अश्वौवावातसम्भग्नो गजो वायदिवानरः । प
 दुलः पीठसर्पौ च तैलेनानेन सिध्यति ॥ अधोभागे च ये वाताः
 शिरोमध्यगताश्च ये । दन्तशूले हनुस्तम्भे मन्यास्तम्भे गलग्रहे
 ॥ यस्य शुष्यति चैकाङ्गं गतिर्यस्य च विक्लवा । क्षीणेन्द्रियान्
 ष्टशुक्राञ्जरक्षीणाश्च ये नराः ॥ वाधिरालक्ष्मजिह्वाश्च मंदमेघ
 ससक्च । अल्पप्रजा च यानारीया च गर्भं न सिन्दति ॥ वातातौष्टि
 पणोयेषामन्त्रद्विश्चदारुणा । स्ततु तैलवरं तेषां नास्मानरा
 यणं स्मृतमिति स्वल्पनारायणतैलम् । शतावरीचां शुमतीष्टानि
 पणीशदीवला । सरण्डस्य च मूलानि दृढत्योः पूतिकस्य च ॥ ग
 वेधुकस्य मूलानि तथा सहचरस्य च । रुषादशपलान् भागान्
 जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ पादशेषं रसे पूते गर्भं चैनं समाचयेत् ।
 पुनर्नवावचादारुशतव्हा चंदना गुरु ॥ शैलेयंतगरंकुष्ठमेल
 मांसीस्थिरावल्ल । अश्वबद्धासैधवं रास्नापलार्द्धानि च पेषयेत् ॥
 गव्याजपयसः प्रस्थौद्धौद्धावत्र प्रदापयेत् । शतावरीसप्रस्थं तैलप्र
 स्थं विपाचयेत् ॥ अस्य तैलस्य सिद्धस्य शृणुवीर्यमतः परम् । अ-
 श्वानां वातभग्नानां कुञ्जराणां तथा नृणाम् ॥ तैलमेतत् प्रयोक्त
 व्यं सर्ववातनिवारणम् ॥ आयुष्मांश्च नरः पीत्वा निश्चयेन दुदो
 भयेत् ॥ गर्भमश्वतरीविन्ध्यात् किम्पुनर्नानुषीतथा । हृत्कूल

पार्श्वशूलञ्च तथैवाह्वयमेदकम् ॥ अपर्ची मंडुमाला च वातरतं हृद्
 गदम् । कामला पांडुरोगञ्च अश्मरीञ्चापि नाशयेत् ॥ तैलमेतद्भ
 गवता विष्णुना परिकीर्तितम् ॥ नारायणमितिख्यातं वातान्तकर
 णं शूलमिति बृहन्तारायणतैलम् ॥ विल्वारवगंधाबृहतीश्वदंष्ट्र
 श्योनाकवाल्यालकपारिमद्रम् । शुद्राकठिष्मातिवल्गाग्निमन्सू
 लानि चैषां सरलायुतानाम् ॥ मूलं विदद्यादयपाटलीनी प्रत्येक-
 मेषां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ सपादप्रस्थं विधिना हृताञ्च द्रोणैरपाम
 ष्ठाभिरेव पक्वा ॥ पादावशेषेण रसेन तेन तैलादृकम्यां सममेव दुग्ध
 म् । छागस्य मांसद्वयमेव तुल्यमेकवसम्यक् विपचेत् सुबुद्धिः ॥
 दद्याद्रसज्जैव शतावरीणां तैलेन तुल्यं पुनरेव तत्र । रास्त्राश्वगंधा
 द्रुमदारुकाष्ठं पर्णीचतुष्का गुरुकेशराणि ॥ सिन्धुस्य मांसीरजनी
 द्वयञ्च शैलेयकंचंदनपुष्कराणि । सलासयष्टीतगरावदपत्रमभुम
 ष्टवर्गस्तु वचापल्लवश्च ॥ स्थोणेयश्च शीरकचौरकारव्यमेभिः सम
 सौर्द्धिपलप्रमाणैः । कर्पूरकाश्मीरसुगाण्डजानां दद्यात् सुगंधाय
 वदन्ति केचित् ॥ प्राप्ते ददौर्गन्धनिवारणार्थं चूर्णीकृतानां द्विप
 लप्रमाणं । आलोड्य सम्यग्निविधिं वद्विपक्वं नारायणं नाम महच्च तै
 लम् ॥ सर्वैः प्रकारैर्विधिवत् प्रयाज्य मश्वस्य पुंसां पवनार्दिता
 नाम् । येषु चः पीठविसर्पणाश्च स्वकाङ्क्षीना हितवेपमानाः ।
 वाधिर्यश्च कक्षयपीडिताश्च मन्याह्वुस्तम्भशिरोगदान्ताः । सुर्त
 नरास्ते बलवीर्ययुक्ताः संसेव्य तैलं सहसा भवन्ति ॥ वन्ध्या च नारी
 लभते च पुत्रं वीरोपमं सर्वगुणोपपन्नम् । शास्त्राश्रिते कोष्ठगते च
 वाते बृद्धौ विधेयं पवनार्दितानाम् ॥ जिह्वानले दन्तगते च शूलोऽं
 न्मादकौ ज्वरकर्षितानाम् । प्राप्ते तिलहर्मी प्रमदाप्रियत्वं जावेहि
 रं चापि मवेद्युवेव ॥ देवासुरेयुद्धवरे समीक्ष्य स्वाद्यास्थिभग्नानसुरै
 सराऽश्च । नारायणो नापि श्ववृद्धणार्थं स्वनाम तैलं विहितं तुतेषाम्

॥ महानारायणं तैलमिति सुखबोधः ॥ रेखवभीतियुक्ताः भवनं भ
 वोजन्मस्याद्दृष्टोपनिवद्धान्तशरीरपरिग्रहः । तेनोपलक्षिताः जा
 यते अस्ति चर्द्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीति यास्कपाठिताः
 षट्मावविकाराः । बहुजन्मार्जितैः पुण्यैः रुद्धतायतेभ्योभीतिः
 साध्वसम् । तथा युक्तास्तद्वन्तो हे साधवः ॥ भवति सततमविच्छे
 देन दृश्याद्याकारतयोति संसारो वा भवः । स चाव्यक्तादिस्थानरा
 नश्चक्षुष्मतां दुःस्वरूपस्त्वभाति ॥ शिवोक्तेश्च । तथा हि । दुःस्व
 मूलं हि संसारः स यस्यास्ति सदुःखितः । तस्य त्यागः कृतो येन स
 सुखी नापरः प्रिये ॥ प्रभवंसर्वदुःखानामलपसकलापदाम् । आ
 श्रयंसर्वपापानां संसारं कर्जयेत् प्रिये ॥ अवंधवंधनं धोरमस्वीकृत
 मडाविषम् । अशस्त्रण्डनं देवि संसारः सक्तचेतसामित्यादि कुल
 णवे ॥ रुच्छ्रेणामेध्यमध्ये नियमिततनुमिः स्थीयते गर्भविासे
 कान्ताविश्लेषदुःखव्यतिकरविषये यौवने चोपभोगः । वामाशी
 णामवज्ञाविहासितवसति रुद्धभावोप्यसाधुः संसाररे ३ मनुष्याव
 दतयादिमुखं स्वल्पमप्यस्ति किञ्चिदित्याभातेश्च ॥ सर्वदुःख
 रूपं भवं हृद्यैत्यन्वभीतयः पलाप्यगन्तुस्थानान्तरमपश्यन्तोऽदि
 तरसंयुक्ताः पूयं नारायणं मरिक्लकल्पनाधिष्ठानम् । तथा हि ।
 यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं हृश्यतश्चूयतेऽपि वा । अन्तर्बहिश्च न तत्सर्वं
 व्याप्य नारायणः स्थित इति मन्त्रवर्णः आपो नारा इति प्रोक्ता आपो
 वेन रसूनवः । तायदश्यायनं पूर्वतेन नारायणः स्मृतः इति मनुः ।
 नारायणायनमइत्यमुमेव सत्यं संसारधोरविषसंहरणाय मंत्रम्
 । भृण्वन्तु भव्यमतयो यतयो स्तरागा उच्चैस्तरा मुपदिशाम्य हसूद
 वाहुरिति नृसिंहपुराणम् ॥ इति स्थूलदृशं नारायणशब्दार्थः । रु
 द्धमदशिनः पुनरावकाते नरशब्देन चराचरात्मकं शरीरजातमु
 च्यते । तन्नित्यसन्निहिताश्रिदाभासाजीवानराः । तेषामय

नमाश्रयो नियासकोऽन्तर्यामी नारायण इति । यमादि कृत्यान्त
 र्यामि ब्राह्मणं बृहदारण्यके । श्रीनारायणारख्यमास्त्रायं चाध्या
 यते । तमेवाभि नानिमित्तोपादानं वेदान्तवेद्यमन्तर्यामिणं गु
 रुर्यादेष्टु समाधिपिधिना स्वस्वरूपतस्तत्स्थलक्षणेन वागमोप
 दिष्टेनायनेन भजत । तदुपासनं चिन्ताविशेषतः कलियुगे ह्य
 उपायो नास्ति । कलौ पापयुगे घोरतपोहीनेति दुस्तरे । निस्तार
 योजने तावद्ब्रह्मसंज्ञस्य साधनमिति महेश्वरोक्तैः ॥ यतो नारा
 यणादन्तर्यामिणः परतरमुल्लेखं शाश्वत किंचिच्चास्ति हि ।
 अन्यत्तादयो हि काल्यताः । कल्पिताश्चाधिष्ठानावशेषाः ।
 न हि कल्पिता द्रज्जूरगात् कश्चिन्मृतो दृष्टः श्रुतो वा । अभयं
 वै जनकमासासीति श्रुतिः । मयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्थादि
 ति भागवतञ्चात्र मानम् । अतोऽशेषभयनिवृत्ति साधनं ब्रह्मो
 पासनमेवेति ॥

भाषाटीका

उदर रोगी नर नारायण नाम चूर्ण का सेवन करे । वा
 तरोगी नारायण नाम तेल का सेवन करे । जन्म समय
 का दुःख और मरण समय का दुःख इन दोनों के मध्य
 की जो जीवनावस्था हो बहुविधि दुःखों से पूर्ण ऐसी
 जिन उनम प्राणीन को किसी पुण्य की सहायता से दीखा
 - फेर उस दुःखरूप संसार से डरके भागके जाने को जिने
 स्थान न दीखे ऐसे संसार से जो भय भीत हैं उनके भय की
 निवृत्ति होने की औपाधि गुरुके उपदेश से जैसा वे शास्त्र
 के लेख देखके उपदेश दें उसी उपदेश के अनुसार नारा
 यण को भजें तो भव भय दूर हो जाय भक्त सुखानन्द का
 अनुभव करत सुखानन्द मय ही होय ॥ २० ॥

॥ अथ कविर्निजपरिचयादिकं कथयति ॥

॥ आयुरित्यादिना ॥

आयुर्वेदवचोविचारसमये धन्वंतरिः
केवलंसी मारगानविदां दिवाकरसुधां
भोधिप्रियाभापतिः उत्तमः कविता
वतामतिमतां भूभृत्समाभूषणं कान्ता-
क्याऽकृतवैद्यजीवनमिदं लोलिस्वराजः
कविः ॥ २१ ॥

लोलीस्वराजः कविः वैद्यजीवनं नामेदं कथ्यमकृतचक्र
१। कथाकान्तोकथाः सर्वाङ्गः सुदरीनारीकान्ताकाव्येषु भण्यते ।
कान्तायाविशेषाङ्गः नायाउक्त्या तद्वचनद्वारेण । कथं भूतो लोलि
स्वराजः आयुर्वेदवचोविचारसमये आयुः शरीरेन्द्रियसत्त्वात्म
मयोगः तदास्मिन् विद्यते इति । अथवा आयुस्तेन विन्दतिल
मत इत्यायुर्वेदोऽष्टादशविद्यान्तरगतधन्वंतरिप्रणीतोऽथर्ववेद
स्थोपाङ्गः वैद्यशास्त्रम् । तस्य वचांसि सिवाक्यानि तेषां विचा
रोऽनेकवादिचन्द्रमतमुद्भूय स्वमतस्थापनम् । तत्समये तत्का
र्यकाले केवलं धन्वंतरिर्नारायणं शोदिवादासौ विक्रमादित्य
समास्थस्त्वेवा । धन्वं शल्यशास्त्रं तस्यान्तं पारमियर्तिगच्छ
ति । ऋगतौ । अचङ्गः ॥ पुनश्च गानविदां सङ्गीतशास्त्रज्ञानां
गीर्वाधः । पुनर्दिवाकरसुधां भोधिप्रियाभापतिः दिवाकरो
लोलीस्वराजस्य पिता सरवमुधां भोधिर्मृताण्यवस्तस्य प्रिया
भापतिरिन्दुः । पुनर्भतिमतां कवितावतामुत्तमः शिरोभूषण
म् । पुनर्भूभृत्समाया भूषणमलङ्कारइत्यर्थः ॥ २१ ॥ ॐ

स्वपदाङ्गधरायुक्ते १२२० ॥ वत्सरेयुवनामनि । फाल्गु
नार्जुनयक्षस्य भूतायां मङ्गलहनि ॥ श्रीसुखानन्दधृतावैद्यजी

वनदीपिकाम् । कृत्वा समर्पयामांस श्रीनाम चरणाम्बुजे ॥१॥

इति श्रीमल्लोलिम्भराजकृतौ वैद्यजीव

नेपञ्चमो विलासः ५

इति श्रीकुलावधूतश्रीपरमहंसपरिवाजकाचार्यश्रीमद्वरि

हरानन्दनाथभारतीशिष्यब्राह्मावधूतश्रीसुखानन्दनाथावरि

वितायां सुखानन्ददायां लोलिम्भदीपिकायां पञ्चमविलास

स्य प्रकाशार्थः ५

इतिः ।

मनुष्यकापिंजरद्वारा

मनुष्यभोग्यैर्वाक्यैः

कैर्वाक्यैः

यह विनमनुष्यलिखितोहे

फहरिस्त पुस्तकों की जो लाला हरिप्रसाद साहूकार के काशीसमान-
नाम खंन में लपी हैं { जिन महाशयों को चाहिये मंगाले } स्थान यथुर

नाम पुस्तक	क्री	म.	नाम पुस्तक	क्री.	मह.
वैद्यक			गैरमतवेकी } मीजातुतिव्यहिं	॥॥	७
योगचिंतामनभाषाटीका मो	१॥	७	दूआजुलपुरवा यूनानी	॥७	७
टेकागज की निहायत उपदा			सुजरवात बशीर देरबने योग्य	७	७॥
तथा पतलेकागज की	॥॥	७	ओषधसार यूनानी	७	७॥
माधोनिदान भा. टी. मोटाका	१॥॥	७	वैद्यकसार	७	७॥
तथा पतलेकागज	१॥	७	व्यंजनप्रकार प्रथम भाग	७॥	७॥
हंसराजनिदान भाषाटीका	॥॥	७	तथा दूसरा भाग	७	७॥
ओषधसुधातरंगिनी	॥॥	७॥	तथा तीसरा भाग	७॥	७॥
अर्थात् वयक कोष भा.			पञ्चापध	७	७
नाडीप्रकाश भाषाटीका	७	७॥	सारंगधर भाषाटीका	७	७
अजीर्णमंजरी भाषाटीका	७	७॥	यूनानीसार	७॥	७॥
तिव्वरत्न यूनानी	७॥	७॥	निधंटभाषा	७	७
लघुतिव्वनिधंट	७	७॥	वैद्यमंजरी	७	७॥
तिव्वप्रभाकर अर्थात् तिव्वे	॥	७	काव्य } भागवतका दशमस्कंध		
यूसफी यूनानी			भाषाटीका सहित मोटेकागज	५	॥॥
तिव्वरत्नाकर अर्थात् क्रसो	॥७	७	तथा देशी मोटेकागज पर	४	॥
वादीन अइसानी हिंदी भाषा			प्रेमसागर नकल बंबई की मो.	१॥	७
तिव्वअइसानी हिंदी	७	७॥	प्रेमसागर पतलेकागज का	॥॥	७
मिनालेआतक	७॥	७॥	कलना } विलासिलाम ज. क.	७	७
जरीहीनकर पहिले भाग	७॥	७॥	विला का मोना जनकलालक	७॥	७॥
तथा दूसरा भाग	७	७॥	गमायण कलना	७	७

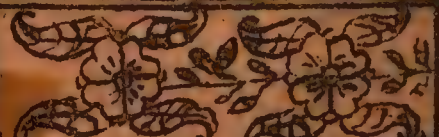
आशय	पृष्ठ	पंक्ति	आशय	पृष्ठ	पंक्ति
सन्निपातजपिनोवैद्यस्य	४१	१	इतिप्रथमोवि०	६४	१
प्रशंसा					
सन्निपातानंतरं कर्णमूले			ज्वरातिसारस्योषधम्	६५	३
अदिशोथो भवेत् तस्य	४१	१६	अन कषायान्तरम्	६५	१६
चिकित्सा			ज्वरातिसारेयंचमूल्यादि	६६	२०
शिरः पारस्वस्थितमूल	४२	२०	काथः		
कासादीनामोषधम्			यंचमूलयोर्विषयः	६७	१६
कफकृते जीर्णज्वरे पाचन	४४	१	शोकातिसारस्योषधम्	६८	३
जीर्णविषमादीनाशान्तिः	४५	१	इतिज्वरातिसारः	६८	२०
रेकाहिकज्वरस्योषधम्	४५	२३			
रेकाहिकेतर्पणम्	४६	१२	अतिसारेपाचनानि	६८	२२
तृतीयकज्वरे पाचनम्	४७	२	पित्तातिसारेपाचनम्	६९	१४
चतुर्थकज्वरनस्यम्	४७	२०	जीर्णातिसारेकटुहृणा	७३	१५
नस्यान्तरम्	४८	१७	धराभिधंचूर्णम्		
चतुर्थकज्वरे पाचनम्	४९	५	रुधिरातिसारेपाचनम्	७४	१६
शीतज्वरे भेषजम्	४९	२३	असाध्यतिसारिणे भगो	७७	६
अबभेषजान्तरम्	५१	१४	वन्नामोपचारणोपदेशः		
विषमज्वरस्य भेषजानि	५२	२	इत्यतीसारप्रतीकारः	७७	२३
ज्वरघ्नं धूपनम्	५६	२५			
दिने द्विवारमागच्छतो	६०	१६	महणीचिकित्सा	७७	२५
ज्वरस्योषधम्			अन कषायादयः	७८	१६
विषमज्वरादौ घृतम्	६१	१६	चंद्रकलारव्यंचूर्णम्	८०	२५
कर्मजज्वरोपायाः	६२	६	अपरंचूर्णम्	८१	१६
ज्वरयुक्तज्वरमुक्तयोर्हितोपदेशः	६४	५	चूर्णान्तराणि	८२	२०

आशय	पृष्ठ	पंक्ति	आशय	पृष्ठ	पंक्ति
अत्राज्यम्	८४	११	इत्यामवातः		
इति द्वितीयो वि०	८५	७			
कासाश्वासादीनां चिकित्सा	८५	१४	अथ नेत्ररोगचिकित्सा	९२	१
कासश्वासैर्गुटिका	८६	३	अथार्जुनस्य चिकित्सा	१००	१८
कासश्वासैः बलेहः	८६	१८	शत्र्यन्धतानिरुक्करणम्	१०२	५
अत्राद्र्कपाकः	८७	१०	शक्कास्वरोगप्रतीकारः	१०२	१६
अत्रचिंतामणिचूर्णम्	८८	१६	इति नेत्ररोगप्रतीकारः	१०३	६
अत्रकायः	८९	६			
लवंगादिगुटिका	८९	१७	अथकामलाप्रतीकारः	१०३	८
शंठीकायः	९०	१६	अत्राज्जनम्	१०४	२३
काथान्तरम्	९१	१२	इतिकामलाप्रतीकारः	१०५	१५
अन्नचूर्णम्	९२	१			
अवलेहः	९२	१०	योनिशूलप्रतीकारः	१०५	११
अत्रबहेदुकसेवनम्	९२	२४	प्रसूतायाः स्तन्यशोधनम्	१०६	१०
काथान्तरम्	९३	९	प्रदरप्रतीकारः	१०७	११
अन्नचूर्णम्	९३	२३	स्त्रीणारजः प्रवृत्त्यवरोधः		
कासश्वासयोः प्रतीकारः	९४	२४	स्य कुलदानां गर्भपातः	१०८	१०
चूर्णान्तरम्	९५	१८	स्य च भेषजम्		
इतिकामश्वासः	९६	७	अन्तर्घट्याः सुरवप्रसवः	१०९	१०
			वसनयोर्भेषजम्		
			गर्भिण्याः सूतिकायाश्च	११०	१०
अथामवातप्रतीकारः	९६	१०	बालस्य च चिकित्सा		
अत्रकायः	९८	२	शिशोरतिसारेकायः	१११	२
अत्रविषबाहुड्योः कायः	९८	१३	इति तृतीयो वि०	११२	१

आशय	पृष्ठ	पंक्ति	आशय	पृष्ठ	पंक्ति
अथक्षयादिरोगप्रवणोप	११३	९	दन्तरोगस्यौषधम्	१३२	२
क्षयप्रतीकारः	११३	१७	रक्तापित्तप्रतीकारः	१३२	१६
अथप्रणोपचर्या	११४	२०	अपिच	१३३	८
मेदःप्रतीकारः	११५	९	हिक्काप्रतीकारः	१३३	२३
क्रिमिरोगप्रतिक्रिया	११५	२४	स्नमप्रतीकारः	१३४	१४
सुरूपपाकप्रतीकारः	११६	१४	श्लेकप्रतीकारः	१३५	३
अथाम्लपित्तस्यौषधम्	११७	६	ऊरुस्तम्भप्रतीकारः	१३५	१७
अथप्रमेहचिकित्सा	११७	१९	सूत्रक्ष्वस्यचिकित्सा	१३६	९
अथवातरक्तस्यौषधम्	११८	५	अपिच	१३६	९
अपिच	११८	२०	सुरुरोगविशेषस्य	१३८	२०
विसृचिकनिगहः	१२०	१४	व्याङ्गस्यचिकित्सा	१३८	२०
अत्रपिपासावान्त्योर्निगहः	१२१	१३	अपिच	१३९	२०
निदाघोपचारः	१२२	१४	शोथस्यचिकित्सा	१४०	२१
षामोपचारः	१२३	८	शिरोरुककण्ठशूलयोः	१४१	२१
विपादिकानिगहः	१२३	२२	प्रतीकारः	१४१	२१
दुनासीदिरोगानिगहः	१२४	१२	अथवातोपचारः	१४२	२१
गंडमालोपचारः	१२५	१	अत्रविशेषः	१४३	१३
कंठामयप्रतीकारः	१२५	१५	पित्तौषधम्	१४३	१९
मदाग्नेश्चिकित्सा	१२६	१३	कफौषधम्	१४४	७
अश्रम्यादीनांभेषजम्	१२७	२			
अग्निमान्द्यस्यक्रिया	१२८	१६			
लोहितस्मराजाम्बुचूर्णम्	१२९	२१			
हृङ्गप्रतीकारः	१३०	२१			
हृद्रोगचिकित्सा	१३१	११			

इतिचतुर्थी
विलासः

आशय	पृष्ठ	पंक्ति	आशय	पृष्ठ	पंक्ति
अथवाजीकरणे--	१४५	१३	कतिपयरोगेष्वनु	१५५	१६
कामोद्दीपनद्रव्याणि			पानानि		
अमौषधानि	१४६	२	कुक्षिवातभवभयरो	१५७	१
अपिच	१४६	१५	मातुराणां भेषजानि..		
अपिच	१४७	४	अन्नभावप्रकाशोक्तं	१५७	७
वाजीकरणोत्तरं	१४८	२१	नारायणचूर्णम्...		
रसानामुपक्रमः--			अन्नसुखबोधोक्तं निर्वि	१५७	२३
वि वलापहरजोरसः	१५०	७	धननारायणतैलम्...		
शीतारिरसः	१५०	२४	अन्ननारायणशब्दार्थः		
कनकन्दोरस	१५१	२१	ज्ञानरूपभवभयापहं	१६०	१
पंचासृतपर्पटीरसः	१५२	१२	परमौषधम्		
शुलादीनां भेषजम्	१५३	२३	कवेर्निजपरिचया--	१६२	३
विलासिनीवल्लभारव्यः सूतः	१५४	१६	योक्तिः		

LC FT. MEADE

0 018 960 094 A